

AXISQA TÜRKLƏRİN DİLİ

İSMAYIL KAZIMOV

Bu sehife qedim tarixə malik Axiska turklerinin etnik tarixi, medeniyyeti, dilinin fonetik, leksik, onomastik, semantik, morfoloji ve sintaktik xususiyyetlerinin sistematik təsvirini ehatə edir. Muellif ilk dəfə olaraq bu dilin ses sistemi, luget tərkibi, qrammaik quruluşunun geniş və aydın mənzərəsini yarada bilməmişdir. Məsləhət, təklif, fikir və iradələrinizi cahidbdu@yahoo.com-a göndərməklə muelliflə əlaqə saxlaya bilərsiniz...

MÜNDƏRİCAT

İXTİSARLAR

GİRİŞ

I FƏSİL. AXISQA TÜRKLƏRİNİN DİL VƏ ETNİK TARİXİNƏ BİR NƏZƏR

- 1.1. Axısqa türklərinin etnik tarixinə dair
- 1.2. Müxtəlif türk tayfalarının Axısqa toponimlərində ini'kası
- 1.3 Axısqa türklərinin mənşəyinə dair
- 1.4. Dilin keşiyində, müxtəlif dillərin əhatəsində. Dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə dair

II FƏSİL. FONETİKA

- 2.1. Fonemlər sistemi
 - 2.1.1. Abruptiv fonemlər
 - 2.1.2. Tayfa dilinin qalıqları
- 2.2. Ahəng qanunu
- 2.3. Fonetik hadisələr

III FƏSİL. LEKSIKA

- 3.1. Əsas leksik fond
 - 3.1.1. Əkinçilik leksikası
 - 3.1.2. Kənd təsərrüfatı və bostançılıq leksikası
 - 3.1.3. Heyvandarlıq leksikası
 - 3.1.4. Məişət leksikası
 - 3.1.5. Mərəsimlərlə (toy mərasimi) bağlı leksika
 - 3.1.6. Xalq musiqi alətlərinin və oyunların adları
 - 3.1.7. Bə'zi bəzək (taxıncaq) adlarının leksik-semantik xüsusiyyətləri

- 3.2. Alınma leksika
- 3.3. Terminoloji leksika
 - 3.3.1. İnsanın bədən üzvlərinin adları
 - 3.3.2. Ay, gün, həftə və astronomik adlar
 - 3.3.3. Xalq təbabəti terminləri
 - 3.3.4. Heyvan adları (Zooloji terminlər)
- 3.4. Regional tə'sirlər, kənara çıxmalar
- 3.5. «Dədə Qorqud» və Axısqa dil uyğunluqları
- 3.6. Türk və Azərbaycan ədəbi dilləri ilə ortaq olan sözlər
- 3.7. Dilin şivələri
- 3.8. Gürcü substratları
- 3.9. Gürcü dilində Axısqa türklərinin dilinin elementləri
- 3.10. Onomastik leksika
 - 3.10.1. Antroponimlər
 - 3.10.2. Toponimlər
- 3.11. Sözüün semantik strukturu: əsas semantik proseslər
- 3.12. Frazoloji vahidlər

IV FƏSİL. MORFOLOGIYA

- 4.1. Sözüün morfoloji quru-luşu
- 4.2. Nitq hissələri
 - 4.2.1. İsim
 - 4.2.2. Sifət
 - 4.2.3. Say
 - 4.2.4. Əvəzlik
 - 4.2.5. Fe"l
 - 4.2.6. Fe"lin təsriflənmə-yən formaları
 - 4.2.7. Zərf
 - 4.2.8. Köməkçi nitq hissələri

V FƏSİL. SINTAKSIS

5.1. Dilin sintaktik quruluşu

5.1.1. Söz birləşmələri

5.1.2. Cümlə konstruksi-yaları

5.1.3. Əlavələr

5.1.4. Cümlədə sözlərin sırası (inversiya)

5.1.5. Cüttərkibli və təktərkibli cümlələr

5.1.6. Yarımçıq və elliptik cümlələr

5.1.7. Xüsusiləşmə

5.1.8. Xitab və ara cümlələr

5.1.9. Mürəkkəb cümlə. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr

NƏTİCƏ

1. Axısqa türklərinin dilinin fonetik sisteminin tədqiqi göstərir ki, burada qədim səslər (n - sağır nun, nq-qovuşuq səs) hələ də işlənir, abruptiv səslər (k, p, t, ç, g) mövcuddur, digər dillərdən bə"zi səslər (x, ə, ü) mənimsənilmişdir. Söz əvvəlində ğ səsinin işlənməsi qədim xüsusiyyətdir və bu əhalinin dilində işləkliyi saxlamışdır.

Ahəng qanununun pozulması halları müşahidə olunur ki, bu da, əsasən, "i"-ləşmə hadisəsi ilə bağlıdır.

cingiltiləşmə hadisəsi Axısqa türklərinin dilində nisbətən zəifdir. Ona görə ki, bu əhalinin dili qeyri-adekvat inkişaf prosesi keçirmiş, kar samitlərin cingiltiləşməsi tə"min olunmamışdır.

Fonetik qanun və hadisələrin meydana çıxmasında nitq və dilin diferensiallaşması nəzərə alınmış, başqa dillərdən fərqli fonetik tərəddüdlər orfoqrafik və orfoepik normaların dialektikasına əsaslanılmışdır. Bütün bu məsələlərin araşdırılması digər qohum türk dillərindəki alınma sözlərdəki fonetik dəyişmələrin oriyentasiyasını müəyyən etməkdə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2. Tədqiqat göstərir ki, leksik şəkilçilər bu əhalinin dilində, əsasən, birvariantlıdır. Bu, dildə zəif şəkilçiləşmə ilə bağlıdır. Adlardan isim düzəldən -çi, lux (nux), li (ni), ci, nax, lax, çaq, ğaç, çuk, ciy, çə, t, mac, taş, diş, kuç, qaç və s. şəkilçilər həm birvariantlı, həm də qədimdir.

Bu əhalinin dilini digər türk dillərindən fərqləndirən bir xüsusiyyət də bə"zi hallarda -lux, -nux şəkilçisinin kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəricisi kimi işlədilməsidir.

Axısqa türklərinin dilində kök + xəbərlilik kateqoriyası + kəmiyyət kateqoriyası sırası yerlərini dəyişir. Belə bir vəziyyətdə cəm şəkilçisi xəbər kateqoriyasından əvvəl keçir. Onlar elçilardur (elçidurlar).

Axısqa türklərinin dilində hal kateqoriyasının digər türk dillərindən fərqli xüsusiyyətləri özünü göstərir. Yönlük halın qədim forması (-ğa, -gə) işlədilir. Tə"sirlik halın əsas göstəricisi -y şəkilçisidir. Birgəlik halı (-inən, -nan) geniş yazılmışdır. Müraciət halından (şəkilçiləri "ay" və "li") istifadə edilir. Yönlük halda olan söz hallanarkən türk dilləri üçün qanun olan kök + mənsubiyyət şəkilçisi + hal şəkilçisi forması dəyişilib kök + hal şəkilçisi + mənsubiyyət şəkilçisi formasına keçir. Müqayisə et: başına - başan.

Qədim bölüşdürmə sayları (birər, beşər, onar, ikişər) öz işləkliyi qoruyub saxlaya bilmişdir.

Dilin inkişafı analitik formaların öz yerini sintetik formalara verilməsi ilə də səciyyələnir. Lakin tədqiqat göstərir ki, bu əhalinin dilində sintetizmə meyl zəif olduğundan analitik formalar hələ də saxlanılmışdır.

3. Axısqa türklərinin dilinin lüğət tərkibi bu əhalinin tarixi inkişafına, mədəni səviyyəsinə, maddi və mənəvi tələblərinə, istehsalat münasibətlərinin dəyişməsinə müvafiq olaraq inkişaf etmişdir. Bu leksikanın əsasında, əsasən, ümumtürk mənşəli sözlər durur. Yad mühitdə, müxtəlif dillərin əhatəsində uzun bir inkişaf yolu keçmiş Axısqa türklərinin dilinin leksikası bu gün daha çox təsərrüfatla bağlı mövqeyini mühafizə etmişdir. Bu leksikanın işlənmə sahələri genişdir: əkinçilikdə, kənd təsərrüfatı və bostançılıqda, heyvandarlıqda, məişətdə, maddi-mədəniyyət sahələrində və s.

Alınma leksikanın xeyli hissəsi interferensiya hadisəsinə mə"ruz qalmışdır.

Bu əhalinin dilində gürcü substratlarına rast gəlirik ki, məsələn, kuç (mədə), tuç (dodaq), tün (beyin), naxülə (öd), kud (quyruq), pexi (ayaq), tot (ləpir, iz), bibilo (pipik), kakal (göz qarası), nikart (dimdik)/ və s. bu kimi leksik substratların həmin əhalinin dilinə gürcü dilindən keçidi lap qədimlərə gedib çıxır. Belə gürcü sözləri ümumkartvel epoxasını yaşadır. XVI yüzillikdə keçid prosesinin intensivliyi sübut edir ki, indi belə sözləri alınma hesab etmək doğru deyil, bunlar substrat leksemlərdir. Kökləri çox dərinlərə

gedib çıxır. Bu kimi substratlar gələcəkdə türk-gürcü dil əlaqələrinin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyacaq.

Terminoloji leksikanın əsasını fonoloji quruluşa uyğun olan ümumtürk sözləri təşkil edir. Ay, gün, həftə, planet və digər adların formalaşmasında xalqın dünyagörüşü, inam və müdrikliyi əsas rol oynamışdır.

Tədqiqat göstərir ki, eyni dil müxtəlif regionlarda diferensial əlamətlər qazana bilər. Təbii ki, çox işlənən dilin az işlənən dilə tə"siri güclü olur. Dillərin tə"siri dəyişən nəticədir və kontaktda olan dillər arasında münasibətin bilavasitə uzun sürən davamıdır.

Dilxarici amillər dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsirinə, müxtəlif dil elementlərinin bir dildən digər bir dilə keçməsinə real şərait yaratmışdır.

Onomastik leksika bu elin tarixini əks etdirən dəyərli bir fakt (T.Hacıyev) kimi onların orijinal tarixi coğrafiyasını, həmçinin insan obrazını, Vətən məfhumunu yaşadır. Bir sıra regionlarda məskunlaşmaları bu əhalinin onomastikasına da öz tə"sirini göstərmişdir.

Tipik olmayan familiyalar ekstralinqvistik və regional tə"sirlərin nəticəsidir. Mə"lumdur ki 20-30-cu illərdə Axısqa türklərinin familiyaları məkrli siyasət nəticəsində zorla gürcüləşdirilmişdir.

Yaşayış ərazilərinin, digər oykonim və oronimlərin qıpçaq tayfaları ilə bağlılığı axısqaqalılarının mənşəcə qıpçaqlar olduğunu sübut edən dəlillərdəndir.

4. cümlə sintaksisində adi danışmaq dilindən əldə olunan nisbi sərbəstlik özünü göstərir. Tədqiqat göstərir ki, istər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlə sintaksisində cümlə üzvləri və komponentlərin yerləşməsinin sərbəstliyi qədim türk dilindən, ondakı güclü informasiyavericiliklə bağlı olan analitizmdən irəli gəlir.

5. Beləliklə, tədqiqatda xeyli praformalar üzə çıxarılmış, indi həmin dildə bu qalıqların səbəbləri aydınlaşdırılmış, axısqaqalılarının dilinin yad mühitdə sıxılma, başqa dillərin əhatəsində olma və həmin dillərdən mənimsəmə xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir.

Bu əhalinin dili Azərbaycanın qərb qrupu dialektləri ilə müqayisə edilmiş, oxşar və ayrılan cəhətlər dəqiqləşdirilmiş, türk dilləri ailəsinə mənsub olan bu dilin qohum dillərdən ayrılma, müstəqilləşmə və öz xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşmə səviyyəsi də üzə çıxarılmışdır.

Tədqiqatdan son olaraq belə bir nəticə də çıxarmaq olar ki, Axısqa türklərinin dili nə Türkiyə, nə də Azərbaycan türklərinin dilidir. Bu etnosun-əhalinin dili hər iki dil arasında orta (keçid) mövqeyində dayanan özünəməxsus dil qrupudur. Çünki hələ çox qədimlərdən Qafqaz və sonralar Orta Asiya mühiti belə bir spesifik dil - dialekt fenomenini formalaşdırma bilmişdir.

I FƏSİL

AXISQA TÜRKLƏRİNİN DİL VƏ ETNİK TARİXİNƏ BİR NƏZƏR

1.1. Axisqa türklərinin etnik tarixinə dair

Axisqa Gürcüstanın güneyində yerləşən tarixi bölgələrdəndir. Bu bölgə «tayfalar qapısı» kimi ad-san qazanmış, zaman-zaman bu əraziyə müxtəlif türk tayfalarının axını baş vermişdir. Geostateji bir bölgə olan Axisqa tarixən türk tayfalarının keçid nöqtələrindən olmuşdur. Araşdırıcılar müəyyənləşdirmişlər ki, Axisqa türklərinin yerləşdiyi bölgə qıpçaq boylarının yayılma ərazilərindəndir [209, s. 35, 36].

Axisqa türkləri digər azsaylı xalqlardan faciəli taleləri, dəfələrlə deportasiyalara məruz qalmaları, mübarizə dolu keçmişi ilə fərqlənən etnoslardandır. Axisqa türklərinin dil və etnik tarixi Gürcüstanın türk dünyası ilə uzunmüddətli münasibətləri çərçivəsində araşdırılmalıdır.

VII yüzilliyə aid «Erməni coğrafiyası»nda Mərkəzi Qafqazda 53 türk tayfasının olduğu göstərilir. Əl-Məsudi yazır ki, Kabq dağlarında çoxsaylı tayfalar və hökmdarlıq var idi. Bu dağlarda 72 tayfa yaşayır və hər tayfanın öz hökmdarı, başqalarına bənzəməyən öz dili var [210, s. 13].

Maraqlıdır ki, Gürcüstanın intensiv şəkildə türkləşməsi dövründə ərazi iki hissəyə bölünmüşdür: Kartveloba (yəni, Gürcüoba), Didi türkoba (Böyük Türküstan). Bütün Şərqi və qismən Qərbi Gürcüstan «Didi türkoba»ya daxil idi.

Eramızın II minilliyində türkdilli Hunlar Şimali Qafqazda görünməyə başlamış, sonralar onların Gürcüstan ərazisinə axını baş vermişdir. Bu axını tədqiqatçılar Axisqa türklərinin tarixində birinci dövr (II-VIII əsrlər) adlandırırlar. Bu dövr çoxsaylı hun-bulqar və digər türk tayfalarının Gürcüstana hərbi yürüşləri ilə bağlıdır [187, № 1-2, 1999, s. 172].

Bu dövrdə basil, onoqur, hun, tuba, avar, xəzər, bozal, iskit, sak, bulqar, bun, suvar etnosları cənub-qərbi Qafqazda ciddi qüvvəyə çevrilirlər.

Hunların Qafqaza geniş şəkildə axını IV əsrdə başlanır. Hərbi-siyasi cəhətdən əsas rolu qədim bulqar tayfaları oynayır. V əsrdə hun-bulqar tayfalarından onoqurlar, saraqurlar, oqurlar, utiqurlar, kutriqurlar, çenlər və b. cənubi Qafqaza, Gürcüstan və Azərbaycana hərəkət etdilər [112, s. 41-68].

Oqorlar, yaxud uqlar-macarların əcdadlarıdır. VI əsrdə onlar Başqırdıstan ərazisində, Volqa və Ural çayları arasındakı düzənliklərdə yaşayırdılar [79, s. 45].

cənubi Qafqazın, o cümlədən Gürcüstanın bir çox toponimləri onoqurlarla bağlı formalaşmışdır. Aspinza rayonunda Orqor (Bəzi sənədlərdə Orqora) adlı kənd vardır. Onoqur adlı qalanın da bu ərazidə mövcudluğu təsdiqlənir [187, s. 164].

Mesxeti vilayətində hun-bulqar tayfaları ilə bağlı toponimlərin tərkibində etnik komponent olan qur adı «oqur ölkəsi» haqqında məlumatları genişləndirir.

Qurla əlaqədar olan kəndlərdən biri Azqur adlanır Azqur (Ahıska kuzeyinde, Oğuzların «Yazqur» (Yazır boyundan) [207, s. 147]. Gürcülər bu kəndin adını indi Aükuri (Azkuri) şəklinə salmışlar. Telavi şəhəri yaxınlığında da Aükuri adlı kənd vardır.

Qədim türk tayfaları bu dövrdə təkcə cənubi Qafqazda deyil, eləcə də şimala doğru hərəkət edirdilər. Eftalitlər - ağ hunlar şimalda göründülər. Onlara abdel, bəzən isə abdal da deyirdilər. V yüzilliyə aid Suriya qaynaqlarında abdalların axını haqqında müəyyən məlumatlar vardır [159, s. 37; 100, s. 53].

Tobalar qərbi türk xaqanlığının tərkibində olan qədim teleslərdəndir. Toba-Tuba tayfasının adı Axalsıx rayonundakı Qoba, Sxaltuba və Qurutuban oykonimlərində əks olunmuşdur. Adıgün rayonunda isə bu tayfanın adı Qaratuban, Kortuban, Zeduban, Abastuban kəndlərinin adında yaşayır. Tuba etnonimi Gürcüstanın digər rayonlarında da qeydə alınmışdır: Tobaxçi (Şimali Axalsıx rayonu), Xeltubani (Qori şəhəri yanında), Sxaltuba şəhəri. Şamaxı rayonundakı Tuva dağ adı tuba adlı qədim türk etnonimini əks etdirir [21, s. 192].

Gürcüstanda hunların tərkibində dolaşan tayfalardan biri də avarlar olmuşdur. Avarlar (abarlar) Şimali Qafqaz çöllərində hunların tərkibində yaşamışlar. Avar etnonimi qədim türk kitabələrində apar (apurım), rus salnamələrində obr kimi göstərilir. Onlar Asiyadan hərəkət edərək VI əsrdə Mərkəzi Avropada Avar xanlığını yaratmış, onun süqutundan sonra Qara dənizin qərb sahili və Dunayboyu xalqları ilə qaynayıb qarışmışlar [86, s. 233; 20, s. 15-16]. N.Y.Merpertin verdiyi məlumata görə, abarlar VI yüzillikdə Şimali Qafqazda yaşamış və 578-ci ildə savirləri məğlub etdikdən sonra Zaqafqaziya da gəlmişlər [146, s. 576]. Demək, Azərbaycanda da avar (abar) etnoniminin (Qusar rayonu ərazisində Avaran və Avaranqışlaq oykonimləri qeydə alınmışdır) köməyi ilə əmələ gəlmiş toponimlərin real əsası vardır.

Abari kəndi də (Gürcüstanın Amrolaur rayonu) bu tayfanın adını yaşadır.

Tarixçilər qədim gürcü mənbələrində bun türklər haqqındakı məlumatları anaxronizm hesab etsələr də, burada müəyyən həqiqətlər də mövcuddur.

Dr. M.Fahrettin Kırzioğlu Gürcüstanda əski türklərin yerləşməsi və hakimiyyətlərindən danışarkən Kür çayı və onun sahillərində (yəni, «Sağ-Gürcüstan», «Tərəkəmə-Gürcüstan») yerləşmiş qorxunc dərəcədə yabani tayfalardan sayılan bun türklərinin (Bun Türki (Bön) adını çəkir [207, s. 143].

Abdal etnonimi Türkmənistan, Şimali Qafqaz, Gürcüstan, İran və Türkiyənin toponimlərinin tərkibində də hazırda işlənməkdədir [124, s. 14; 156, s. 1]. Azərbaycanda bu etnonimlə yaranmış 4 oykonimin olması (Abdal - Ağdam və Tovuzda kənd, Abdalanlı - Qubadlıda kənd, Abdallı - Oğuzda kənd, Laçın şəhərinin 1923-cü ilədək Avdallar adlanması) bu fikri təsdiqləyir [8, 1 c., s. 15].

Gürcüstanın Bolnisi rayonunda abdallarla bağlı bir çox oronimlər də qeydə alınmışdır: Abdalların çalası, Abdallının yeri, Abdallı güneyi, Abdallının kolu [79, s. 18].

V yüzilliyin 60-cı illərində onoqur dövlətini yeni hərbi-siyasi birlik olan sabir (savir) tayfası əvəz etdi. Sabirlər digər tayfalar kimi həmin ərazilərdə təkcə döyüşmür, həm də təcridən məskunlaşmışdılar. Tədqiqatlar təsdiqləyir ki, sabirlər Qafqaz hadisələrində, Bizans-Sasani döyüşlərində aktiv iştirak etmişlər [178, s. 50, 78].

VI yüzillikdə hun-bulqar tayfaları avarların zərbələrinə məruz qalır. Avarlar bu ərazidə bir müddət hökmranlıq edirlər.

VI yüzilliyin 70-ci illərində Qafqaz xalqlarının taleyində türk xaqanlığı başlıca rol oynayır. Xaqanlığın süqutundan sonra xəzərlərin dövrü başlanır. Qeyd edilən mənbələr VII əsrin başlanğıcında xəzərlərin cənubi Qafqaza çoxsaylı hərbi səfərləri haqqında məlumat verir.

Hələ VI yüzilliyin başlanğıcından Gürcüstana on bir hun-bulqar tayfası yürüş edir, bunların arasında tubal və ya tobel tayfası daha çox nəzəri cəlb edir [147, s. 56].

Buntürklər haqqındakı məlumatlar hələ e.ə. VI-V əsrlərə gedib çatırsa, bu, bir tərəfdən, «Dədə Qorqud» hadisələrinin tarixi haqqında mötəbər məlumatdır, digər tərəfdən, e.ə. I minilliyin ortalarında

Azərbaycanda türklərin və türk dilinin varlığı deməkdir. Və unutmayaq ki «Dədə Qorqud» bizə bu dildə gəlib çatıb. Azərbaycan ədəbi dili tarixində «Dədə Qorqud»un yeri nədirsə, onun dilinin azərbaycancılığı necə şübhəsizdirsə, buntürklərin də dilinin Azərbaycan xalq dilinə münasibəti elə qavranmalıdır [13, s. 9-10].

Axısqa türklərinin dilinin indiki vəziyyəti «Kitabi Dədə Qorqud»un dili ilə leksik, qrammatik, struktur - semantik cəhətdən bəzi məqamlarda uyğunluq təşkil etsə də, bun türklərlə axısqalıları eyniləşdirmək haqlı olaraq etiraz doğurur.

Gürcüstanın türkləşməsində bozal (bazal) adlanan tayfaların da müəyyən rolu olmuşdur. IX yüzilliyin ərəb tarixçisi al-Balazuri həmin dövrün hadisələrini təsvir edərkən Bazalet adlanan ölkəni xatırlayır [215, s. 232]. Bu etnosun qalıqları Gürcüstanın Duşet rayonunda olan Bazalet və Bozaliə kənd adlarında, eləcə də Bozalet gölünün adında qalmışdır. XIX yüzillikdə Adıgün rayonunda da Bozalet kəndi salınmışdır [187, s. 164].

Bun türkləri yeni eramızın əvvəllərindən Qafqazın ilk aborigen sakinlərindən biri olmuş və nə qədər paradoksal olsa da, tarix onların yenidən öz ulu məskənlərinə qaytarmışdır.

Gürcü salnamələrində bun türklərin həyatı, məişəti, mübarizəsi haqqında maraqlı məlumatlar vardır.

VII əsrdə yazılmış gürcü mənbəsi «Moksevey Kartlis»ayda» Kür boyu məskunlaşmış bun türklər (yerli türklər) haqqında müəyyən məlumatlar verilmiş, onların sayının 28.000 nəfər olduğu göstərilmişdir.

Prof. T.Hacıyev və E.Əzizov digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq bun türklərin indiki Axısqa türkləri deyil, Qalın oğuzlar olduğunu sübut etməyə çalışmışlar. Müəlliflər «Qədim türk lüğəti»ndə sağır n-ilə işlənən bön (dolu, yoğun, qalın) sözünü əsas tutaraq «bun» sözünü «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı Qalın Oğuzlarla uyğunlaşdırırlar. Bön sözünün mənələrindən biri - «qalın» sözü «Qalın oğuzlar»la uyğunluq təşkil edir: böntürk-büntürk - qalın türk - deməkdir [30, № 2, s. 89].

T.Hacıyev və E.Əzizovun bu yeni fikirlərində müəyyən həqiqət vardır. Çünki tarixin müəyyən mərhələlərində türk və oğuz etnonimləri eyni anlayış kimi işlənmiş və başa düşülmüşdür. Eləcə də, bun türklərinin yaşadığı Gürcüstan ta qədimdən oğuz tayfalarının da məskunlaşdığı torpaqlar olmuşdur. Deməli, bun türk adlandırılan tayfalar oğuz tayfalarından biridir. Axısqalılar isə daha çox qıpçaqlara yaxındır.

Bu yaxınlarda isə «Dədə Qorqud» kitabındakı etnik və dövlət mənsubiyyəti ilə buntürklər arasındakı semantik-tipoloji uyğunluğun təsdiqi azərbaycanlıların və Azərbaycan dilinin etnik mənşəyi məsələsinə xüsusi işıq saldı.

Professor Tofiq Hacıyev sübuta yetirdi ki, bun türklərin yaşayış yerləri ilə «Dədə Qorqud»dakı Qalın Oğuzların dövlət sərhədlərinin koordinatları üst-üstə düşür. Deməli, «Dədə Qorqud»dakı Qalın Oğuz elləri, Qalın Oğuz bəyləri Büntürk elləri, Büntürk bəyləridir - şimalı-cənublu Azərbaycan elləri, Azərbaycan bəyləridir [13, s. 32].

V-VI yüzilliklərdə Gürcüstanda hunların (onoğurların, sarioğurların, savirlərin və b.), VII-VIII əsrlərdə isə Kartli və Albaniyanın digər tayfaları ilə birgə 765-ci ildə Gürcüstanda ərəblərə qarşı vuruşmuş xəzərlər və qıpçaqların, daha sonra oğuzların məskunlaşdığını, XII əsrin əvvəllərindən isə buraya 225 min Şimali Qafqaz qıpçağının (mənbədə: 40.000 ev) köçüb gəldiyi nəzərə alınsa, o zaman aydın olur ki, XI-XII əsrlərdə Kartlidə türkdilli əhali üstünlük təşkil edirmiş.

V-VI yüzilliklərdə Gürcüstanın Kartli hissəsində sarioğur və onoğurlar da görünməyə başladılar. Ağafi yazır ki, «Onoğris» Qərbi Gürcüstanda etnotoponimdir (xalq adından düzəlmiş yer adı): bu yer adını qədimdə alıb, o vaxt ki, çox güman ki, onoğur adlanan hunlar elə bu yerdə kolxlarla vuruşub məğlub olmuş, bu adı abidə və döyüş qəniməti kimi yadellilər vermişlər [71, s. 23].

Mənbələr təsdiq edir ki, VIII yüzillikdə xəzərlərin Gürcüstanda nüfuz dairəsi genişlənir. L.Mroveli «Jiznə kartliyskix üarey» əsərində yazır ki, uje v pervoy çetverti VII v. v Qruzii törki bili çastgö mestnoqo

naseleniə i qruzini—» vse üari kartliyskie, vse muji i jehini»- znali xazarskiy (qruz. «xazaruli»), t.e. törksiky əzık [148, s. 27; 25, s. 16].

«Kartlis tsxovreba»da göstərilir ki, savirlərin VI yüzillikdə və xəzərlərin VII yüzilliyin əvvəllərindəki hücumlarından sonra Kartlidə 6 dildə danışmağa başladılar: kartuli (gürcü), xazaruli (xəzər), somxuri (erməni), asuruli (süryani), ebrauli (yəhudi) və bredzenuli (yunan) [129, s. 16].

Elə buna görə də tədqiqatçılar haqlı olaraq «Qafqazı dillər və xalqlar diyarı» adlandırırlar [210, s. 119].

Göründüyü kimi, Gürcüstan ərazisində məskunlaşan türk tayfalarının hər birinin bir-birindən fərqlənən dili olmuşdur. N.A.Baskakov bu xüsusdə yazır ki, hun dövründə türk dilləri artıq çoxlu qəbilə dilləri ilə təmsil olunmuşdu ki, onlara r-l dillərinə (yəni, oğuzların, onoğurların, sarağurların, kuturğurların - qədim avarların, sabirlərin, bulğarların və indiki çuvaşların baba larının dilləri) və z-ş dillərinə (yəni, oğuzların dilləri) ayrılması prosesi gedirdi [86, s. 155].

1.2. Müxtəlif Türk Tayfalarının Axısqa Toponimlərində İnikası

Gürcüstanda müxtəlif türk tayfalarının tarixən sakin olmaları yerli toponimlərdə, o cümlədən, Mesxetidə mövcud olan coğrafi adlarda da tsəbit olunur. Araşdırma göstərir ki, axısqalılardan toponimik sistemindəki bir sıra coğrafi adlar uzun tarixi təkamül yolu keçməklə yanaşı, aid olduğu etnosun və mövcud olduğu ərazinin, tarixən bu yerlərdə baş vermiş ictimai və siyasi hadisələrin bir çox özümlü cəhətlərini də inikas etdirmiş və bunlar da oykonim və oronimlərin əmələgəlmə və formalaşmasını şərtləndirmişdir.

Axısqalılardan ən qədim etnotoponimlərinin hansı tarixi dövrlərin məhsulu olduğunu, onların hansı dildənkənar amillərlə bağlı əmələ gəlməsini və nəyi-hansı etnosla bağlı hadisəni özündə əks etdirdiyini müəyyən etmək bəzən çətin olsa da, bir sıra toponimlərin yaranma yollarını və səbəblərini rekonstruksiya etmək bir o qədər də mürəkkəblik yaratmır. Məhz tədqiqatların nəticələri göstərir ki, axısqalılardan ən qədim coğrafi adlarının əksəriyyəti etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir situasiyada, əsasən də, ayrı-ayrı etnosların (barsil, onoqur, udi, abdal, sabir, tubal, abar, bun, bozal, hun, qul, kuyvar, çol, tolos, sarı, qanqlı, çur, incə və s.) adları ilə əlaqədar formalaşmışdır. Adları qeyd edilən tayfa adlarının axısqalılardan coğrafi adlarında qorunub saxlanması həmin qanunauyğun prosesin təzahürüdür.

Diqqəti hunlarla bağlı olan çoxsaylı yaşayış məntəqələrinin adları cəlb edir: Mesxetiyada Xona kəndi (Adıgün rayonu), Kutaisi şəhəri yaxınlığında Xoni kəndi və Tbilisinin cənubunda yerləşən Xunan qalası.

P.V.Qolden hun-xun etnoniminin Altay dillərinə məxsus söz olub, qədim türk dillərində «gün», yəni «xalq» mənasında işləndiyini göstərmişdir [193, s. 28].

Mesxetiyada hun-bulqar tayfalarından olan udilərin adını Adıgün rayonunda olan Ude toponimi mühafizə edib saxlamışdır. Udilər geniş miqrasiyaya malik olan toponim və etnonimlərin adında Qafqazdan Rusiyanın mərkəzi rayonlarına və Uzaq Şərqi qədər səpələnmişlər: Ud, Uda, Udon (çay adları), Ude, Udinsk (yaşayış məntəqələrinin adları) [133, 1989, vıp. IX, s. 10-18].

Gürcüstan ərazisinin toponimikası üç qədim bolqar tayfasının adını da öz oykonimlərində yaşatmışdır: Qul (Ağ Qullar kəndi), Kuyvar (Xubiar kəndi) və Çol (Çol kəndi).

Qul etnonimi Azərbaycanın dörd makroarealında da təkrarlanmışdır: Qullar kəndi (Ağdam, Balakən, Bərdə və Qusar rayonlarında).

Gürcüstan ərazisində Sal tayfası ilə bağlı Sali (Sallar ölkəsi) və Saloqli toponimləri mövcuddur.

Tolos tayfasının Azərbaycanda olduğu kimi, Gürcüstanda da təşəkkülü çox erkən dövrlərə təsadüf edir. Toloslar əvvəlcə Mərkəzi Asiyada yaşamış və tədricən erkən orta əsrlərdə Qafqazda görünməyə başlamışlar. Bu oykonim mənbələrdə tolos, teles, tolis, tulus və s. variantlarda qeyd alınmışdır [42, s. 55]. Orxon yazılarında adı tolis formasında qeyd edilmiş bu tayfa VII əsrin ortalarında qədim türk xaqanlığına qarışmışdır. VIII əsrdə teleslər artıq 15 tayfadan (qulıqar, tuba, telengit və s.) ibarət idi [61, s. 5-18].

Balaçaur* Mesxetiyada mövcud olmuş xəzər tayfalarından biridir. Axısqalılardan yaşadığı Adıgün rayonunda bir kənd, Qudaut rayonunda da digər bir kənd bu adı daşıyır. Azərbaycanda isə Biləcəri stansiyası vardır. Prof. T.Hacıyevin göstərdiyi kimi, Biləcər qədim türk tayfaları olan quzlardan və karluklardan sərhəddində yerləşən bir şəhərin («Balac») adıdır [29, s. 28].

* Qeyd: Bəzi kitablarda Bulateaz-Bolasauri şəklindədir (Bax: Əlipaşa Ənsərov. Ahıska türkləri, Bakı, 1996, s. 12.

Beləliklə, II-VIII yüzilliklər arasında türklərin - hunların və digər tayfaların Qafqaza, Gürcüstana (şərqi və cənubi) axını onların regionda bütövlükdə nəzarətçi kimi fəaliyyətini, niyyət və məqsədlərini və s. əks etdirir. Bu dövrdə xəzərlərin bütün ictimai-siyasi məsələlərdə aktiv olduğu, hakimiyyətləri altında bir sıra tayfaları sıxışdırdığı müxtəlif mənbələrdə sübuta yetirilmişdir.

Axısqa türklərinin tarixi ilə bağlı ikinci dövr IX-XIII yüzillikləri əhatə edir. Bu dövrdə bir tərəfdən türk tayfalarının cənubi və şərqi Gürcüstan rayonlarına axını zəifləyir. Bəzi türk tayfaları isə buraları tərk etmək məcburiyyətinə qalır. Bunun səbəbi ərəb və bizans imperiyasının həmin ərazilərdə güclənməsidir. İslam dini burada yaşayan türklərə zorla qəbul etdirilir.

Qıpçaq türklərinin bu bölgədəki nüfuzlarının itirilməsindən sonra oğuzlar ceyhun səmtindən hərəkət edərək Qafqazı öz təsirləri altına alırlar və demək olar ki, Qafqaz tamamilə oğuzlaşır. Türk tayfaları bu ərazilərdə oğuzların siyasi biliyi altında toplanır. Axısqa türkləri də oğuzların təsiri altında qalırlar.

XI yüzillikdən türk tayfalarının Gürcüstana yeni axını başlanır. Həmin yüzilliyin əvvəllərindən Gürcüstanda da Səlcuqlar sülaləsinin başçılığı altında oğuzların kütləvi axını başladı ki, bunun nəticəsində Kartlidə də türklərin sayı artdı. Bu haqda N.Şengeliya yazırdı ki, səlcuqlar müntəzəm olaraq Gürcüstana girir, mühüm strateji və inzibati nöqtələri tuturdular... Türk tayfalarının Gürcüstan ərazisində kütləvi oturaqlaşması prosesi baş verir. Yağma məqsədi ilə gələn səlcuqlar daha geri qayıtmırdılar və bütün gürcü ərazisinin türkləşməsi qorxusu yaranmışdı [179, s. 396, 399].

Gürcüstanda qıpçaq və oğuz tayfaları arasında rəqabət gedirdi, onlar bir-biri ilə münaqişəyə girirdilər. Qıpçaqlar tərəfindən pərən-pərən salınmış oğuzların bir hissəsi, məhz bu dövrdə Qazaxıstana, Mərkəzi Asiyaya gedir, bir hissəsi isə Xəzər dənizi ətrafında dövrə vururdular. Bu zaman qıpçaqlar və onlara qohum olan tayfalar (sarı, kimaki, qanqlı, kai, kun, uran və b.) şərqi çəkildilər. Sarı və tele adlı tayfalar gürcü mənbələrində «yeni qıpçaqlar», gürcü dilində isə «kivçaqni axalni» adlandırılırdı. Həm də bunlar mənbələrdə «mesakivçake, sakivçake» formalarında xatırlanmışlar [129, s. 367].

Tədqiqatlar göstərir ki, XI-XII yüzilliklərdə cənubi və şərqi Gürcüstan ərazisində 10 min oğuz yaşadığı halda, XII-XIII yüzilliklərdə bu ərazilərdə 350 min qıpçaq yaşamışdır. Çoxsaylı oğuz və qıpçaq tayfalarının adı indi bu yerlərin toponimikasında əks olunmuşdur. Şərqdə qıpçaq, cənubda isə oğuz toponimləri geniş yayılmışdır. Məsələn, qıpçaq tayfalarından biri çur (ür-djur) adlanır. Bu etnonim Adıgün rayonundakı Çurtoba və Çortan kənd adlarında qorunub saxlanmışdır. Axalsıx rayonunda isə Sur* adlı kənd vardır.

* Qeyd: Qarabağda Sur adlı (Hadrut rayonu) bir kənd də vardır.

İncə (andja) qıpçaq tayfalarından biri olmuşdur. Axalsıx rayonunda iki kənd adı - Edincə və İncebla - bu tayfanın adını özündə inikas etdirmişdir.

Orta əsrlərdə Gürcüstanda Ança (provinüiə Klardjeti) adlı toponim haqqında IX əsrə aid qədim gürcü qaynaqlarında məlumat verilmişdir [107, s. 41].

Oğuz tayfalarının adı Axısqa toponimlərində bir qədər geniş əks olunmuşdur. Salar tayfasının adı Axalsıx rayonunda olan Salardağ, Oral (Aral) tayfa adı Axalsıx rayonunda Oral kənd adında-oykonimində qeydə alınmışdır.

Adıgün rayonunda Aral adlı toponim müşahidə olunur. Avat (Abat) tayfa adı isə Axalsıx rayonunun Abatxevi kənd adında varlığını qoruyub saxlamışdır.

XIII-XV yüzilliklərdə monqol-tatar və digər fəthlərin Gürcüstana yürüşləri nəticəsində burada türk tayfalarının çoxalması müşahidə olunur. Xüsusən də, bu dövrdə Mesxetiyanın əsas şəhəri olan Axalsıx mənbələrdə Aksıka («beləə krepostğ», kalğka s qruzinskoqo nazvaniə) [187, s. 167], sonra isə Axıska və ya Axısxa kimi xatırlanmağa başlanır.

XV əsrdə Axısqanı bir müddət Qaraqoyunlu və Ağqoyunlular idarə edir [27, s. 8].

1468-ci ildə Mesxetiya Samsxe Atabəy II Sərkis özünün Tbilisidən asılı olmadığını bəyan edir. Həmin dövlət mənbələrdə «Samsxe Atabəyliyi» kimi göstərilir [103, s. 54].

XV əsrin axırlarında Axısqa osmanlıların təsiri altına düşür. Ahmed Ercilasun «Meshet türkləri haqqında» adlı məqaləsində yazır ki, onlar osmanlı tabeliyinə girəndən sonra 1625-ci ilə qədər ortodoks olaraq yaşadılar, bu tarixdə müsəlman oldular. Axısqalılar ortodoks olduqları sırada qıpçaqların aşağıdakı adları daşdıqları təsbit etmişlər: Bayandır, Salur, Beyrek, Kazan, Korkut, Boğac, Aybek, Aslan, Budak, Atabek, Baykara, Esleməz, Balaca, Kökce, Ordubek, Temur, Yaramış və b. Osmanlı idarəsinə keçdikdən və müsəlman olduqdan sonra, qismən oğuzlara da qarışan bu qıpçaqlar indi adları çox gəzən meshet türklərinin atalarıdır. Bəzi mənbələrdə göstəriləni kimi gürcüdən dönmə deyil [199, s. 389].

Bu zamandan etibarən axısqalılar tarixində üçüncü dövr başlanır. Osmanlı imperiyası dövründə isə Gürcüstan ərazisində yaşayan türklər ümumi dil və mədəniyyətə mənsub olmuşlar. Osmanlı dövləti zamanında axısqalılar bu dövlətin sərhədləri daxilində qalmış, onların mədəniyyətini qəbul etmiş və doğu Anadolu türkləri ilə bütünləmişlər. Osmanlı dövlətinin şimal-şərqində yeni paşalıq - üç yüz ildən çox düşmənləri ləzəyə salmış əzəmətli Axısqa paşalığı yaranır. A.Hacılı axısqalılar tarixində olan bu dövrü məhz, paşalıq dövrü adlandırır [27, s. 7]. Paşalıq dövründə Səfər paşa bu ərazilərdə başçılıq edir. Paşalığın nüfuzu yüksəlir, 14 sancaqdan ibarət olan bu vilayətdə güclü qalalar, məscidlər tikilir.

XIX yüzilliyin başlanğıcında cənubi Qafqaz xalqlarının həyatında yeni siyasi-etnik dəyişikliklər baş verir, osmanlı imperiyası tənəzzülə uğrayır. 1828-ci ildə imperator Nikolay Türkiyə ilə müharibəyə başladığını elan edir. 1829-cu il 15 avqust rus hərbiçiləri Axısqa (Axalsıx) şəhərini də zəbt edirlər. Axalsıx qəzasında müsəlmanların həyatında yeni faciəli səhifələr açılır. Deportasiyalar başlanır. 1828-ci ilin avqustunda qraf İ.F.Paskeviçin qoşunları Axısqaya gəlirlər. Axısqa alınır. Həmin ilin avqustunda Axısqa paşalığı süquta uğrayır. Paşalıq tarix səhnəsindən silinir. Axısqada iki qəza-Axalsıx (Axısqa) və Axılkelək qəzaları yaradırlar.

1828-ci ildə Axısqa rusların əlinə keçincəyə qədər tam 250 il boyunca Çıldır bu əyalətin mərkəzi olaraq aşağıdakı yerlərə bağlı idi: Bedre, Azğur, Ahılkelek, Hırtış, cecerek, Ahıska, Altunkale (Kobliyan), Acara, Macarhel, Livana (Artvin), Perterre (Yusifeli), Ahdanuç, Bmirhev, İlavşat, Oltu, Narman, Kamrhis, Posov, Ardahan, Çıldır, Küçük Ardahan. Bir müddət sonra bu əyalətləri (Çıldır) ruslar yavaş-yavaş ələ keçirməyə başlayırlar.

Türkiyə torpaqlarını işğal etmək üçün Axısqa çox önəmli bir strateji nöqtə idi. Posovlu Fakiri adlı bir şair aşağıdakı misralarında Axısqanın işğalını belə təsvir edir:

Axısqa gül idi gitti

Bir ehli dil idi gitti

Söyleyin Sultan Mahmuda

İstanbul kilidi gitti.

Diqqət edilsə, bu şərdə Axısqa, «İstanbulun kilidi» olaraq mənalandırılır.

Axısqalılar tarixində sonuncu dövr XIX-XX yüzillikləri əhatə edir.

Bu dövr axısqalılar tarixində faciəli sürgünlər, deportasiyalar dövrüdür. I Dünya savaşından sonra və milli mücadilə dönəmində də axısqalılar taleyində qara səhifələr yazılır.*

* Ali Arslan. "I Dünya Savşu ve Milli Mücadele Döneminde Ahıska Ahılkelek" (1914-1921), Kafkas Araştırmaları, III, İstanbul, s. 93-115.

29 oktyabr 1918-ci ildə Osmanlı imperiyasının dağılmasından sonra cənub-qərbi Qafqazda ilk dəfə olaraq «Axısqa hökuməti-müvəqqəti» yaradılır. Hökumətin başçısı böyük öndər, mollaşərəddinçi Ömər Faiq Nemənzadə olur. Qars şəhəri bu hökumətin paytaxtı sayılır.

Bu dövrdə axısqaqlılar da gürcülərin, ermənilərin və ingilislərin zülmü altında əzab-əziyyət çəkirlər.

Həmin dövrün rus imperiyasına aid sənəd və mənbələrdə Axısqa türkləri sadəcə olaraq «müsəlmanlar», «türklər», bəzən də «gürcü-sünnülər» adlandırılır. Sovet dövründə, yəni, 1944-cü ildə, Orta Asiyaya məcburi sürgün ediləndə isə «türklər», «azərbaycanlılar» kimi qeyd edilmişdir. Son dövrlərdə isə mətbuat və ədəbiyyatda «Mesxeti türkləri», «Türk-mesxetlər» kimi qeyd edilir. Lap son illərdə isə tarixi adı ilə, yəni «Axısqa türkləri» adı altında görünməkdədir. Bu tarixi ad isə 70-80-cı illərdə onların Vətənə qayıdış hərəkəti zamanı öz dəyərini tapmış oldu.

Rus imperiyasının türklərə olan kəni övladı anasından, qardaşı qardaşdan ayırdı və bu zülmün, işgəncələrin zirvəyə qalxdığı tarix 14 noyabr 1944-cü il oldu. Bu tarixdən Mesxetiyada deportasiyalar başlanır. 220 kənddən planlı şəkildə 86 min müsəlman sürgün olunur. Deportasiya olunanalardan 66, 823 nəfər türk idi [173, s. 13].

Bu tarixdə Axısqa türkləri vətənsiz olaraq Rus şovinizmin pəncəsində acı günlər çəkdilər. 54 ildir heç bir millət və dövlət Türkiyə kimi bu topluma sahib çıxmır. Və indi sayları 400.000-dən çox olan Axısqa türkləri, Rusiyanın 13 bölgəsinə dağılaraq assimilyasiya olunmuş şəkildə çalışmaqdadırlar [68].

Axısqa türklərinin tarixində onların Vətənə dönmə mübarizəsi mərhələsi də əsas yer tutur. Bu mübarizə 70-ci illərdə daha da sürtlənir. Nəhayət, 1979-cu il yanvarın 9-da SSRİ hökuməti axısqaqlıların istəyi ilə hər hansı ərazidə məskunlaşma hüquqları haqqında fərman verir. Gürcüstan dövləti axısqaqlıların yenidən bu ərazidə məskunlaşması üçün belə bir şərt qoyur ki, onlar mütləq gürcü dilini və fəmilialarını qəbul etsinlər. Bu da faktiki olaraq axısqaqlıların assimilyasiyasına xidmət edirdi. Gürcülər Axısqa türklərinin vaxtı ilə gürcü olduqlarını və islam dinini qəbul etdikləri məqsədi ilə həmin şərti irəli sürmüşlər.

Başı bəlalər çəkmiş axısqaqlıların əbədi mübarizə tarixi bu cür zəngin hadisələrlə doludur. Aşağıdakı mısralarlarda tarixin bu parlaq səhifələri varaqlanır:

Bən Axıskayım, ben Ahıskayım,

Tarihin en parlaq sayfalarına sor

Ben Ahıskayım yüzylın mahkumuyum,

Şimdi gör beni, şimdi gör.

Moskof geldi, kahramanca dikildi

Uğursuz bir günün seherinde yandım, yakıldım

Bilmezsiz, ah bilmezsiz...

Kaç defa burcumdan, bedenimden söküldüm.

Özbek ülkesinde dökülen kan benim

Ferqane vadisinde fiqan benim

Kardeş hanesinde ansızın hançerlenen

Gözü yaşlı, könlü yaralı mihman benim.

Şimdi qurbetden qurbete sürülen benim

Öz yavrularına çox görülen benim

Dost hain çıkdı, düşman zalim,

Ümütleri örümcek ağına örülen benim... (Y.Zeyrek)

1.3. AXISQA TÜRKLƏRİNİN MƏNŞƏYİNƏ DAIR

Axısqa türklərinin mənşəyi məsələsində fikir ayrılığı yaranmışdır. Miladdan əvvəl VII-VIII yüzilliklərdə bu ərazidə iskitlər, sakalar hökmranlıq etdiyi üçün Axısqa adını bunlarla bağlayırlar.

Miladdan əvvəl II minillikdən Qara dənizin cənub-şərq sahillərində yaşamış mosxlar (mo-sak, moşk) min ildən çox Axısqadan Frikiyaya qədər böyük bir ərazidə fəthlik etdiyi üçün bunlar mesxeti türkləri də adlandırılmışdır [27, s. 7].

Gürcü yazıçısı İlya Çavçavadze erməni iddialarına cavab olaraq «Erməni alimləri və fəryad edən daşlar» adlı kitabında göstərmişdir ki, əski misirlilərin müşək, Tevratın mosox və ya mosx deyə bəhs etdikləri xalq gürcü mesxetləridir. Və mesxet adı da buradan qaynaqlanır. Axısqanın qədim və orta çağ tarixi üzərində önəmli əsərlərin müəllifi olan Türk Tarix Qurumunun professoru Dr. Fəxrəddin Kırzioğlu mesx və mesketi adları ilə bağlı mühüm fikirlər söyləmiş, qədim mosokların, mesxlərin bu torpaqlarda çox erkən vaxtlardan yaşadıklarını göstərmişdir [196, s. 13-17].

Axısqa türklərinin mənşəyi haqqında maraqlı məqalənin müəllifi olan Mustafa Kalkan yazır ki, mesket-misket adı heç bir anlam daşımır və çətinliklə istifadə olunmaqdadır. Çünki Axısqa adında olduğu kimi, mesxet adı da coğrafi bir adlandırmadır.

Sakalar (skuth) atlı türk köçərilərindən olmuşdur; alimlər son illərdə Tiflis və Çıldır qolu arasında, Xıram çayı yaxınlığındakı Tıral (Tıryalet) bölgəsinin kurqanlarından sakaların «heyvan üslubu» gümüş pulların,- əşyaların üzərində, atın üstündə çəkilmiş rəsmlərini tapmışlar.

Axısqalıların iskit-sakalarla bağlı olmadığını göstərən M.Kalkan yazır ki, iskit-saka qruplarının bu bölgəni keçib Avropaya daxil olduqları qaynaqlarda açıqca bildirilir. Qafqazdakı iskit qrupları Avropaya keçdikdən bir az sonra əski güclərini qorunmadıqları üçün qurduqları dövlətlər dağılmış və bir çox tayfalar hərəkət nöqtələri olan Qafqazdan təkrar geri çəkilmişlər. Beləliklə, iskit-saka qalıqlarının Axısqa türkləri olması ehtimalı zəifdir, çünki iskit silsiləsinin üzərindən sabir, avar, xəzər, bulqar, peçeneq, kuman, qıpçaq və monqol qrupları sel kimi keçmişlər. Ən çox keçən silsilə qıpçaq qruplarıdır [211, s. 160-170].

Bəzi tədqiqatçılar (Avropalı və rus) Axısqa türklərinin kökünü iskitlərlə, avarlarla, bulqarlarla, tatarlarla və b. bağlayırlar. Bu səhv addım çoxsayda Qafqaz xalqları arasında son dərəcə kəmiyyətə az olan Axısqa türklərinin varlığını şübhə altında qoya bilər və bir az sonra onlar etnik olaraq yox olub itərlər. Bu cür etnosların böyük xalqların içərisində əriyib yox olacağı ehtimalı yaranar.

Ayrıca, fiziki cəhətdən də Azərbaycan türkləri ilə qarışmamış Axısqa türkləri bir çox nöqtədə qıpçaqlara bənzəyirlər. Axısqa türkləri arasında oğuz tipoloji quruluşunun mövcudluğu da təsbit edilmişdir. Osmanlı türkləri olaraq da bilinən Axısqa türklərinin osmanlı fizionomiyası ilə heç bir bənzərliyi yoxdur.

Tədqiqatlarda Axısqa bölgəsinin «tayfalar qapısı» olması, bu bölgədə bir çox millətlərin yaşaması, etnik öndən onlarla bağlı ola bilməsi, onların tatar, Azəri, gürcü və qıpçaq boylarına mənsub ola bilməsi üzərində də düşünülmüşdür. Mustafa Kalkan Axısqa türklərinin mənşəyi üzərində düşünərkən üç faktorun əsas götürərək (istifadə olunan dil, mədəniyyət və fiziki-antropoloji xüsusiyyət) axısqalıların gürcülərə bənzəmədiyini, dil baxımından Oğuz boylarından bəzi fərqli cəhətlərə malik olmasını, fiziki baxımdan onların daha çox Qıpçaq boylarına bənzədiyini qeyd etmişdir [211, s. 160-170].

Ahıska adı gürcü, erməni, rus və türk qaynaqlarında Ak-sıka, Ak-kale, Akesqa, Ahaltsihe, Akal kelek, Akal kalak və s. formalarında görünməkdədir [191, s. 25].

M.Kalkan Azərbaycan və Axısqa türklərinin dilləri arasında fərqli cəhətləri də göstərir: Bu gün Azəri türkləri olaraq bilinən xalq dil cəhətdən Axısqa türklərindən fərqlidir. Azərbaycan türkləri Oğuz türkcəsini ədəbi dili ilə zənginləşdirmiş və özlərinə xas olan bir ədəbiyyat və ədəbi dil yaratmışlar. Son dərəcə zəngin olan Azəri ədəbiyyatı, eyni zamanda danışıq dili və estetik üslubları ilə diqqəti cəlb edərkən digər oğuz dili qruplarından fərqli olduğunu açıq şəkildə hiss etdirməkdədir. Axısqa türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi ilə müqayisədə daha qaba və sərt cizgilərə sahibdir. Axısqa türkcəsi Azərbaycan türkcəsi ilə bəzi nöqtələrdə bənzərlik göstərsə də, Azərbaycan ədəbiyyatının kültürel sahə olaraq geniş bölgələrə yayılıb etgisini Axısqa türkləri üzərində göstərməsi şəkildə dəyərləndirilə bilər. Gerek gelenek, gerek sosial yapı, gerekce dil yapısı olaraq Axısqa türkcəsi, Azərbaycan türkcəsindən fərqlənir [211, s. 162-163].

Bəzi etnoloqlar Axısqa türklərinin mənşəyini tatarlarla bağlayır. Yazırlar ki, mesxet türklərinin əsl gürcü olmayıb tatar türklərinə dayanmaqdadır [194, s. 7-8]. Ancaq tatarlarla Axısqa türkləri arasında nə antropoloji, nə dil, nə də mədəni yaxınlıq yoxdur. Tatarlar dənizin quzeyindən keçərək bu bölgəyə gəlmiş, amma bu ərazilərdə daimi, oturaq həyat keçirə bilməmiş, geriyə qayıtmışlar.

Bu gün doğu Anadolu bölgəsində (Ərzurum-Oltu, Hadman, Artvin-Şavşat (Yusifeli, Ardahan, Qars kimi şəhərlərdə) dağınıq olaraq yaşayan Axısqa türklərinin danışdığı türkcə - vaxtı ilə Gürcüstan sərhədlərində yaşamış Axısqa türklərinin danışdığı türkcə ilə eynidir.

Deportasiya hər bir xalq üçün çox böyük fəlakət və faciədir. Deportasiya bütöv bir xalqı elindən-obasından, yurd-yuvasından elliklə sürgünə məruz qoyan faciələrdəndir. Keçmiş SSRİ ərazisində almanlar, Krım-tatarları, çeçenlər, inquşlar, qaraçaylar, balkarlar, kalmıqlar, həmçinin azərbaycanlılar bu acını dadmışlar [154, s. 12; 195, s. 4; 204, s. 8]. Axısqa türkləri də bu həqiqətləri yaşamış, lakin digər xalqlardan fərqli olaraq hələ də doğma torpaqlarına qayıda bilməmiş, bir torpaqdan o biri torpağa atılmış, səsinə səs verən tapılmamışdır. Uzaq-uzaq acı həqiqətlər tarixdə qalıb. Axısqa türklərinin yaddaşında iki sürgün tarixi əbədiləşib: 1944-cü ilin payızı və sazaqlı qışı, 1989-cu ilin isti yay günləri.

1944-cü ilin noyabrında Dövlət Müdafiə Komitəsinin sərhəd təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Gürcüstanın cənub rayonlarından türk əhalisinin köçürülməsi haqqında xüsusi qərarı qəbul edildi. Bu qərar bütövdən ayrılmış bir xalqa böyük qəsd idi.

Təqdirəlayiq bir haldır ki, belə bir şəraitdə Axısqa türkləri din, dil və adət-ənnələrini sadə və qəbilə düşüncəsində yaşada bilmışlər.

Axısqa türklərinin keşməkeşli tarixini, mübarizələrlə dolu tarixini vərəqləyərkən onların bir əski sözü yada düşür: Bizə də bir gün doğar. Bu müdrik kəlamda ömrü boyu deportasiyalara sinə gərən didərgin bir xalqın sabaha böyük ümidi, inamı, arzusu ifadə olunur. O gün tez gəlsin, yeni nəsil acılı, ağrılı, nisgilli günləri bir daha görməsin.

Qədim dövrün tədqiqatçıları Axısqa türklərini saq, massaget və bun türk tayfaları ilə də əlaqələndirirlər. Araşdırıcılar bun türklərini miladdan öncə 530-cu illərdə Araz üstə Kirin başını kəsib qan tuluğuna salmış Tomris ananın övladları kimi qələmə verirlər.

Bun türkləri yeni eranın əvvəllərindən Qafqazın ilk aborigen sakinlərindən biri olmuşdur.

Gürcü salnamələrində bun türklərin həyatı, məişəti, mübarizəsi haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Bu mənbələrdən məlum olur ki, Azərbaycanda ta qədimdən yaşayan türklər V əsrdən sonra Kürün axarı boyunca cənubi Gürcüstan torpaqlarına axışmış, orada yurd-yuva qurmağa başlamışlar. Onlar qədim Mesxetinin qərbində sakin olmuş, Kür çayının sağ və sol sahili boyunca yerləşib - yaşamış, oturaq həyat sürmüşlər [144, s. 26].

"Miladdan öncə hələ VI-IV əsr türklər - turanlılar Gürcü qaynaqlarına nizəli türklər, nizəgəzdirlər mə"nalarında daxil olub, buntürklər adı ilə məşhurlaşmışlar.

Həmin xalq Gürcüstanın qədim paytaxtı Msxetidən qərbdə yerləşib həyat sürmüş, get-gedə adı da dəyişib msxeti türkləri olmuşdur [22, s. 261-263].

Mənbələrdən mə'lum olur ki, bun türklər Kartlidə Yerusəlimin dağılmasınadək (e.ə. 586-cı ilə qədər) Makedoniyalı İskəndərə qədər yaşayırdılar.

Buntürklərin qədim tarixindən xəbər verən Leonti Mrovelinin "Kartlis çarının həyatı" əsərində oxuyuruq: "Buntürklər qıpçaqlar adlandırdığımız büt-pərəst qəbilələridir. Onlar Msxeta ətrafında qədimdən yer seçərək onu tikmiş, güclü istehkama çevirmiş və Sarkine adlandırmışlar" [148, s. 28]. L.Mroveli daha sonra mə'lumat verir ki, İran çarı Keyxosro türklərlə müharibəyə başladı və bu türklərin bə'ziləri Keyxosro tərəfindən qovuldu. 28 ev Qurqan (Kaspi) dənizindən keçib Kürə üzə yuxarı Mesxetiyyə gəldilər. Onlar domovladıka Mesxetiyyə müraciət edib İrənlilərə qarşı kömək istədilər. Domovladıka Mesxeti bu barədə bütün kartvellərə xəbər verdi. Onlar (kartvellər) türklərlə dostlaşmaq arzusunu bildirdilər, çünki irənlilərdən qorxurdular [50, № 1, s. 153-154].

Q.A.Melikşvili göstərir ki, şimaldan gəlmiş cəngavər əhali haqqında danışarkən tarixi gürcü ən'ənəsi bə'zən "buntürk" və "xonnlər" (yə'ni hunlar, huntürkləri), bə'zən isə "xəzərlər" ya da "qıpçaqlar" (poloveslər) etnonimlərini işlədirlər [144, s. 37].

"Kartlis Sxoreba"da da bun türk (bunturki - buntürklər - qədim türklər) adı ilə yanaşı eli (el), tatarni (tatarlar), turkmani (türkmənlər), turkni (türklər), osmani, peçeneqi, uyğurlar, uclar, qacarlar, qaraqoyunlar, xəzərlər, səlcuqlar haqqında da mə'lumatlara rast gəlmək olur. Bu salnamədə də qeyd edilir ki, bun türklər və ya türklər gələcəkdə fars hökmdarı Keyxosronu öz sərhədlərindən sıxışdırıb çıxarmaq üçün Qurqan, Gürqan, yə'ni Kaspi dənizindən Kür çayı boyunca yuxarı doğru qalxan 28 ailə idi.

Gürcü salnamələri ilə tanışlıq göstərir ki, həqiqətən də bun türklər qoçaq, möhkəm, dəyanətli və təmiz tayfalar olmuşlar.

"Bun" sözü qədim run yazılarında çox işlənən sözlərdəndir. Bu söz salnaməçilər, tarixçilər, dilçilər və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən etimoloji cəhətdən təhlil edilmişdir. İzahlarda bir-birindən fərqli fikirlərə rast gəlirik. Məsələn, gürcü salnaməsi "Kartlis Sxoreba"da həmin söz belə izah edilir: "Bun" gürcücə "buni", "turk" gürcücə "turki" - türk mənşəli adam deməkdir. Bu söz Savvi Sulxan Orbelianinin lüğətində, habelə D.Çubinovada "nizə tutacağı" mə'nasında izah olunmuşdur. Beləliklə, Buntürk - nizəli türklər mə'nasını vermiş olur [125, 1900, vıp. 28, s. 1-5].

Akademik N.Y.Marrın nöqteyi-nəzərincə, "Buntürk" etnonimi "qədim türk", "əsil türk", "təmiz türk" mə'nalarındadır [141, s. 1-12].

L.M.Meliksetbek bu izaha öz e'tirazını bildirərək həmin etnonimin "hun türk" olduğunu göstərmişdir.

"Bun" sözü haqqında "Qədim türk lüğəti"ndə üç fikrə rast gəlirik: 1) "Bun" - əsas, özül, təməl, bünövrə mə'nasında. Bu izah sözün soqdi mənşəli olması ilə bağlıdır; 2) "Bun" - dərd, sıxıntı, iztirab və s. ilə yanaşı, həm də ölən, yox olan adamın halını bildirir: ...türk kağan ötükən yış olursar eltə b u n yok. - Türk kağanı Ötükən ormanında olursa, eldə dərd yoxdur; 3) Bön- dolu, yoğun, qalın mə'nasında. Lüğətdə bu söz adı "n" samiti ilə deyil, "sağır n" ilə işlənmişdir [121].

Azərbaycan tarixçiləri, dilçiləri, ədəbiyyatşünasları da "bun" sözü haqqında müəyyən fikirlər söyləmiş və bunların əksəriyyəti "Qədim türk lüğəti"ndəki fikirlərə əsaslanılmışdır. Tarixçi S.Əlyarov "bun" sözünün həmin lüğətdəki ikinci mə'nasına əsaslanaraq bu sözün "qəmli", "dərdli" anlamında olduğunu göstərir [80, s. 6]. M.Seyidov "bun" sözünün türk nəsli, türk soyu ilə bağlı olduğunu qeyd edir [65, s. 34].

V.L.Qukasyan ÜII-XII əsrlərə aid Azərbaycan - gürcü dil əlaqələrindən danışarkən bir sıra tayfalarla yanaşı, bun türklər haqqında da gürcü salnamələrinə əsaslanaraq mə'lumat vermiş, həmin etnosların qədim və əsas türklər mə'nası daşdığını göstərmişdir [105, s. 23].

E.Əlibəyzadə "Elm" qəzetində çap etdirdiyi «Mejxeti türkləri» adlı məqaləsində «Qədim türk lüğəti»ndəki izaha əsaslanaraq «Bun» sözünün «əsas türklər», «özül türklər» mənasına malik olduğunu göstərir.

Araşdırmalar göstərir ki, qədim Axısqa sözü əski Saqların adı ilə bağlıdır. Hələ «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Ak-Saka adı ilə tanınan Axısqa çox qədim oğuz bölgələrindən biridir. Dastanın «Qazan bək oğlu Uruz bəkin tutsaq olduğu boyı bəyan edər, xanım, hey!» boyunda bu qədim söz qala adı kimi işlənmişdir: "Məgər Başı açuq Tatyən qəl"əsindən, Aqsəqa qəl"əsindən kafərin casusu vardı. Bunları götürüb təkura gəldi" [38, s. 264].

Bahəddin Ögəlin "Böyük Hun imperiyası" kitabında sakalar haqqında geniş məlumat verilir. Müəllif yazır: "Saka adını daşıyan tayfalardan yunan və İran qaynaqları M.ö. VI yüzillikdən sonra söz açmağa başlamışlar. İlk məlumatlar İran şahı Daranın sakalara qarşı etdiyi axınlar dolayısı ilə görünməyə başlamışdır. Sakalar daha əvvəllər İran şahı Alruşu da məğlubiyyətə uğratmış və böyük bir qüvvəyə sahib olduqlarını sübut etmişdilər. Bəzi məlumatlara görə isə bunların Fərqanə zonasının hər halda dağlıq ərazisində yaşamaları tez-tez təkrar olunmuşdur. Bəzi araşdırmalar isə sakaların Sır-Dəryanın arxasında da yayıla biləcəklərini irəli sürmüşdü. Orta Asiya tarixinin inkişafına kifayət qədər nüfuz edə bilməyən İranşünaslar sakaları İranın yerli və ya çox qədim zamanlarda İranda yerləşmiş bir tayfa kimi görürlər. Bəziləri də sakaların Sicistana Pamir yolu ilə gəldiklərini düşünmüşdülər. Hind qaynaqlarında da sakaların Hindistana M.ö. 150-100-cü illər arasında endiklərinə aid açıq nişanələr vardır. M.ö. 329-cu ildə İsgəndər Sır-Dərya uluslarına doğru irəliləyərkən sakalar Soqdiya və Sır-Dəryanın arxasında yaşayırdılar" [10, s. 101-102].

- Sakalar Çin tarixində ilk dəfə "Sai", "Sai - vanq" adları ilə xatırlanır. Qərbi Türkünə gedən sakalar isə "Sai - vanq" adı ilə tanınırdı. "Banq" sözü çin dilində "hökmdar, şahzadə" deməkdir.

Adını sak tayfasından götürmüş, türk dünyasının qüdrətli sərkərdəsi Arsaq da məhz bu dövrdə yaşamış, Parfiya və Kuşanın xaqanı olmuşdur.

Roza Eyvazova Azərbaycanda türk etnonimləri və onların Əfqanıstanla bağlılığı məsələsindən danışarkən göstərir ki, Qəndəharda (11-450) Səki adlı təpə və Kabulda (11-389) Səkiqəl adlı kənd mövcuddur. Tədqiqatçının fikrincə, bu toponimlərdə türkdilli sakların izləri qorunub saxlanmışdır. R.Eyvazova yazır ki, saklar daha çox at üstündə köçəri həyat keçirdiklərindən mədəni-mənəvi eroziyaya uğramamış, adət-ənənələrini, əxlaqi-etik prinsiplərini əsrlərlə hifz edib qoruya bilməmişlər. Saklar əvvəlcə Türkünə yaşayırdı, miladdan əvvəl «şu» adı ilə tanınırdı. Saklar bir müddət sonra Xəzər dənizinin şimalından adlayaraq Qafqazı aldılar. Qarabağda binələyən sak (iskit) kraliçası Tomris m. əv. 529-cu ildə Xəzər dənizinin cənubunda İran kralı Kurusu məğlubiyyətə uğratdı.

Saklar haqqında bu tarixi gərəkliliyi təsdiqləyən R.Eyvazova Əfqanıstan ərazisindəki «Siyistan», «Səki», «Şəki» və Azərbaycandakı «Şəki» coğrafi adlarının mənşəyini haqlı olaraq «sak»la bağlayır [18, s. 58-60; 17, s. 61-63, 138, 139].

Axısqa torpaqlarında saklardan başqa, iskitlər, bulqarlar, suvarlar, avarlar, oğuzlar, hunlar, göytürklər, xəzərlər, türkmənlər də yaşamışlar. Axısqa torpaqlarında çox erkən dövrlərdən müxtəlif qəbilələr də yaşamışlar ki, onlardan biri də miladdan əvvəl II minillikdən Qara dənizin cənub-şərq sahillərində məskunlaşmış Mosxlar (Mo-sak, Moşk) olmuşdur. Onlar min ildən çox Axısqadan Frikiyaya qədər böyük bir ərazidə fəthlik etmişlər.

Bu qədim türk ulusuna verilən adlardan biri də "Mesxet türkləri"dir. Onların qədim əcdadları, tarixi mənbələrin göstərdiyinə görə, mosxlar olmuşdur. Sonralar bu adla bağlı Mesxet - cavaxeti bölgəsi adlandırılmışdır. Bu bölgədə yaşadıkları üçün onlara belə bir ad verilmişdir.

Orxan Şaiq Gögyay belə bir məlumat verir ki, Aksaka/Ahıska - Sovetlər Birliyində, Gürcüstan cümhuriyyəti içində olub, başlanğıcda bir gürcü qalası idi. 1635-ci ildə Osmanlılar bunu alıb Çıldır əyalətinə mərkəz yaratdılar [197, s. 2].

F.Kırzioğlu mesxet türkləri ifadəsinin əleyhinədir, o, "Axısqa türkləri" deyiminin işlədilməsinin tərəfdarıdır. Çünki Mesxet coğrafi addır və Axısqa türklərinə də bu coğrafi adla bağlı «mesxet türkləri» demişlər [196, s. 13-17].

Bakan Kilerçioğlu mesxet isminin kulanılmasının hatalı olduğunu vurğulayaraq.- «Ahıskalı ismindən istifadə edin. Mesket yox. Ahıska var. Mesketi ruslar taktı» - demişdir. Yusif Sərvəroğlu da qurultay

çağırılacağını və Mesxet adından vaz keçiləcəyini 1992-ci ilin avqust ayında Türkiyə prezidenti S.Dəmirəl ilə görüşündə demişdir [70, VIII.1992].

G.Sanayan adlı bir müəllif "Mesxeti türkləri" - həlli mümkün olmayan problem, yoxsa ağıllı güzəşt" adlı yazısında şovinstçəsinə yazırdı ki, ictimai fikirdə "Mesxeti türkləri" anlayışı yaranmışdır ki, bu da qeyri-düzgündür, çünki belə etnos mövcud deyildir. Mütəxəssislər onları "müsəlmanlaşmış mesxetililər" adlandırırlar" [70, VIII.1992].

Bə"zi mənbələrdə "Mesxeti türkləri" adının qondarma olduğu göstərilir. Son illərdə "türk-mesxetlər", "məhsəti türkləri", "Türk-Məhsəti" və s. uydurma ifadələrə rast gəlinir.

Türk tədqiqatçısı Qiyas Aslanın fikrincə, "Mesxet türkləri" deyimi xətdər. "Qafqaz türkləri", "İran türkləri", "Anadolu türkləri" kimi, "mesxeti türkləri" demək də düz deyil. Daha doğru şəkildə "Mesxetiyada yaşayan türklər" deyə bilərik.

Bu və ya digər faktlar göstərir ki, deportasiyaya mə"ruz qalan Qafqaz xalqlarından biri kimi [92, 313-314]. Axısqa türklərinin soy-kökü indiyə qədər öz doğma torpaqlarına dönmələri məsələsinin həllində əngələ çevrilmişdir. Onların etnik kökləri haqqında da qarışıq hipotezlərə son qoyulmalı, bu haqda həmin xalqın özü öz sözünü deməlidir.

30-cu illərdə Stalinin dəstəyi ilə gürcü şovinizmi güclənməyə başladı. Türklərin böyük bölümünün soyadı gürcüləşdi. 1938-ci ildə Sovet konstitusiyasının qəbulundan sonra axıskalıların pasportlarına Azərbaycan milləti yazıldı, dilləri isə Azərbaycan dili oldu.

1940-cı ildən sonra axısqalıların rəsmi dili gürcü dili oldu.

cənubi Gürcüstan torpağında türklərin kütləvi məskunlaşması XÜI əsrin ikinci yarısına, yə"ni 1555-ci ilə təsadüf edir. Bu tarixi dövrü, şəraiti gürcü alimləri "bizim tarixin ən ağırlı səhifələri" adlandırırlar.

Axalsıx paşalığı "Çıldır" adı ilə məşhur idi. Bu paşalığın zülmü altında (bu, gürcü alimlərinin fikridir) guya gürcülərin bir hissəsi ana dilini unutdu, soy-köklərini itirdi. Demək olar ki, xeyli gürcü türkləşdi. Onlara islam dini zorla qəbul etdirildi [46, 27.VI.1989].

1.4. DILIN KEŞİYİNDƏ, MÜXTƏLİF DILLƏRİN ƏHATƏSİNDƏ. DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR

Axısqa türkləri dilini sevən, onun qədir-qiyətini bilən bir xalqdır. Dil də Vətən kimi bu xalqın yüzilliklər boyu mə'nəvi dünyası olmuş, savadlı da, savadsız da bu dilin keşiyində dayanmış, onu sevmiş, yad tə"sirlərdən qorumağa çalışmışdır. Təbiidir ki, öz dillərini inkişaf etmiş ədəbi dillərdən saymış, həmişə bu dilin varlığı uğrunda əzmlə mübarizə aparmışlar. Hələ yazı ən"ənələri olmadığı dördə xalqın içərisindən ləyaqətli, iste"dadlı yazıçı, şair və alimlər çıxmışdır. Onların əsərlərində Vətən eşqi döyünür, dil bulaq kimi qaynayır.

Axısqa qəzasının Azqur kəndində anadan olmuş Ömər Faiq Ne"manzadə "Dilimiz və imlamız" adlı məqaləsində yazırdı: "Ədəbiyyatı olmayan bir millətin, dilsiz insana oxşuyacağını söyləmək üçün dəlilə; təfsilə həcət yox sanıram. Çünki ən böyük şahid keçmiş hallar, indiki vüqatlardır. Bundan ötrü örnək, misal artırmaq üçün də uzaqlara getməyə; iştə çərkəz, ləzgi... dilləri, sonra da bizim türkcəmiz (Axısqa türklərinin dili nəzərdə tutulur - İ.K.). Mədənilik ləzgilər, çərkəslər arasında yayıldıqca öz dilləri də yoxluğa doğru yayılacaq. Bir vaxt olacaq ki, o kimi dillərin tarixdə ancaq adları qalacaq. Neyçün? Çünki yazısı, imlası, ədəbiyyatı yox. Bir həqiqətdir: ...dadlı dillərin yavaş-yavaş aşağıya doğru düşdüyünü görürüz. Sevgili dilimizin aramızdan artıq qiyməti gedir. Halbuki bu zamanda hər millət öz dilini saxlamaq üçün varını yox, canını belə fəda edər. Bu gün çoxumuzun türk dili ilə danışmaq, yazmaq istəməməyimizə səbəb qayda, imla, məhəbbətimizin yoxluğudur. Bu qədər gərəkli dilimizin gerçəkdən bünövrəsi olan bu qayda və imla xüsusi indiyə qədər bizdə nə üçün meydana gəlməmiş? Bəli, hər bir özge dilin yardımına möhtac ola-ola gəlmişdir. Bu bir təbii qaydadır... türkcəmizin bu zamanə, bu çağa qədər yüngül bir əlifbası, məzbut bir qayda və imlası olmamağı ancaq öz dilimizi bəyənənmək cəhalətindəndir [59, s. 41-44].

Bu haray sonrakı nəslin də diqqətindən yayınmadı, dil - ana dili düşüncə mənbəyinə çevrildi.

Dil bu xalqın öyüdlərində, nəsihətlərində xatırlanır: "Bən qocaldım, gedər oldum, sen dilini qori oğul! Vətəndədir hər insanın həyat adli nuri, oğul" (G. Şahin).

"Vətən" cəmiyyətinin tə"sis etdiyi "Vətən eşqi" qəzeti birinci sayında (baş məqalədə) 3 mart 1992-ci ildə yazırdı: "Hər xalqın varluğunun birinci göstəricisi onun doğma dili - ana dilidir. Dünya işığına göz açan gündən eşitduğumuz, anamızın tatlı-tatlı nənniləriyənən canımıza, qanımıza keçmiş, bizdən ötri dünya dillərinin həpsindən əziz, doğma, gözəl olan ana dilidir. Ona görə biz çalışacayux ki, qazeti ilk dövrlərdə xalqın əksəriyyətinin oxıya bilməsi üçün, əsasən, ana dilimizdə kirill və latın qrafikasıyan, bazi rəsmi yazıları isə rusca, iki haftada bir dəfə çap edax." [70, №1 (6), 1992].

Qəzetin həmin sayında çap edilmiş "Ziyalılar, hay verin" adlı müraciət-çağırışda deyilir: "Gürcüstanın bazi şovinist alimləri və bizim yüzdən irak düşüncəsiz, uzağı görmiyən "ziyalılarımız" dilimizə qarşı qara yaxmaya çalışıyerlər. Bu mənfə hallara cavab vermax üçün biz ziyalılar, bütün xalqlara isbat etməliyux ki, bizim kökümüz türkdür. Biz türk kimi də kendi tariximizi, mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı, dilimizi və milli bənluğumizi müəyyən etməliyux. Bunun üçün: - dilimizin ögrənilməsi və təbliği: türk dili

dərsluxlarının tərtibatına nail olmaq; xalqımızın ayrı-ayrı regionlarında türk dilinin tədrisini həyata keçirmək; regionlarda radio və televiziya verilişlərini türk dilində təşkil etmək; türk dilində kütləvi, bədii və digər ədəbiyyatların çapına nail olmaq [70, № 1 (6), 1992].

Qəzetin 27 mart 1992-ci il (№ 2) sayında İlim Şahzadə oğlu "Həmdərlərimə" adlı məqaləsində yazırdı: "Bizim bir-birimizdən öz ana dilimizdə qonuşmamızı dünya malına - sərvətinə dəyişməm. Bunun qiyməti, bahası, narxi yoxdur. Ana dili! Gözümüzü açıb dünyaya baxan gündən sayca az olan xalqımızın vətənə deyib ağı söylədiyini, acı göz yaşları tökən analarımızın beşigimiz üstündə sızılıtlı mənələrini bu dildə eşitdux:

Of dedim dilim yandı,

Od dutdi kilim yandı.

Bən vətəndən ayrıldım,

Torpağım, elim yandı.

Ana dili, bu xalqın başbilənlərinin nöqtəyi-nəzərincə, indiki vaxtda xalqı birləşdirən bağıdır. Ona görə də dilin saflığı, təmizluğu, onun hərkeş tərəfindən ağnaşılması, ham gündəlux həyatımızda, ham da elmi-ədəbi aləmdə onun aktiv işlənməsi xalqı daha da möhkəm tellərinən bir-birinə bağliyer" [70, №1 (7), 1992].

"Vətən eşqi" qəzetinin səhifələrində çox maraqlıdır ki, ana dili, onun saflığı uğrunda mübarizə hər an işıqlanır. 1992-ci il aprel-may saylarının birində "Dilimizi ögrənax" adlı yazını oxuyanda bu xalqın bir daha cəfəkeşliyinə, dilə həssas münasibətinə, məhəbbətinə heyran qalırsan. "Əgər xalqımız 47 yillux repressiyaya mə"ruz qalmışsa, dilimiz yüzilluxların repressiyasına mə"ruz qalmışdır. Öncə, gürcü dilinin əhatəsində olduğundan dilimizə çoxli gürcü səsi və sözləri keçmiş, sohunki 47 yildəysə ayrı-ayrı xalqlar arasına səpələndüğündən bir qaç qola haçalanmağınan saflüğünü daha da yitürmüşdür [70, №3 (8), 1992].

Qəzetin 3 mart 1992-ci il sayında "Söndürülən ocax" adlı yazıda Xalid Taştanov ürək ağrısı ilə yazırdı: "Dini rəvayətlərdə söyləniyer ki, allah insana zulum edanda əvvəl onun malını, sora haxlını, axırda da canın aliyer. Dövlətlər də ayrı-ayrı adamları, ya da kiçik xalqları represiya edanda əvvəl onun mədəniyyətini, sora dilini və axırda da doğma torpağını əlindən alıb didərgin saliyer" [70, №1 (6), 1992].

Məqalədən mə"lum olur ki, 30-cu illərdə Axısqada "Ədigön kolxozçusu", "Qızıl rəncbər" kimi yerli qəzetlərdə də ana dilinin repressiyaya mə"ruz qalması tez-tez yada salınırdı.

80-ci illərin gürcü mətbuatında bu xalqın dili haqqında cahilanə mülahizələr, fikirlər çap edilirdi. Məsələn, "Literaturnaya Qruziya" jurnalının 1988, 8-ci sayında qeyd edilib ki, mesxet türkləri dinini və dilini dəyişmiş gürcülərdir. Bu fikrə qarşı professor Şamil Qurbanov "Məhsəti türkləri" adlı tarixi-xranoloji oçerkində tutarlı cavab vermişdir: "Xalq özü durub bir tərəfdə, kənardan onun milli mənsubiyyəti haqqında uydurmalar, fərziyyələr irəli sürülür, hətta dilini, dinini dəyişməyə qədər ağılsız və cahil təkliflər edilir" [70, №1 (6), 1992].

Heç kəsin haqqı yoxdur ki, mübahisələrdə tərəfkeşlik edib sifarişlə iş görsün. Hər bir kəs öz kökünü, öz milliyyətini, dilini özü müəyyənləşdirdiyi kimi, mesxet türkləri də özü bu işləri müəyyən etməlidir. Öz dillərinin keşiyində dayanan mesxet türkləri 30-cu illərdən rayon mərkəzlərində milli dildə teatrlar açmış və öz ləhcələrində qəzetlər yaratmışdılar: "Qızıl rəncbər" (1933), "Adıgün kolxozçusu" (1936), "Kommunist" (1930), "Qızıl bayraq" (1938), "Bağban"(1933), "Sosializm kəndi" (1940) və s. [43, №3 (8), 1992].

Ş. Qurbanov 1944-cü ilə Orta Asiya torpaqlarına sürgün edilən mesxet türklərinin faciəli həyatını təsvir edərkən onların bu yad ölkələrdə dillərinin unudulduğunu da qeyd edir: Onlar dillərini, ən"ənələrini unutmağa başladılar. Bu xalqın öz dilində bircə dənə də məktəbi yoxdur. Başqa mədəni müəssisələrdən, təşkilatlardan isə heç danışmağa dəyməz. Xalq öz dilini unutmaq təhlükəsi qarşısındadır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ölməz "Dədə Qorqud"un dili onların dilinə daha çox yaxındır. Heç olmasa, "Dədə Qorqud"un xatirinə bu dili məhv olmaqdan qorumaq lazımdır. Bu isə indiki şəraitdə mümkün deyil, çünki

Rusiya daxilindəkilər rusca, Özbəkistandakılar özbəkçə, Qırğızistandakılar qırğızca, Qazaxıstandakılar qazaxca oxuyurlar. Məktəblərdən büsbütün yayınanlar da vardır [44, №3 (9), 1992].

"Vətən eşqi" qəzetinin səhifələrində bu dilin vəziyyəti və inkişafı, həmçinin təbliği üçün çox işlər görülür. Qəzet aprel-may (1992) sayında yazırdı: Özbəgistanda yaşayanlar özbəkçənin, Qazaxıstandakilər qazaxçanın, Azərbaycandakilər azərbaycançanın təsiri altına düşmüşlər. Hətta o vəziyyətə gəlmişük ki, ayrı-ayrı zonalarda yaşayan ziyalılarımız görüşdükdə kendi fikirlərini, hisslərini bir-birinə ağınatmaq üçün rus dilini, rus sözlərini qullanıyerlər. Bu dəhşətdür. Bu dilin ölümi deməxdür. Bu halın ögi alınmasa, respublikaların bağımsız dövlətlər olduğı şindiki zamanda umumun başa düşəcəğı bir qonuşuk dili yaranmasa xalqın birluğundan, birdaşmasından söz açmaq olmaz. Bu işin öhtəsindən ancax mətbuat orqanları yaratmağınən, xalqi kendi dilində savadlandırmağınən gəlmax olur.

İlkin dövürlərdə aşındı söyləduğumuz dili bacarduğumuz qəter türk ədəbi dilinə uyğunlaşdırmaq, oni yad dillərin qaluxlarından təmüzləməğınən ham kirill qrafikali Azərbaycan əlifbasından, ham da yavaş-yavaş türk əlifbasından istifadə etməliyux [44, 3 (9), 1992].

"Vətən eşqi" qəzeti bu dili məktəblilərə öyrətmək məqsədilə proqramlar və dərsliklər haqqında məlumatlar verir, dərslərin keçirilməsi qaydalarını göstərir. Məsələn, qəzet 1992-ci ilin aprel-may sayından etibarən "Türk əlifbası" dərsliyindən müəyyən nümunələr verir ki, bu da dilin təbliği üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qəzet yazır ki, latın qrafikali türk əlifbası hər yolınən təbliğ edilməli, bizim xalqın yaşaduğı hər bir respublikada türk dilinin ögrənilməsinə məktəblərdə vaxt ayrılmasına çalışmalıyux. Bu baxımdan Azərbaycanda vəziyyət nisbətən eydür. Əvvələn, 1992-ci yildən eski əlifbaya keçiliyer ki, bu da latın qrafikasını ögrənilməyimizə böyük yardımdur. İkincisi, Azərbaycan Xalq Təhsili Nazirliğunun qəəriynən türk dili ögrənilməsiyçün I-İÜ siniflərdə haftada iki saat vaxt verilmişdür. Bu iki saata uyğun olaraq da proqram və "Türk dili" dərsluğı işlaniyer.

Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutunun işçisi Məhlüd cəlilov yeni əlifba kitabı hazırlamış və bu dili I-İÜ siniflərdə tədris olunmağa başlanmışdır.

"Vətən eşqi" qəzeti "Ana dilimiz" adlı rubrika da açmış və burada dil problemləri digər dillərlə müqayisəli şəkildə işıqlandırılmışdır. 1991-ci ilin may ayında çap edilmiş (№ 3) "Yıl ayları" adlı materialda Axısqa türklərinin özünəməxsus ay adları müasir türk dili və rus dilindəki ay adları ilə qarşılıqlı şəkildə verilmişdir. cədvəldən bəlli olur ki, Axısqa türklərinin dilində spesifik ay adları (zəməri, qüçük, kirəz, oraq, xarman, böqrüm, qoç, karakış və s.) mövcuddur.

Qəzetin 1991-ci il aprel sayında işə "Hafta günləri" adlı yazıda bu dildə işlənən həftə adları rus dilində qarşılıqlı ilə göstərilmişdir: Bazarertəsi - Ponedelğnik, Salı - Vtornik, Çərşənbə - Sreda, Pərşənbə - Çetverq, cuma - Pətniua, cumaertəsi - Subbota, Bazar - Voskresenğe.

Qəzetin həmin sayında bu xalqın toponimlərini, yaşayış məskənlərinin adlarını öyrənmək üçün siyahı və xəritə verilmişdir. Xəritə "Mesxeti - cavaxeti xəritəsi" adlanır.

Beləliklə, Axısqa türklərinin qarşısında duran çox mühüm problemlərdən biri Ana dili problemidir.

"Vətən eşqi" qəzetinin 3 iyul 1992-ci il sayında "Mesxet türklərinin dili tədqiq edilir" adlı yazıda deyilir: Mesxet türkləri qədimlərdən yad dilli xalqların əhatəsinə düşmüş, buna görə də qədim leksik layını və qrammatik qaydalarını saxlamışdır. Həmin xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılıb elmi izahının verilməsi və bu dilin ilk qrammatikasının yazılması mesxet türklərinin həyatında tarixi hadisə hesab oluna bilər" [48, 03.VII.1992].

1991-ci ilin 23 aprelində Azərinform mətbuatda "Mesxeti türklərinin qrammatikası yaradıldı" xəbərini verdi. İnformasiyada deyilirdi ki, Azərbaycan Respublikası EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu türk dilləri şöbəsinin əməkdaşları üzərinə çətin, lakin xeyirxah vəzifə - Mesxeti türklərinə öz qrammatikasını yaratmaqda kömək etmək vəzifəsini götürmüşdür. Bu gün Mesxeti türklərinin taleyi çoxlarına məlumdur. Bəlkə də məhz buna görə indi çox ərazilərə səpələnmiş bu xalqın tarixi, dili, mədəniyyəti alimlərin diqqətindən kənar qalır.

İş prosesində* başlıca tədqiqat obyektı şifahi xalq yaradıcılığı - folklor və danışiq dili nümunələridir. Gələcək əsərə dilin aşağıdakı bölmələri daxil olacaqdır: fonetika, leksika və morfologiya [47, 23.IV.1991].

*Qeyd: 1998-ji ilə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun bir qrup əməkdaşı (prof. Q.Məşədiyev, f.e.d. H.Quliyev, f.e.n. F.Xalıqov və Ə.Əsədov) axısqaqların dil xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədilə Saatlı rayonunda e

Beləliklə, bu əsər indiyə kimi görülməmiş işlərin bir hissəsidir. Məsxet türklərinin dili ilk dəfə kompleks şəkildə araşdırıldığından dissertasiyada xalqın tarixinin, etnik mədəniyyətinin, dilinin tədqiqi vəziyyəti barədə məlumat verilmiş, axısqaqların dilinin fonetik, leksik və sintaktik xüsusiyyətləri sistem şəkildə tədqiq edilmişdir.

ПРОГРАММА

Всесоюзного общества "ВАТАН"

месхетинских турок

ЯЗЫК

7. 1. Общество "Ватан" всегда стояло и стоит на позиции равенства прав всех народов на свое языковое прошлое в принципах наибольшего благоприятствования каждому из языков народов ССРИ.

7. 2. Восстанавливая алфавит на основе латыни, развивает на родном языке литературу, фольклор, топонимы и народное творчество.

7. 3. Общество "Ватан" поддерживает принципы высокой культуры двуязычия и многоязычия, равенства прав на языковое будущее независимо от количества говорящих на том или ином языке.

7. 4. Общество "Ватан" должен добиться равенства прав на беспрепятственное развитие родного языка, письменности и её применение, общественной культурной жизни, право обучения на родном языке и воспитание детей на родном языке в дошкольных учреждениях.

7. 5. Общество "Ватан" добивается право на полноразвитие, т.е. на полноценное владение языком и его использование как средство не только бытового общения, но и творческого развития культуры, без чего человек обречен на "полуживое" и "полукультуру".

7. 6. Общество "Ватан" считает русский язык как средство межнационального общения и имеет право на свободу общественных объединений по языковым интересам.

Yad mühitdə, müxtəlif dillərin əhatəsində uzun bir inkişaf yolu keçmiş Axısqa türklərinin dili bu gün ancaq təsərrüfatla bağlı mövqeyini qoruyub saxlamışdır. Müxtəlif mənbələr, sənədlər göstərir ki, əvvəllər bu dilin inkişar və işlək dairəsi yüksək olmuşdur. Bu dilə 30-cu illərdə "tatar dili" və "Azərbaycan dili" də deyilib. Gürcüstanda gürcülər, firənglər və digər millətlər bu dildə danışır, mahnı oxuyur və qoşular qoşurdular. Bu dildə folklor nümunələri yazıya alınır. Həmin fikirlərə akademik N.Y.Marrın qeyd və gündəliklərində rast gəlinir [137, s. 27-31].

Dil yad mühitə, durğunluq vəziyyətinə düşəndə ictimai funksiyasını qismən də olsa itirir, onun işləklik dairəsi və yayılma arealı zəifləyir. Axısqa türklərinin də dili belə olmuşdur. Bu dil əsas funksiyasını yerinə yetirə bilməmiş, dialekt çərçivəsində qapanıb qalmış, ancaq kommunikativlik imkanlığını mühafizə etmişdir.

Axısqalılının dili əsrlər boyu əlaqədə olduğu dillərin tə"siri altına düşmüş, onların bir sıra qanunauyğunluqlarını mənimsəmiş, bununla belə, öz milli ruhunu da qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu dil Azərbaycan, gürcü, rus, özbək, uyğur dilləri ilə təmasda olmuş, söz alıb, söz vermişdir.

Azərbaycana köçüb gələrkən ayrı-ayrı yaş qruplarının dil leksikonu xeyli dəyişmiş, orta nəslin və cavanların dillərində türk, gürcü, özbək dillərindən, ən cavan nəslin dilinə isə üstəlik Azərbaycan dilindən çoxlu söz və ifadə daxil olmuşdur [9, 02.III.1990; 69, s. 14-15].

Bu əhalinin dili yalnız onların yaşadığı regionlarda ailə-məişət funksiyasını yerinə yetirir, evdə, danışıqda məhdud dairədə işlədilir.

Axısqa türklərinin dil xüsusiyyətləri ilk dəfə akademik Y.N.Marr, akademik S.S.cikiya tərəfindən öyrənilmişdir. Y.N.Marr 1904-1905-ci illərdə cənub-qərbi Gürcüstanda olarkən bu ərazidə yaşayan türklərin dili ilə ətraflı tanış olmuş, həmin dilin fonetik qanun və hadisələri, danışıq dilinin qrammatik quruluşu, eyni zamanda, bu dilin dialekt xüsusiyyətləri haqqında ilk dəfə mə"lumat vermişdir [137, s. 27-31]. Y.N.Marr 1928-ci ilin yazında türklərin yaşadığı Abastuman rayonuna gəlmiş, Abastuman ətrafında yaşayan türklərin bə"zi dil xüsusiyyətlərini (fonetik və leksik xüsusiyyətlər) öyrənməyə çalışmışdır. Leksik materialın toplanmasında müəllifə Adıgün rayonunun Varxan-Saxan kəndinin sakinləri Muşir Həbibəoğlu və Dəvriş Əhmədəoğlu kömək etmişlər. Y.N.Marr Azğur türklərindən topladığı leksik material əsasında 1937-ci ildə həcmcə çox da böyük olmayan, amma qiymətli, maraqlı faktlarla zəngin olan "Zametki o tureükom əzike okrestnostey Abastumani" məqaləsini yazmışdır. Bu məqalədə 53 söz, o cümlədən, bə"zi ay və coğrafi adlar da təhlil edilmişdir. Həmin sözlər gürcü, Azərbaycan və erməni dillərilə müqayisə edilmişdir. Y.N.Marr Axısqa türklərinin dili üçün aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri göstərmişdir. a) naliçie zvuka x-, otsutstvüoheqo v literaturnom əzike (baxça, kırx, doxxuz); b) perexod s-ş (işter vm. lit. ister); v) vıpadenie -h - v intervokalğnoy pozitüii vızıvaöhie dolqotu okruhaöhix qlasnıx (şaad-şahat) i dr. [137, s. 27].

R.İ.Şor bu dili "əcəri türk şivəsi" [184, s. 43, 44] adlandırmış ki, bu səhv S.S.cikiya tərəfindən tənqid edilmişdir. S.S.cikiya ilk dəfə "Mesxeti dialekti" terminindən istifadə etmişdir.

S.cikiya şərti olaraq əhalinin 1944-cü ilə qədər yaşadığı Mesxeti-cavaxetini Mesxetiya adlandırmış və o ərazidə yaşamış etnosların dilini həmin coğrafi ərazinin adı ilə bağlamışdır [114, T. V, №2, s. 831-839].

S.cikiya 1936-cı il dekabrın 1-də Leninqrad Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun türk-monqol kafedrasının ümumi iclasında «Anadolu türk dilinin Axalsıx şivəsi» mövzusunda mə

S.S.cikiya həmin məqalədə bir morfoloji hadisə - yönlük halın xüsusi bir forması haqqında mə"lumat vermişdir. O göstərir ki, ikinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlər yönlük halda işlənərkən başqa türk dialektlərindən fərqlənir. Başqa türk dillərində özünü göstərilən "hallanan söz+mənsubiyyət şəkilçisi + hal şəkilçisi" formulu (məs, ata-n-a) bu dildə özünü doğrultmur və yerini "hallanan söz + hal şəkilçisi + mənsubiyyət şəkilçisi" formuluna verir. (müq. et: baba-an, baş-a-n). Burada "n" səsi mənsubiyyət, -a isə hal şəkilçisi kimi çıxış edir.

1926-27 və 1931-37-ci illərdə S.S.cikiya Axısqa türklərinin XÜI yüzilliyə - osmanlı imperiyasına qədərki dil xüsusiyyətlərini öyrənir. O, bu dili müqayisəli planda - gürcü, Azərbaycan, laz, erməni dillərilə, həmçinin Anadolu türklərinin dili ilə qarşılaşdırır, ümumi və müştərək xüsusiyyətləri aşkar edir. Bu baxımdan onun tədqiqatlarının böyük elmi-nəzəri əhəmiyyəti vardır.

S.S.cikiyanın tədqiqatlarında dil əlaqələri də ətraflı öyrənilib. Onun gürcü - türk və gürcü - Azərbaycan dil əlaqələrindən bəhs edən aşağıdakı əsərləri vardır: "Ob odnom qruzinskom tureüke svəzannom s kollektivnım trudom, v törkskix əzıkax", "O Qruzino-Azerbaydjanskix əzıkovıx v zaimootnoşeniəx", "Poəsnenie nekotorıx slov vostoçnoqo proisxojdeniə", "Nekotorie osobennosti tureükoy reçi qruzinskoqo naseleniə Mesxeti" və s.

70-ci illərdə Axısqa türklərinin dil xüsusiyyətləri Orta Asiya alimlərinin də marağına səbəb olmuş, bu haqda F.Əliyev [78], B.Xasanov [176, s. 192-194] tədqiqatlar aparmışlar. B.Xasanov Axısqa türkləri dilinin lüğət tərkibinə qazax dilinin tə"sirini müəyyən faktlar əsasında öyrənmişdir. F.Əliyev namizədlik dissertasiyasını Qazaxıstanda yaşayan Axısqa türklərinin dilinin leksikasına həsr etmişdir.

Sabircan cəlilovun Axısqa türklərinin dilinin morfologiyasına aid bir neçə qiymətli məqaləsi vardır [109, №1, 1982, s. 122-128].

Azərbaycan dilçiləri Axısqa türklərinin dili haqqında demək olar ki, tədqiqat aparmamışlar. Halbuki Azərbaycanın Saatlı, Sabirabad, Quba, Beyləqan, Xaçmaz, Abşeron və digər bölgələrində xeyli türk ailələri yaşayır. Fərqanə hadisələrindən sonra isə Azərbaycana çoxlu türk ailələri köçürülmüşdür. Odur ki, azərbaycanlıların da bu xalqın dil xüsusiyyətləri ilə tanış olmaları müəyyən zərurətdən yaranır. Axısqa türklərinin dili ilə Azərbaycan türklərinin dilləri arasında oxşar və fərqli cəhətlər mövcuddur və bu xüsusiyyətləri tədqiq edib öyrənmək dilçiliyimizə, o cümlədən, türkologiyaya xeyli fayda verə bilər.

II FƏSİL. FONETİKA

II FƏSİL FONETİKA

2.1. FONEMLƏR SISTEMI

Axısqa türkləri indiyə kimi sabitləşmiş əlifba sistemindən istifadə etməmişlər. Gürcüstanda yaşayarkən gürcü əlifbasından, Qazaxıstanda, Azərbaycanda, Özbəgstanda və Rusiyanın digər bölgələrində isə rus qrafikalı əlifbadan istifadə etmişlər. Qeyd edilən əlifbalar həmin əhalinin mədəni həyatında bu və ya digər dərəcədə rol oynamışdır. Gürcü əlifbası ilə onların qəzetləri nəşr edilmiş, teatr əsərləri və s. yazılmışdır. 30-cu illərdə Axısqa bölgəsində "Ədigön kolxozçusu", "Qızıl rəncbər" kimi yerli qəzetlər bu əlifbada çap edilmişdir.

Kiril əlifbasında axısqalıların istifadə etdiyi əlifba aşağıdakı kimidir:

A a Pp p

B b R r

V v S s

Q q T t t

Ğ ğ U u

D d Ü ü

E e F f

Ə ə X x

J j H h

Z z Ü ü

İ i Ç ç ç

I ı c c

Y y Ş ş

G g

G g

K k k

G g g

L l

M m

N n

N q (qovuşuq səs)

O o

Ö ö

Gürcüstanda sovet hökuməti qurulana qədər Axısqa türkləri öz dillərində yazıb-oxumuş, 1924-cü ildən sonra türk dilində olan məktəblər bağlanmışdır. Bu məsələdən danışan Ə.Ənsarov "Ahısqa türkləri" adlı kitabçasında yazırdı: Uşaqlarımız doğma ana dilində təhsil ala bilmədilər. Axısqa türklərinə uşaqlarını gürcü dilində oxumağı təklif etdilər. Gürcü dilini uşaqlar bilmirdilər. Axısqa türklərinin əsl faciələrindən biri elə bu vaxt başladı. Bir xalqın övladları ana dilində təhsil ala bilməyib gürcü, rus dillərində oxumağa getdilər. Bu da uşaqların milli zəmindən təcridən uzaqlaşmasına gətirib çıxarırdı [24, s. 6].

Sovet dönəmində onlar rus qrafikalı əlifbadan istifadə etmişlər. "Mesxeti Türklərinin Ümumittifaq "Vətən" cəmiyyətinin Orqanı" olan "Vətən eşqi" adlı qəzet bu əlifba ilə əvvəlcə Kabardin-Balkar bölgəsinin Urvan rayonunda, rus və milli dildə, sonra isə Saatlı rayonunun Fətəlikənd kəndində (1991-ci ilin mart ayından) öz dillərində və Azərbaycan dilində çap olunmağa başlanmışdır. Qəzetin çapında A.Pepenovun, A.Kadırovun, S.cəlilovun, G.Şahinin və başqalarının böyük əməyi olmuşdur.

Axısqa türkləri, Azərbaycan türkləri kimi, indi latın qrafikalı əlifbadan istifadə etməyə başlamışlar. "Mesxeti - türk dili - Əlifba (II sinif, proqram) adlı proqramın əlyazmasında bu əlifba haqqında aşağıdakı məlumatları oxuyuruq: "Mesxeti - türk dili" əlifbası latın qrafikası əsasında tərtib olunmuşdursa da, burada Azərbaycan əlifbası ilə tam uyğunluq təşkil edən, yazılışı və oxunuşu ilə heç cür fərqlənməyən a, o, e, ə, k, g, x hərfləri mövcuddur.

Bə"zi böyük və kiçik hərflərin yazılışı (V,v; S,s; O,o; Q,q; M; p; R,r; İ,i; U,u; Y,y) Azərbaycan dili əlifbasındakı hərflərlə eyni olsa da, başqa-başqa səsləri ifadə edir.

Mesxeti-türk dilində Azərbaycan və türk ədəbi dillərindən fərqli özünəməxsus abruptiv səslər (r, G, k, t, s) mövcuddur. Bu səslərin sadələrdən (r, G, k, t, s) istər tələffüz, istərsə də mə"na cəhətdən fərqli olduğu

diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Azərbaycan və rus əlifbalarından kəskin şəkildə fərqlənən (N, L, R, G, V, S və s.) hərflərin spesifik yazılış texnikasının, onların ilkin komponentlərinin və elementlərinin öyrənilməsi xüsusi diqqət tələb edir.

A a, E e, Ə ə, O o, G g, K k, X x səslərinin yazılışı və tələffüzü Azərbaycan dilində olduğu kimidir.

B v, S s, D d, Ğ ğ, N n, M m, P p, R r, İ i, U u, Y y hərflərinin yazılışı eyni, tələffüzü isə fərqlidir.

Abruptiv səslərin tələffüzünə xüsusi fikir verilməlidir. R-r, K-k, t-t, d-d, S-s səslərinin mə'naca fərqli xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində saxlanılmalı, bu məqsədlə də həmin səslərin mə'na fərqləndirdiyi tikan-tikan; tar-tar; tor-tor; tuj-tuj; tag-tag; ral-ral; raja-raja; ras-ras; jirax-jirax; kal-kal; gaz-gaz; gal-kal, kav-kav və s. sözlərin kontekstində öyrənilməlidir.

Axısqa türkləri krill qrafikalı əlifbada 10 sait səsdən istifadə etmişlər: a, e, i, o, u, ö, ü, ə, ı, g.

Gg saitindən istifadəyə görə bu dil türk ədəbi dilindən və Azərbaycan dilindən fərqlənir. Ə saitindən istifadəyə görə Azərbaycan dilinə yaxınlaşsa da, müasir türk ədəbi dilindən ayrılır. Ə saiti olmadığı üçün türk ədəbi dilində 8 sait fonem fərqləndirilir.

Saitləri bu dildə ön damaq (i, ö, ü, ə, e), arxa damaq (a, ı, o, u), dodaqlanan (o, ö, u, ü) və dodaqlanmayan (a, e, ı, i, ə) olmaqla müxtəlif qruplara ayırmaq olur.

Axısqalılardan dilində də dodaq və damaq ahəngi, əsasən, sabitdir. Məsələn: burğun, tütün, gövül, düğün və s. Bir sıra sözlərdə isə, türk ədəbi dilində olduğu kimi, dodaq ahəngi pozulur. Məsələn: ufax, günah, uldi, buzli, kurdi, qomşi və s.

Axısqa türklərinin dilində (həmçinin digər oğuz qrupu türk dillərində) iki saitin yanaşı gəlməsi xarakterik deyil. Ancaq bə'zi samitlərin (məsələn, y samitinin) düşməsi nəticəsində saitlər qoşalaşır. Məsələn:

Kimsə bilməz bu dünyanın işini,

Neçələri tökmüş göün yaşını

Dərəə atmışlər məzar taşını.

(Şimşək Sürgün Kaxaretli).

Bu cəhət canlı danışq dilinə xas olan bir xüsusiyyətdir. Lakin bunu bə'zən türk dillərində diftonq saitlərin mövcudluğu kimi də izah edirlər [73, s. 128].

Axısqalılardan dilində o saitin söz daxilində bir-birini izləməsi səciyyəvidir: oroc (Aşi yox, oroc tutar - əski söz), xoroz (Baxsız ötən xorozin başını kəsərlər - əski söz).

Axısqa türklərinin dilində samitlərin ümumi miqdarı 24-dür. Samitləri sadə (k, p, t, ç, g) və abruptiv (k, p, t, ç, g) olmaqla iki qrupa bölürlər. Abruptiv samitlər fonematik mə'na daşıyır.

Məsələn, çağ: Bundan sora kobliyan çay,

Çağlar bənim yürəgimdə (c.Xalidov).

çağ: Bin doxxuz yüz qırx dörd! Ğalip gələn çağ

(c.Xalidov).

Abruptiv samitlərin ümumi miqdarı 7-dir (r, t, k, G, G, J, g).

Arxasıra samitləri (n, saqır nun, x, y) və qovuşuq ts samiti.

Ğ samitinin söz əvvəlində işlənməsi (xüsusən də, ərəb və fars mənşəli sözlərdə) adi haldır. Ğalib, Ğənimət, Ğəfil və s.

Yərənnük deyilsə, sırım doğrusu

Ğəfil bir-birizə çalxışıyersiz (c.Xalidov).

V samiti bu dildə bizim dilimizdəki n səsini əvəz edir:

gövül: Gövül iştər, düşəm dövran eyliyem, Qoy çox olsun belə toyi, şennigin (c.Xalidov).

V - samiti iki sait arasında işlənərək müasir Azərbaycan dilindəki y - səsini əvəz edir. Məsələn: savux - soyuq.

Savuxdan, acluxdan, yuxusuzluqdan

2.1.1.ABRUPTIV FONEMLƏR

Bu dilin fonetik sistemində k, k, p, t, ç konsonantları kimi paralel işlənən abruptiv səslər mövcuddur ki, bu səslər partlayan burun səslərilə (k, k, p, t, ç) omonim sözlərdə bir neçə fonematik mə"na yarada bilir. Məsələn, kav (lovğa) - kav (qarmaq); paça (şalvarın aşağı hissəsi)-paça (sıxılmış qatı bal); tor (setka) - tor (kəhər at); çağ (yaş) - çağ (əlcək) və s. [78, s. 6].

Abruptiv samitlər bu dildə elə inkişaf etmiş fonemlərdəndir ki, istər türk sözlərində, istərsə də alınma sözlərdə digər səslərlə eyni hüququ mövqedə çıxış edir.

Axısqa türklərinin dilində abruptiv samitlərin mövcud olması ilk dəfə R.İ.Şor tərəfindən aşkar edilmişdir. R.İ.Şorun, Y.N.Marrın, S.S.cikiyanın fikrincə, bu dildə işlənən abruptiv samitlər İber-Qafqaz və Dağıstan dillərinin substrat qalıqlarıdır. Bu qalıqlar fonetik substratlardır [184, s. 43-44; 137, s. 31; 113, s. 116-122].

Axısqa türklərinin dilində abruptivləşmə hadisəsi - kar və cingiltili samitlərin abruptivləşməsi söz önündə, söz ortasında və söz sonunda baş verir. Məsələn; balıq - palux, bal - pal, butulka - potlika, dayı-tayı, dağ - tağ, piçka - piçka, metro - mitro, kvartira - kuarter, skamya - iskam və s.

Axısqa türklərinin dilində işlədilən abruptiv səslərə Azərbaycan dilinin Zaqatala və Qax şivələrində də rast gəlmək olur; bu da İber - Qafqaz dillərinin tə"siridir.

Axısqa türklərinin dili digər türk dillərindən samitlər sisteminin zənginliyi ilə fərqlənir. Abruptiv samitlər (k, p, t, ç, g), arxasıra samitləri (n - sağır nun, x) və qovuşuq ü samiti bu toplumun dilinə spesifiklik verir. Bu samitlərin əksəriyyəti fonematik məzmunu malikdir.

Abruptiv fonemlərin təsviri:

T - önsıra, dil-diş, partlayan, kar, abruptiv samitdir. Bu fonem T-samitindən abruptivliyi ilə seçilir və onunla fonematik oppozisiya təşkil edir. Bu samit fonematik məzmunu malikdir. Məs.: tikan (iynə) - tikan (çəpiş, oğlaq, keçi balası); tar (musiqi aləti) - tar (dar), tor (setka) - tor (kəhər) və s.

T - foneminə həm türk, həm gürcü substratlarında, həm də alınma sözlərdə leksik vahidin hər üç mövqeyində rast gəlinir: turmux (mala, dırmıx), turnax (dırnaq), taksi (taksi), tank (tank), çintli - qr. (kal, yetişməmiş, dəyməmiş meyvə) və s.

P - qoşadodaq, önsıra, partlayan, kar, abruptiv samitdir. P - fonemindən abruptivliyi ilə fərqlənir və onunla fonematik oppozisiya təşkil edir. Məsələn: para (pul) - para (uşaq oyunu), pal (bostanın kəsiyi) - pal (bal), paça (şalvarın aşağı hissəsi) - paça (sıxılmış bal), pas (saqqız) - pas (topu vermə), Pitik (məktub) - pitik (şenok-küçük) və s.

P - fonematik məzmunu malikdir və axısqaların dilində sərbəst samitdir. Bu fonemə həm türk, həm gürcü substratlarında, həm də alınmalarda leksik vahidin üç pozisiyasında rast gəlinir: palux (balıq), paproz (siqaret), turxi (tam, eynilə), pırpıla (kəpənək), şapka (şapka), şulep (parasenka) və s.

P - fonemi p və b samitlərini əvəz edir.

Ç - önsıra, yumşaqdamaq, partlayan, kar abruptiv samitdir. Bu samit ç-dan nəvəsliliyi ilə seçilir və onunla fonematik oppozisiya təşkil edir: çurax (çıraq) - Çurax (insan adı), çağ (zaman, vaxt), çağ (şəbəkə) və s.

Bu abruptiv samit leksik vahidin hər üç mövqeyində fəal şəkildə işlənir: çiplax, çinçar (gicitkən), kunçul (kənar), paçka (paçka), piçka (spiçka), tuç (dodaq) və s.

K - fonemi-dilortası, partlayan, kar, abruptiv samitdir. K - dilortası samitindən abruptivliyi ilə fərqlənir. Arxasına kar, abruptiv k - samitindən əmələ gəlmə yerinin daha irəli olması ilə seçilir və yalnız incə saitlərdən əvvəl və bə`zən sonra işlənir. Fonematik məzmun daşımır və özünü k - foneminin variantı kimi göstərir. Türk mənşəli sözlərdə k səsinə rast gəlinmir. Gürcü substratlarında, rus-Avropa mənşəli alınmalarda fəallıq göstərir: keçeç (kəpək), kilo (kiloqramm), kino (kino), pitik (küçük), akişka (akuşka), pik (pik) və s.

K - səsi K - fonemini əvəz edir

S - dilönü, alveolyar, sürtünən, kar, nəfəsli, affrikatdır. Axısqa türklərinin dilində bu samit fonematik məzmunu malik deyil və semantik cəhətdən fərqləndirici keyfiyyət daşımır. Lakin substrat və alınmalarda intensivliyinə görə fərqlənir. Abruptiv qarşılığı ilə variantlıq təşkil edir. Bu fonem variantına gürcü sözlərində sözün hər üç mövqeyində rast gəlinir: Sise (Üise) - qruz, toponim, keses (kəpək), kasitava (armud növü).

Rus dilindən keçmiş sözlərdə sözünəndə işlədilən S səsi S- ilə əvəzlənir: üement > siment, üepğ > sep və s.

N (sağır nun) - dilarxası, sonorlu, cingiltili samitdir. Bu səs qədim türk dillərində fəal işlənmişdir. Türk dillərinin sonrakı inkişaf dövrlərində bu səs maraqlı bir yol keçmişdir. «Drevnetörkskiy uvulərnıy nosovoy saqır- nun v tureükom i azerbaydjanskom literaturnom əzıke, kak pravilo, prevratilsə v n, a v otdelğnıx sluçaəx v zvukovıe kompleksı: pd, pd, pk ili soqlasne g, ğ, k, j, m» [111, №116, V, 1965, s.265].

N - samitinin qeyri-mütəhərriqliyi araşdırmalarda qeyd edilmişdir. [104, s. 18]. Axısqa türklərinin dilində sərbəst «sağır nun» səsi yox dərəcəsinəndədir. Burada biz yalnız arxasına samitlərin tə`siri ilə meydana çıxan «sağır nun» haqqında danışa bilərik. Çünki həmin mövqələrdə türk mənşəli olmayan sözlərdə də adi sonor n- səsi çox vaxtın-səsinə keçir.

N (sağır nun) səsinin meydana gəlmə mövqələri.

1. G - samitindən əvvəl: yengi, yüng, canga, düngüz, yengə, tufəng, dəng, ləngaz və s.

2. K - samitindən əvvəl: xinkal, çankla, çinko və s.

3. K - samitindən əvvəl: kinkilə (ditdili), tank, cankürmax (itin hürməsi) və s.

4. Q - samitindən əvvəl: ənqadi (tam), anqurmax (anqırmaq), anqo (ağılsız), anqa (zümrüdi anqa quşi, yanqulmax) səhv etmək və s.

5. Ğ - samitindən əvvəl: zağal (zəng), qanğa (qanqal) və s.

6. X - samitindən əvvəl: funxurmax/punxurmax.

Ğ - samiti - arxasına, küylü, cingiltili, spirant samit. Bir sıra türk dialektlərində fəal işlənən samitdir. Ğ - samiti Axısqa türklərinin dilində sözün müxtəlif mövqələrində işlədilir. Məsələn: ğayat (çox), ğozapa (pambıq qozası), ğus (kərpic), ğemi < qr. Ğomi (görünüş), ğnamax (hürmək), ağıuz, tağ (dağ), çağ (zaman) və s.

Prof. A.Axundov göstərir ki, müasir türk və Azərbaycan dillərində antautda ğ - fonemi işlənmir [4, s. 258].

Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondunun diqqətlə araşdırılması nəticəsində məlum olur ki, ilk səs ğ - ilə başlayan azərbaycanca söz dilimizdə yoxdur. İlk səsi ğ- ilə başlayan sözlərin təxminən əksəriyyəti dilimizə ərəb dilindən keçmişdir: Məsələn: ğalib, ğaib, ğüssə, ğeyrət və s. [54, s. 43-44].

Axısqa türklərinin dilində bir sıra təqlidi sözlər /yamsımlar/ vardır ki, ğ - samiti anlautda işlədilir: ğarğar, ğuğun, ğuzulti, ğurutun, ğraç və s.

X - samiti, arxasına, nəfəsli, kar, spirant. Müasir türk ədəbi dilində işlənmir. Lakin Axısqa türklərinin özünəməxsus sözlərində, eləcə də gürcü substratlarında, digər alınmalarda sözün üç mövqeyində işlənir: xoroz, xasta, xasur, maxas (qayçı), kixe (turş), tixal (armud növü), xotorlanmax (qırmaq) və s.

X - samiti anlautda ədəbi dildəki k - samitini əvəz edir.

X səsinə görə Axısqa dili türk ədəbi dilindən fərqlənir. X səsi söz sonunda bəzən qoşa qq səsinə əvəz edir: hax-haqq.

Qüvvətim var, ədətim var, dilim var

Hax yolunda həp çalışan elim var (c.Xalidov).

T samitinin d cingiltili samitinin mövqeyini üstələməsi bu dildə fəaldır. Məsələn: tağ-dağ, talda-dalda və s.

Əqilmian uca başlı, Bizim tağlar, bizim tağlar.

Qayasına çıx qanad aç.,

Boran olsa taldaya qaç (c.Xalidov).

Gerçekdanmi getdin gördün tağ göskündə kövləri

Seyretinmi taş təməlli, bədəvrəli əvləri (c.Xalidov).

Söz sonunda n sonor samiti ona birləşən -lar şəkilçisini öz tə"siri altına alaraq l səsinə n səsinə çevirir. Məsələn:

Bu dünyadan gedər oldux,

Qalannara salam olsun,

Bilmian nə bilsin bizi,

Bilənnərə salam olsun (Yunis Əmrə).

N samitinin qoşalaşması türk mənşəli sözlərdə də müşahidə olunur:

İştiiyər sin halaya gəl, bar oyna

Toyda toğar günü, ayi şennigin (c.Xalidov).

Türk ədəbi dilində olduğu kimi, bu dildə də musiqili-tonik vurğu özünü göstərir.

Türk ədəbi dilindən fərqli olaraq, Axısqa dilində sağırn işlənir. Məsələn: tələng. Saralmış tələnglər, verandır bağlar

Bülbülün qonduğı dallar zərişan (Xasta Hasan).

Burada tələng sözündə sağır n "ng" qovuşuğunda təzahür etmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində "ağıl" tipli sözlər axısqa dilində h samiti ilə başlanır. Bunu vaxtı ilə N.Y.Marr da müşahidə etmişdir. Məsələn: Bülbülün yerinə bayquşlar qonmuş, Haxlimi (ağlımı) tağayır etdim də gəldim (Şimşək Sürgün Kaxaretlı).

Bə"zi türk dillərində olduğu kimi, Axısqa dilində də iki saitın arasında bitişdirici y, s samitləri artırılır. Məsələn:

Hər qapiya yüz yol getdiz

Ayağız xeyirli olsun (Yitgin Qomoroli).

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, söz əvvəlində y samitinin işlənməsi müşahidə olunur: igid-yigid, ürək - yürək, iyirmi - yigirmi.

Allah deyib oturmuşux, Yürəkdə qəm bitürmüşük (İ.Şahzadə oğlu);

Yigid kimi mərd durmuşuz

Göskə nişan yapdurmuşuz (Yitgin Qomoroli).

Ən çox müşahidə olunan fonetik xüsusiyyətlərdən biri q samiti əvəzinə x samitinin müxtəlif mövqələrdə işlədilməsidir. Məsələn:

eşq - aşx: Sızdəki hünərə şəşdı,ı,

coşa gəldi yatan aşxım.

Varaxlandı Vətən aşxım

Barağız xeyirli olsun (Yitgin Qomoroli).

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Axısqa türkləri bə"zən eyni sözün müxtəlif formalarından istifadə edirlər. Məsələn, Y.Qomoroli adlı şair aşx, Məhəmməd Paşalı oğlu adlı şair isə eşq işlətmişdir:

Na eşqinan puvarlardan su içdim,

Na ilhamsız coşamadım, Vətənim (M.Paşalı oğlu).

Haqq - hax: haxın (haqqın) səsi, türkün nidası, millətin taleyi qollarımda qüvvətə döndi (İ.Şahzadə oğlu).

Doqquz - doxxuz: Bin doxxuz yüz qırx dörd! Qalip gələn çağ (c.Xalidov).

Bu əlamət çox sözlərdə müşahidə edilir ki, biz bunun səbəbini hələ də Axısqa dilində orfoqrafiya qaydalarının sabitləşməməsində, tənzimlənməməsində, imla qaydalarının naqisliyində, eləcə də danışıq dili ilə mətbuat dili arasında fərqin aradan qaldırılmamasında görürük. Bizcə, mətbuat və sənətkarlar həmin cəhətə diqqət yönəltməli, bu pərakəndəlik aradan götürülməlidir.

Yigid sözü də bə"zən igid şəklində yazılır: Bax; bizə həmin igid çavuşun mərmiy qaldurduğu anın inami gərəkdir (İ.Şahzadə oğlu).

Gövül sözü də bə"zən könül şəklində yazılır:

Nerdə gözəl görsən könül yetürmə

Ara, dilbərlərin xoşuna dolan (Usta Mürtəz).

İmla pərakəndəliyindən bəhs edərkən bu xalqın böyük oğlu Ömər Faiq Ne"manzadə narahatlığını belə ifadə etmişdir: "İmla xüsusunda dünya üzündə elə bilirəm ki, bizdən bədbəxt, bizdən uyğunsuz heç bir

millət yoxdur. İngilis, firəng ədibləri hələ o yana dursun, heç bir çini-maçinli, siyamli bir ədib düşünməz ki, bir sözün, ədatın imlasını iki-üç cür yazsın. Amma gəlib bizim ədiblərə baxın. Bir sözü biri "anlaməzsən", o biri "anlaməzson", daha o biri "anlaməzsin", dördüncüsü "anlamazsin" yazır. İki-üç cür yazılan minlərcə sözlərdən mən nümunə üçün bir neçəsini yazıram: "nəsl" - "nasıl", "qəzğan" - "qəzan" - "qazan", "istəyür - istiyor - istəyir", "ancaq" - "ancax", "demir" - "dəmur", "bəşqə" - "başqa", "anlaşılsun - anlaşılınsın - anlaşılınsın", "doqri" - "doğru", "gəlmisün" - "gəlmisin" - "gəlməsün" - "gəlməsin" və qeyrə.

Bu imla ayrılığı təzə fikirlərdə, təzə yazılarda daha artıq görünür, hələ bundan sonra daha çox görünəcəkdir. Bunlardan anlaşılır ki, türk imlası hələ müəyyən deyil; hələ ümumən bir imla tərzi qəbul edilməmişdir.

Bizdə imla qarşılığı ondan ötrü elə olub ki, biz türk ləhcəsinə, türk dilinin qanununa tabe olmaqdan ziyadə ərəb və fars imlasına təqlid etdiyimiz kimi, dilimizi, imlamızı da ərəblərdən almağa, özümüzü itirib ərəbləşməyə çalışmışıq. Min illərdən qalan türk adlarımızı, türk ləğəblərimizi, türk sözlərimizi həqarətlə çürüdüüb dilimizə heç yaraşmayan adları tapmışıq [58, s. 78-80].

Axısqaqlıların dilində də iki samitin yanaşı gəlməsi daha çox alınmalarda özünü göstərir. Onlar bu qoşalığın (müxtəlif samitli) qarşısını almaq üçün samitlər arasına saitlər əlavə edir və danışığı dilində olduğu kimi qəzet və şe'r dilində də bu formadan istifadə edirlər. Məsələn: sehr - sıhır: Fələk bizi sıhırlamış, bağlamış,

Bu sıhıri açamadım, Vətənim (Məhəmməd Paşalı oğlu).

Axısqa türklərinin istifadə etdiyi fonemlərdən biri də Xəzər tayfalarından qalma qovuşuq Üü (ts) samitidir. Bu fonem gürcü mənşəli leksemlərdə və toponimlərdə müşahidə olunur. Beləliklə, bu əhalinin istifadə etdiyi abruptiv səsləri İber-Qafqaz dillərinin, Ü samitindən istifadəni qədim türk tayfa dillərinin, Gg səmindən istifadəni rus və qazax dillərinin, tə"siri hesab edirik.

Bu dildə n - sağır nun, qovuşuq nq* foneminin hazırda mövcudluğunu qədim bir xüsusiyyətin mühafizə edilməsi faktı kimi müşahidə edirik.

*Qeyd: Müasir türk dillərinin bir çoxunda qovuşuq nq səsi təkamül nəticəsində parçalanaraq n və q səslərinə ayrılmışdır [86, c. 9].

Ğğ samitinin söz əvvəlində işlənməsi də qədim əlamətlərdəndir.

Bu dilin fonetik xüsusiyyətləri, ilk növbədə, gürcü alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Y.Marr bu dilin fonetik quruluşu ilə bağlı bə"zi xarakterik xüsusiyyətləri göstərmişdir [137, s. 27].

S.cəlilov həmin dilin fonetikasına dair namizədlilik dissertasiyası yazmışdır. Ancaq dissertasiyanın nəticələri heç bir yerdə çap edilməmişdir.

F.F.Əliyev "Oçerki po leksike əzıka turok Kazaxstana" əsərinin müvafiq bölmələrində bu əhalinin dilinin fonetik xüsusiyyətlərindən də bəhs etmişdir [78, s. 8-10].

Bütün bunlara baxmayaraq, həmin dilin fonetik sistemində öyrənilməyə ehtiyacı olan məsələlər mövcuddur və onları araşdırmağa çalışmışıq.

Qədim səslər. Əksər türk dillərinin fonetik sistemindən çıxmış n səsinin ilkin formaları olan nq (n+q), sağır N (nun) öz işləkliyini Axısqa türklərinin dilində qoruyub saxlamışdır. NQ səs qovuşuğu həmin əhalinin dilində ng şəklində təzahür edir. Bu səsdən bəhs edən tədqiqatçılar göstərir ki, həmin səslər istər qədim, istərsə də müasir türk dillərində söz başında işlənmir, amma söz ortasında bütün türk dillərində müşahidə edilir [167, s. 168]. Axısqa türklərinin dilində də bu hala təsadüf edirik. Məsələn: Oyan da, oyan ufax da yavrum. Şafax da yengi atiyer (c.Xalidov); Yetdi yıl ölmüşsə, yengi çürümüş, Ahu gözlüm, nə dönərsin məzari (Aşiq Məmməd Səfili); Bismillah deməyinən donquz bostandan çıxmaz (əski söz).

Velyar (sağır) n* səsinin işlənməsi. Bu səsin Axısqa türklərinin dilində hələ də işlənməsi fonetik quruluşun zəif inkişafı ilə bağlıdır. Axısqa türklərinin dilində n g dilarxası burun foneminin n (sağır n) variantı q, ğ, k, g samitlərinin əvvəlində işlənir. Aşağıdakı nümunələr bu baxımdan xarakterikdir: kingilə (ağcaqanad), yanğılmax, çanklamax (cıırmaqlamaq), təlnəng, hangi və s. Saralmış təlnənglər verandır bağlar

*Qeyd: Sağır n (velyar n) səsi dilin arxa hissəsinin yumşaq damağa yaxınlaşması ilə əmələ gələn burun sonrudur [221, j. 1, s. 62].

Bülbülün qonduğı dallar zərişan (Xasta Hasan);

Sənə qurban olem Ardahan çayı,

Aparursan hangi diyara bəni

(Şenliklə Sümanınin deyişməsindən).

Axısqa türklərinin dilində sərbəst N (sağır nun) səsi mövcud deyil. Həmin səs bu əhalinin dilində yalnız arxasına samitlərinin tə"siri ilə meydana çıxır.

Axısqa türklərinin dilində anlaut və inlautda n (sağır nun) səsinə təsadüf olunur. Bu dildə həmin səs bir sıra sözlərdə tarixi funksiyasını qoruyub saxlamışdırsa da, digər mövqelərdə, ya n, m, v səslərinə çevrilmiş, ya tamamilə düşmüş, ya da metateza hadisəsinə uğramışdır: n>n: bən<bən, sana<sənə, tanrı<tanrı; N>M: qoşmi-konşi, kölmək-könlək; n-v: tov-ton/don; tamamilə düşür: sora - sonra, yalquz / yalağiz - yanil / yolunuz; metateza hadisəsinə uğrayır: douz - donuz, ağna - anğa / anla - bu sözün aynamax forması bə"zi şivələrdə Azğur, Xırtaz və b. kənd şivələrində işlənir.

Ə - səsinin müxtəlif pozisiyalarda işlənməsi. Müasir türk ədəbi dilində ə saitinə təsadüf olunmur, lakin dialekt və şivələrdə bu sait qeydə alınmışdır. Axısqa türklərinin dilində isə ə saiti müxtəlif pozisiyalarda çıxış edir: əv, ətmək, qəlin, maşinə və s.

Bu dünyanın acluğunu gördük biz,

Ətmək nədür, boş otuni yedük biz (G.Şahin);

Əğladuxca axar gözlərim yaşı (İ.Şahzadəyev).

Axısqa türklərinin dili digər türk dillərindən samitlər sisteminin zənginliyi ilə seçilir.

Axısqa türklərinin dili regional tə"sirlər nəticəsində x samitini mənimsəmişdir. Bu cəhət həmin dili türk ədəbi dilindən fərqləndirir.

X - səsinə sözün müxtəlif pozisiyalarında rast gəlmək olur: xasır, xarman, xasta, xımız, maxas (qayçı), savux, baxşa, çaxal və s.

Yazın ortasında xarmanlar dolar (İ.Şahzadəyev);

Uzaxdan baxarsın - yeşil təpəli,

Yaxına gedərsin, gülli-çiçəkli (İ.Şahzadəyev);

Bizə güc gələməz boran, qar, savux (G.Şahin).

Müasir Azərbaycan dilində qoşa samitli (qq) bə"zi sözlər Axısqa türklərinin dilində tək samitli x səsilə ifadə olunur: çaqqal (Azərbaycan dili), çaxal (Axısqa türk dili). Çaxallar mələşür, ularlar qurdlar (Aşiq Məmməd Səfili).

Müasir Azərbaycan dilində qoşa samitli (qq) bə"zi sözlər Axısqa türklərinin dilində qoşa samitli xx səsilə də ifadə olunur: doqquz (Azərbaycan dili) - doxxuz (Axısqa türk dili).

2.1.2. TAYFA DILININ QALIQLARI

Ü-laşma tarixən Gürcüstan ərazisində məskun olmuş xəzərlərin dil xüsusiyyətləri ilə bağlı hadisədir. Axısqa türklərinin samitlər sistemində müşahidə olunan fonetik xüsusiyyətlərdən biri də -ü-laşmadır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, axısqalılarda dilində ü-səsinin istifadə arealı çox məhduddur. Hər halda sabir - xəzər ittifaqı türklərinin dil qalıqları [26, s. 91-95] olan bu xüsusiyyətin bu gün axısqalılarda dilində qalması maraqlıdır.

Bu qovuşuq səsin genezisi haqqında türkoloji ədəbiyyatlarda müəyyən fikirlər mövcuddur. M.Rəsənen, N.Poppe, K.Menqes, A.M.Şerbak ü-nı pratürk ç-nın qanunauyğun inkişafı hesab etmişlər. Buna əks mövqeyi - qovuşuq ü arxetipindən daha sadə ç-ya inkişafı Ş.X.Akbayev təklif etmişdir [77, s. 100-101].

N.A.Baskakov yazır ki, vaxtı ilə xəzər dilində "ç" səsi ilə paralel olaraq "ü" səsi də işlənmişdir [85, s. 110-111].

E.Əzizovun nöqteyi-nəzərincə, tatar dilinin mişar dialekti haqqında tədqiqat müəllifi olan L.Maxmutova müxtəlif türk dilli areallarda ü-laşmanın və ona paralel olan dz-ləşmənin yayılmasını düzgün əsaslandırır: "ü-laşmanın və əksər hallarda ona paralel dz-ləşmənin belə yayılması ehtimal etməyə əsas verir ki, ü-dz affrikatları bir vaxtlar türk tayfalarının müəyyən hissəsi üçün səciyyəvi olmuşdur ki, bir sıra tarixi səbəblər üzündən müxtəlif ərazilərə düşmüşlər [26, s. 94; 143, s. 66].

Ü-samiti axısqalılarda dilində işlənən Üxıtuban, Tse kimi toponimlərdə, eləcə də gürcü alınlılarında (üatxi) yağlı pendir, üntal (küçük) müşahidə olunur: Molla Yüsuf deqar Üxıtubana / Hani Tse, Hani Varxan / Biz qazansax olur çalxan (A.M.Səfili).

Qoşa səslər. Bu dilin fonetik sistemində p, q, x, t, ş samitləri qoşa işlənə bilər.

P - samitinin qoşalaşması:

Doppunun tarixi uzun olsa da,

Özbəqin andırı, mirasidur o (A.M.Səfili);

Sən qaldursan, biz qaldursax həppimiz (A.M.Səfili).

Q - samitinin qoşalaşması: Yiyanda ətməqi pozulur halın

Düşəndə təqqətdən, gücdən qocalux (A.M.Səfili).

X- samitinin qoşalaşması: Bir baba doxxuz oğul bəslər, doxxuz oğul bir babayi bəsləyamaz (əski söz).

T- samitinin qoşalaşması: Bu samit qoşa şəkildə sayların tərkibində işlədilir. Lakin Azərbaycan dilində bu samitin iştirak etdiyi qoşa səs bir səsle ifadə edilir. Məs.: otuz (Azərbaycan dili) - ottuz (Axısqa türk dili).

Ottuz yeddi də ki, tufan qopanda

Fitnə -fəsətlərə yol açılarda (A.M.Səfili).

Ş - samitinin qoşalaşması: Müasir Azərbaycan dilində tək samitli (ş) sözlər bu dildə qoşa ş - samiti ilə yazılır. Bu əlamət həmin dilin orfoepik normalarına uyğunlaşdırılıb:

Aşağı (Azərbaycan dili) - aşşağı (Axısqa türk dili);

Görüşən görüşünə kəlmişim, ana torpağım

Gül-çiçək əlimdə, başım aşşağı (A.M.Səfili).

Maraqlıdır ki, müasir Azərbaycan dilində qoşa ş samiti ilə işlənən bə"zi sözlər Axısqa türklərinin dilində tək samitlə yazılır: eşşək (Azərbaycan dili) - eşək (Axısqa türk dili); At olmiyan yerdə eşək də atdur. At yerinə eşək bağlama (əski söz).

Q səsinin qoşalaşması: daqqa (dəqiqə). - Sizə on beş daqqa vaxt veriliyer! ("Vətən eşqi" qəzeti, noyabr 1992-ci il)*

*Qeyd: «Vətən eşqi» qəzetində ayların tarixi göstərilməyib.

2.2. AHƏNG QANUNU

Bu qanun Axısqa türklərinin dilinin fonetik quruluşunda əsas yerlərdən birini tutur. Sözlərin əksəriyyətində, həm türk mənşəli, həm də alınmalarda saitlər arasında möhkəm bir qanunauyğunluq vardır. Sözlərdə qalın saitlər qalın saitləri, incə saitlər incə saitləri izləyir.

a) Qalın saitlərin bir-birini izləməsi: saux-sazax, qılıc, balta-xızar, tavux-çuçullar, ayaxyalın, puvar, mal-tavar, kortluğ, urba, boxça, bayaz, lazut, lobyə və s.

b) İncə saitlərin bir-birini izləməsi: ətmək, kütən (kotan), güvəc, tərək, gəmük, yəməni, kömlək, küfə, tələng, mənəmşə, məndil və s.

Ahəng qanunun pozulması halları da müşahidə olunur. Bu hala düzəltmə sözlərin sonunda daha çox rast gəlmək olur. Belə ki, kök sözlərə artırılan leksik və ya qrammatik şəkilçilər əvvəlki səslərlə uyğunluq, ahəngdarlıq yaratmır, incə saitdən sonra incə, qalın saitdən sonra qalın sait gəlir. Beləliklə, ahəng qanunu pozulmuş olur. Məsələn: həm suçli, həm güclü (əski söz); Tava dəlux, tas dəlux, bu da gəldi üstəlux (əski söz): Zorun var isə, zurnaçıbaşı ol (əski söz): Tağları karladilər, yolları bağladilər (mani) və s.

Bu cümlələrdəki suçli, dəlux, zurnaçıbaşı, tağları, yolları sözlərinin sonuna doğru sait səslərdə keyfiyyətə dəyişiklik əmələ gəlmiş, arxa cərgə saitlərindən sonra ön cərgə saitləri işlənmişdir. Bu qanunun pozulması bir neçə amillərlə bağlıdır: Axısqa türklərinin yazısı uzun müddət gürcü əlifbası ilə işləndiyindən bu dilin səslərini yazıda əks etdirmək çətin idi, belə bir çətinlik ilə sözlərdə saitlərin ahəngini pozurdu. Həmin xüsusiyyət Azərbaycan yazısının uzun zaman ərəb əlifbası ilə işləndiyi dövrlərdə də olmuş, klassiklərin əsərlərində də müşahidə olunmuşdur.

Yaddilli əlifbadan istifadə nəticəsində sözlərin sonuna artırılan leksik və ya qrammatik göstəricilərdə çoxvariantlılıq formalaşmamış, yalnız şəkilçilərin bir variantından istifadə olunmuşdur. Çoxvariantlı şəkilçilərin isə ön cərgə saitlərindən ibarət olan formaları işlək olmuş və Axısqa türklərinin dilində geniş yayılmışdır. Bu xüsusiyyət həmin əhalinin dilində bir sıra fonetik hadisələr də törətmişdir. Belə hadisələrdən biri İ-ləşmə hadisəsidir. Bu hadisə söz köklərinə i, li, çi və s. birvariantlı şəkilçilərin artırılması ilə əmələ gəlir.

a) Birvariantlı i şəkilçisinin söz köklərinə artırılması nəticəsində ahəng qanununun pozulması: yazı, oğlı, kızı, sözi, puvari, kurdi, furuci, pantasi, avisi və s.

Bu dərənin yazı gəlsin,

Oğlı gəlsin, kızı gəlsin,

İlham alan yürəgimin

Bin hekmetli sözi gəlsin (cabir Xalidov);

Dupduri puvari haxlıma gəldi (İlim Şahzadəyev);

Gezərdi içində avisi, kurdi,

Pantasi, fūruçi, haxlıma gəldi (İlim Şahzadəyev).

b) Birvariantlı li şəkilçisinin söz köklərinə artırılması nəticəsində ahəng qanununun pozulması: qarlı, buzlı, yanuxlı və s.

Qarlı - buzlu dağlar haxlıma gəldi (İ.Şahzadəyev);

Yanuxlı hava idi.

v) Birvariantlı çi şəkilçisinin söz köklərinə artırılması nəticəsində ahəng qanununun pozulması: zurnaçi, yabançi, avçi və s.

Zurnaçi zurnasını vaqonun nəfəslüğündən çıxarıb vətən dağlarına doğru səsləndürüyərdi ("Vətən eşqi" qəzeti, noyabr 1992-ci il); Yaprax uldi kuçuk yürək bədəndə, Vətənsizəm - yabançiyam hər yerdə (Xeyransa Mirzəyeva); Biz quş idux uçaridux havada, Avçi vurdu düşürtdilər yuvadan (Musiqi folkloru) və s.

Axısqa türklərinin dilində ahəng qanununun pozulması faktlarından biri də burada dodaq səslərinin üstünlüyüdür. Bu, danışıq dilindən gələn bir xüsusiyyət kimi qeyd edilə bilər. Aşağıdakı nümunələrdə dodaq səslərinin üstün mövqeyini görə bilərik: Elə ondaykən adını «ayrilux havası» qoydılar («Vətən eşqi» qəzeti, noyabr 1992-ci il), Üstiaçux bir maşın də qapının ağzını kəsdürmüşdi, bilməm ki, sahsızlux yüzündənmi, nadansa bu yollar olduxca narahat olmuşdi ("Vətən eşqi" qəzeti, noyabr 1992-ci il).

Dodaq səslərinin üstünlüyü, əsasən, lux şəkilçisinin təkvariantlılığı ilə əlaqəlidir. Ümumiyyətlə, bu məsələlərin öyrənilməsi həmin dildə ahəng qanununun pozulması faktı ilə yanaşı, orfoqrafik vəziyyətin də aydınlaşdırılmasına xeyli kömək edə bilər.

Axısqa türklərinin dilində eynicinsli saitlərin bir-birini izləməsi aşağıdakı ardıcılıqla baş verir:

1. Dilarxası saitlərinin ahəngi. a-a: bayaz, dava, balta, qatar. Dilarxası saitlərin ahəngi bə"zən pozula bilər: yanux, acux, artux, maşınə.

Axısqa türklərinin dilindəki a-u sırası bə"zən Azərbaycan dilindəki o-u sırasına uyğun gəlir: tavux (Axısqa türk dili) - toyuq (Azərbaycan dili). İlk hecədə a saitinə dəyişərək o saitinə keçməsi, ümumiyyətlə, ahəng qanununda paradoksal vəziyyətdir [72, s. 54].

I-I ahəngi Axısqa türklərinin dilində pozulur, ikinci səsi "i" əvəz edir: cırdı, çıxdı və s.

Alınma sözlərdə isə i - i ahəngi bə"zən gözlənilir. Məsələn: sıhr (sehr). Fələk bizi sıhırlamış, bağlamış, Bu sıhri açamadım, Vətənim (M.Paşalı oğlu).

2. Dilönü saitlərin ahəngi. ə-ə: zəməzəm, vətən, ətməg, dədə, nənə, dərə, ləçək, çəpər və s.

Axısqa türklərinin dilində Azərbaycan dilinə məxsus ə-ə ahəngi e-e saitlərinin bir-birini izləməsi şəkildə müşahidə edilir. Başqa sözlə desək, bir çox hallarda, oğuz qrupuna daxil olan digər dillərdəki e-e ahəngi Azərbaycan dilindəki ə-ə ahənginə uyğun gəlir: keser (Axısqa türk dili) - kəsər (Azərbaycan dili): Keser kendi sapını yonmaz (əski söz), degeneg (Axısqa türk dili) - dəyəmək (Azərbaycan dili): İtin ölümü gelince çobanın degenegin sürünür (əski söz).

Azərbaycan ədəbi dilində e-e ahəngi müşahidə edilməyə də, dialekt və şivələrdə saitlərin bu cür sırasına rast gəlmək mümkündür: gedəcək, çeynemek, tekbetek, geder, verer [66, s. 59].

İ-İ. Axısqa türklərinin dilində söz köklərində i saitinə i saitinə izləməsi qanunu bizim dilimizdən fərqlidir. Bu saitlər öz yerlərini başqa saitlərə verir. Məsələn, kuçuk (kiçik) sözündə i saiti öz yerini qalın u saitinə vermişdir.

Bə"zən i-i ahəngi güclü mövqedən çıxış edir. Məsələn, Azərbaycan dilində işlənən tülkü sözündəki ü saitinin vəzifəsini tilki sözündə i saiti yerinə yetirmiş, sanki i saiti digər saitin hüququnu əlindən almışdır.

Axısqa dilində i saiti ə saitinin yerinə işlənib eynihüquqlu səs sistemi yaradır. Əncir (Azərbaycan dili) - incir (Axısqa türk dili).

Axısqa türklərinin dilində də güclü damaq səsləri zəif damaq səslərini izləyə bilər. Səslər söz daxilində güclü-zəif iyerarxiyası üzrə sıralanır. Dilarxası saitlərin ahəngi bu cəhətdən səciyyəvidir.

A-I. Bu saitlər bir-birini güclü-zəif iyerarxiyası prinsipinə əsasən izləyir. Həmin səslərin iştirak etdiyi sözlər oğuz qrupu türk dillərindəki sözlərlə eyniyyət təşkil edir: arn /alın/, karvanbaşı, karakış və s.

Bu dilin bə"zi sözlərində a-ı ahəngi a-i variantında təzahür edir və pozulur: tayı (dayı), aynalı (aynalı), abbasi (abbasi) və s.

A-I ahənginə a-u variantında da rast gəlirik: balduz (baldız).

Axısqa türklərinin dilinin fonetik sistemində dilönu saitlərin ahəngi də geniş yayılmışdır. Ən çox müşahidə edilən ə-i və i-ə istiqamətlərindəki sıradır.

Ə-İ. Bu səslərin ahəngi aşağıdakı tipli sözlərdə özünü göstərir: nərđi, qəlin, çəlik, əlli, kərinjə, kərəfil, əvli və s.

Ə-İ ahəngi əvəzinə ə-ü işlənməsi halları da müşahidə olunur: təmüz (təmiz). Bundan əlavə, ə-i ahəngi yerinə e-i işlənməsi bu dilin türk ədəbi dili ilə yaxınlığını göstərir. Məsələn: eski (əski), zəngin (zəngin).

İ-Ə ahəngi: mindər, dirqən, siçrətmə, kinkilə, sinək, kirəz, Niqər, bilək, bitəv, jiqər, çiçəq, inək və s.

E-İ ahəngi Axısqa türklərinin dilində intensivdir. Məsələn: elti, peşkir, peynir. Bu dildəki e-i ahəngi, bə"zən Azərbaycan dilindəki a-ı sırasını əvəz edir: yeşil (Axısqa türk dili) - yaşıl (Azərbaycan dili). E-Ə ahəngi: keçə, yeqən, enqə, qejə. Bə"zən Azərbaycan dilində alınma sözlərdə olan e-ə ahəngi Axısqa türklərinin dilində ə- ə sırası ilə əvəzlənir: vədrə (vedrə).

Zəif səslərin güclü səsləri izləməsi halları da Axısqa türklərinin dilinin fonetik sistemində əsas yerlərdən birini tutur. I-A saitlərinin bir-birini izləməsi bu baxımdan xarakterikdir: tırpan (dəryaz), xırman, sığağ, yırtar, kışa və s.

Qeyd etməliyə ki, dil önu İ səmindən sona A səsinin işlənməsi, ahəng qanunun pozulması halı da müşahidə olunur: kirva, sina, igna kimi sözlərdə müşahidə olunur. Əslində bu sözlərdə işlənən "a" səsi "ə" səsinin funksiyasını yerinə yetirmişdir. Müq. et.: kirvə, sinə, iynə (Azərbaycan dili).

Dodaq saitlərinin ahəngi. Axısqa türklərinin dilində eyni mövqeli dodaq saitləri bir-birini izləyə bilər.

O-O ahəngi: boğoz, koşot. Bu sözlərdəki o-o ahəngi Azərbaycan dilində o-a saitlərinin sıralanması şəklində təzahür edir: boğoz (Axısqa türk dili) - boğaz (Azərbaycan dili), koşot (Axısqa türk dili) - koşat (Azərbaycan dili).

O-O ahəngi Azərbaycan dilində o-u saitlərinin sıralanması şəklində də müşahidə olunur: porsox (Axısqa türk dili) - porsux (Azərbaycan dili); oroc (Axısqa türk dili) - oruc (Azərbaycan dili); xoroz (Axısqa türk dili) - xoruz (Azərbaycan dili).

U-U ahəngi. Axısqa türklərinin dilində u-u ahəngi güclü mövqeyi ilə seçilir. Həmin ahəng dilarxası qapalı saitlərin bir-birini izləməsi prinsipi ilə müşayət olunur: çuçul, buluz, buynuz, luxum və s. U-U saitləri güclü mövqeyi başqa türk dillərindən fərqli olaraq, Axısqa dilində söz ortasında u sait qoşalığını əmələ gətirir: tauux, douuz, kauun, dauul və s.

Axısqa türklərinin dilində u-u ahəngi ilə işlədilən bir sıra sözlər isə digər oğuz qrupu türk dillərindən (Azərbaycan, türkmən) fərqlənir. Belə ki, bu dildə u saitindən sonra ikinci hecədə i saitinin işlənməsinə

təsadüf olunur: quzi (Axısqa türk dili) - quzu (Azərbaycan dili); uli (Axısqa türk dili) - ulu (Azərbaycan dili), suyi (Axısqa türk dili) - suyu (Azərbaycan dili), kuyi (Axısqa türk dili) - quyu (Azərbaycan dili) və s.

Müasir türkmən dilində u-u ahəngi pozulur, ikinci u saiti yerinə ı - saiti işlənir: quzı, durı, uzın [145, s. 9].

Ü-Ü ahəngi. Ü-Ü ahəngində dilönu, qapalı, dodaqlanan saitlər bir-birini izləyir. Eyni mövqeli saitlər sözlərin tərkibində incə dodaq ahəngini formalaşdırır. dünqür, jüjük, qüjük, qüqüm, düdük və s.

Müasir Azərbaycan dilində u-i ahəngini Axısqa türklərinin dilində ü-ü sırası əvəz edir: Yusif - Yüsüf.

Azərbaycan dilində i-i ahənginə tabe olan kiçik sözü Axısqa türklərinin dilində ü-ü sırası ilə əvəzlənir: Küçük taş baş yarar (əski söz): Küçük kövün böyük ağası (əski söz).

Axısqa türklərinin dilində ü-ə ahəngi də geniş yayılmışdır: yügrək, yüzgər, yüksək, küpə, küfə və s. Bu dilin bə"zi sözlərində ü-ə sırası u-ə saitləri ilə ifadə olunur. "Sufra" sözündə bu əlamət müşahidə olunur. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində qalın saitlərdən ibarət olan o-a sırasını bu dildə ü-ə sırası əvəz edir. Məsələn: Bazar günü kütən (kotan) qoşdum.

O-U ahəngi. Bu ahəng güclü-zəif iyerarxiyası əsasında yaranır. Burada dılarxası açıq və qapalı dodaq saitləri sıralanır. Bu cür izləmə Axısqa türklərinin dilinin fonetik sisteminə məxsus olan qanunauyğunluqlardan sayılır: oxçur (belbağı) - Oxçurundan altun düşiyer; oqçu (anbar) - Yer olmur, ona görə gəminin oqçusunda (anbarında) oturerlər; oxçu (İlk vuran oxçudur); xorum (Dünya yansa, bir xorum oti yanmaz) (əski söz); boncuq, qolcuk və s.

O-U ahənginin Axısqa türklərinin dilində fərqlənən əlamətləri də vardır. Bu dildə digər türk dillərindən fərqli olaraq, o saitindən sonra i saitin işlənməsi halları da müşahidə olunur: şoşi, komşi (qonşu), quri və s. O-dan sonra i-nin işlədilməsi, i saitin hələlik o saitin tə"siri ilə labiallaşmaması deməkdir. Azərbaycan dilinin dialektlərində, həmçinin türkmən dilində u saitin yerinə ı - saitin işlənmə halları mövcuddur. Bu da yə"qin ki, labiallaşma tə"sirinin hələ də zəifliyi ilə bağlıdır: qonşı, oqrı (türkmən dilində), otız, doqqız (Azərbaycan dilinin dialektlərində). M.Ş.Şirəliyev bu prosesi dodaq ahənginin pozulması faktı sayır [66, s. 48].

Ö-Ö ahəngi. Axısqa türklərinin dilində ö saitin ö saitini izləməsi qəzöl, dögön sözlərində müşahidə edilir.

Ö-Ü ahəngi. Başqa türk dillərində olduğu kimi, Axısqa türklərinin dilində də bu ahəng mövcuddur: kövül, böqrüm, körük və s.

Ö-Ü ahəngində özünü göstərən bə"zi sözlər Azərbaycan dilində ö-ə, u-ü sırası ilə ifadə olunur. Müq. et: ö-ü (öskürük)- ö-ə (öskürək).

2.3. FONETİK HADISƏLƏR

Assimilyasiya. Söz tərkibində bir səsin özündən əvvəl və ya sonra gələn səsə tə"sir etməsi hadisəsi Axısqa dilinin fonetik sistemində də geniş yayılmışdır. Səslərin eyniləşməsi bu hadisənin əsas məğzini təşkil edir. Həmin hadisə fonetik və morfoloji səviyyələrdə meydana çıxır.

Fonetik assimilyasiya nəticəsində söz kökündə olan samit səs sonrakı səsin tə"sirinə mə"ruz qalaraq dəyişir və eyniləşir. Kökə qoşulan şəkilçi isə sabit qalır. Axısqa türklərinin dilində fonetik assimilyasiya s, n samitlərinin "çevik"liyilə bağlıdır. Yə"ni, bu səs özündən əvvəlki səsi öz tə"siri altına alaraq uyğunlaşdırır. Məsələn, TS (atsa) - SS (assa): Yokarı assa his olur, aşağı qoysa pas olur (əski söz); NĞ (ağnamaq) - NN (annamax): Bişə ağnaşılmaz dünya varından, gəmlənib oturma ahu-zarinən (Usta Mürtəz).

Morfoloji assimilyasiya söz kökü və leksik, qrammatik şəkilçilər ətrafında müşahidə olunur. Sözüün sonuncu samiti şəkilçinin ilk samitini öz tə"siri altına alaraq eyniləşdirir: NL (düzənlik) - NN (düzənnux): Tağın üstündə düzənnuxda bir göl var (nağıllardan); NL (makaronlar) - NN (m akoronnar); ND (bostandan) - NN (bostannan): Bismillah deməynən doouz bostannan çıxmaz (əski söz); ND (arslandan) - NN (arslannan): Yatağan arslannan gezegen tilki eydir (əski söz); MD (adamdan) - adamnan (MN): Qari yüzli adamnan (kişidən) adam yüzli qaridən əlhəzə (əski söz). Morfoloji assimilyasiyada n səsinin mövqeyi güclüdür.

cingiltiəşmə hadisəsi. Bu hadisə Axısqa türklərinin dilində intensiv deyil. Qeyri-bərabər inkişaf kar samitlərin bu dildə cingiltiəşməsini tə"min edə bilməmiş, nəticədə bu proses öz qədimliyini Axısqa türklərinin dilində hələ də qoruyub saxlamışdır. Zəif cingiltiəşmə nəticəsində samit səslər söz daxilində keyfiyyətə dəyişmiş, məsələn, g samitinin y samiti ilə əvəzlənməsi müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi görünür: ignə (iynə), ögüd (öyüd), degirman (dəyirman), gögərçin (göyərçin), sögüd (söyüd) və s. Nümunələr: İgnə sançdım sögüdə, yeni girdim ögüdə (mani); Dün gecə neredəydin, kövlümün gögərçini (mani); Degirmanın bendinə, dönər kendi - kendinə (mani); Bu dərənin yavşani, yügrək olur tavşani (mani).

Labiallaşma hadisəsi. Labiallaşma hadisəsində belə bir ardıcıl proses müşahidə olunur ki, arxa sətıra aıd açıq damaq saitindən dılarxası və dilönü dodaq samitinə keçid olduğu halda, dilönü açıq damaq saitindən yalnız dilönü dodaq saitinə keçid vardır. Dılarxası qapalı damaq saitindən yalnız dılarxası qapalı dodaq saitinə, dilönü qapalı damaq saitindən isə dilönü qapalı dodaq saitinə keçid mümkündür [72, s. 14].

Axısqa türklərinin dilində labializasiyanın bə"zi tipləri müəyyənəşdirilmişdir:

A-O. Mə"lumdur ki, a səsindən o səsinə keçid sonrakı prosesdir. İndi bə"zi türk dillərində (ədəbi dillərdə) vaxtı ilə a səsinin iştirak etdiyi sözlərdə o səsinə keçid baş vermişdir. Lakin Axısqa türklərinin dilində ilkin forma mühafizə edilmişdir. Bunu indi müasir bədii əsərlərdə, qəzetlərdə işlədilən av, avci, savux,

tavux, alav, avuc, qaun kimi sözlər bir daha təsdiq edə bilər. Bu cür sözlərin a səsi ilə işlənməsi qədim xüsusiyyətdir; belə formalara qədim abidələrimizin dilində də rast gəlirik: av [121, s. 68, 492]. Deməli, Axısqa türklərinin dilində inkişafın qeyri-adekvatlığı nəticəsində yuxarıdakı sözlərdə labiallaşma hadisəsi baş verməmiş, proses ləngimişdir. Nəticədə sözün tarixən işlənən forması olduğu kimi qalmışdır.

Aşağıdakı nümunələr bu cəhətdən səciyyəvidir:

Alavli yürəgin ataşsız yandı,

Bənim həyatımın mə"nası anam! (X.Acarlı);

Bizə güc gələməz boran, qar, savux,

Qırx yildə bunları biz çox görmüşük (G.Şahin);

Dost yolunda bir avuc

Verməyə canın olsun (M.Səfil);

Toprağa nə əksən, inkarmi edər,

Laxana, baklacan, qartopi, qaun (M.Səfil);

İlk bahar olanda yaylaya qaxar

İnəgi, camuşi, tovar surüsi (A.M.Səfil);

Qazandığımız "şan-şöhrət" savurdilər külünü (M.Səfil);

Dağ bizim, maral bizim,

Yad avcılar nə gezər (mani);

Bu dərənin yavşanı,

Yügrək olur tavşanı (mani).

Türk dillərinin inkişafının müəyyən pilləsində a-dan o-ya keçid nəticəsində av - ov, avci-ovçu, alav - alov, savux - soyuq, avuc - ovuc, qaun - qovun, savurmax - sovrmaq, yavşan - yovşan, tavşan - dovşan tipli sözlərdə labializasiya hadisəsi baş vermiş, a saitindən o saitinə sıçrayış olmuşdur.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, Axısqa türklərinin dilində sözün ikinci hecasındakı a səsi o səsinə keçmişdir. Məs.: boğaz (Azərbaycan dili) - boğoz (Axısqa türk dili). Padişahın boğozundan əkmək keçmiyə ("Şah Abbasın Usta" nağılından).

Bundan əlavə, Axısqa türklərinin dilində aşağıdakı səs keçidləri müşahidə olunur:

A-Ə keçidi:

Çorabın naxışları,

Çıxamam yoxuşları.

Qardaşa selem götür

Əzərbaycan quşları (mani).

Toponimik adlarda müşahidə edilən a-ə keçidi fonetik antonamaziyları yaradır. Bu o deməkdir ki, toponimin tələffüz forması, həmin dil-nitq şəraitində ə-a uyğunluğu əsas götürülür. Bu cür antonamaziylar ə-e saiflərinin keçidində də müşahidə edilir.

Ağ dəvə düzdə qaldı,

Yüki Tevrizdə qaldı (mani)

A-Ə keçidinə aşağıdakı alınma sözlərdə də rast gəlmək olur: cəməət (camaat), dərmən (dərman), sələvət (salavat), əşkər (aşkar), sələm (salam), sədə (səda), minə (mina), kələndər (kalendar), maşinə (maşina) və s.

Ə-A keçidi: xasta (xəstə), xarc (xərc), şarab (şərab), hafta (həftə), Ali (Əli), xalbur (xəlbir), geca (gecə).

Prof. M.Yusifov göstərir ki, Azərbaycan dilində a-ə istiqamətindəki keçid zəifdir, lakin bir sıra oğuz qrupu (türkmən) və qıpçaq qrupu türk dillərində a refleksi üstün mövqə tutur. Məs.: qəmə (Azərbaycan dili) - qama (türkmən), qəflət (Azərbaycan dili) - qaflat (türkmən dili) [72, s. 16].

Ə-E keçidi bu dildə daha çox müşahidə olunur: edebiyat, senet, kesa, esgi, zengin. Tədqiqatçı Asif Hacılı bu səs keçidini yuxarı və aşağı kəndlərin (Axısqa türklərinin yaşadığı kəndlər nəzərdə tutulur - İ.K.) təbii coğrafi xüsusiyyətləri deyil, müəyyən etnoqrafik və dil çalarları ilə əsaslandırır və yazır: Aşağı kəndlərdə yuxarıların dialekt fərqləri əsasən s - ş (istiyuruk - iştiyirux), e-ə (e m i -əmi) kimi əvəzlənmələrdə təzahür edir. Türk ədəbi dilinə ən yaxın şivə Axısqa-Azqur şivəsidir [27, s. 41].

A saifindən e saifinə keçid türk dillərinin əksəriyyətində qeyri - adekvatdır. Odur ki, bu istiqamətdə olan keçidlərdə bir dili digər dildən üstün hesab etmək mümkün deyil. Bu cəhətdən müasir Azərbaycan dili Axısqa türklərinin dili ilə müqayisədə bu keçid baxımından sabitliyini qoruya bilmişdir. Müq. et: yaşıl (Azərbaycan dili) - yeşil (Axısqa türk dili). Dünya bənə dar gəliyer, Yeşil daşdan qan gəliyer (Türk marşı).

Ö-Ə keçidi: dövlət (devlät), bənövşə (mənəmşə) və s.

I-U keçidi. balux (balıq), bağarsux (bağırçağ), baba lux (babalıq), balduz (baldız), yazlux (yazlıq) və s.

Axısqa türklərinin dilində eyni sözdə ə-dən a-ya və i-dən u-ya keçid də baş verir: xərbil (Azərbaycan dili) - xarbul (Axısqa türk dili).

Axısqa türklərinin dilində saiflərin keçmə istiqamətləri özümlü cəhətləri ilə nəzərə çarpır. Digər türk dilləri ilə müqayisədə bə"zi saif keçidləri ləngiməmiş və nə vaxtsa həmin proses baş verə bilər. O zaman sözlərin ilkin formaları yeni strukturla əvəzlənəcəkdir. Bir sıra keçidlər isə dialekt səciyyəlidir. Lakin ümumi halda bu hadisə fonetik sistemin təkamülü ilə bağlı şəkildə yaranır.

Axısqa türklərinin dilində samitlərin spesifik keçmə oriyentasiyası mövcuddur. Bu oriyentasiyalar samitlərin məxrəcləri ilə əlaqəlidir. Samitlərin keçidlərində əsas prinsip "güclü - zəif" iyerarxiyasına əsaslanır, yə"ni fonoloji-akustik cəhətdən güclü olan samit zəif samiti üstələyir [72, s. 16].

Samitlərin keçid istiqamətləri, başlıca olaraq, aşağıdakı iyerarxiyaya əsaslanır:

B-P istiqamətində keçid: parmax (barmaq), pac (bac), pal (bal), çorap (corab), səpət (səbət), panqa (banka), patinka (botinok), qəssap (qəssab). Nümunələrdən göründüyü kimi, bu dildə b samitinin refleksi kimi p samiti işlənir və bu da həmin dildə cingiltişmə meylinin zəifliyi ilə bağlıdır.

Bə"zi alınma sözlərdə əksinə keçid istiqamətləri (p-dən b-yə) müşahidə olunur: başport - pasport.

Q-K istiqamətində keçid: kara (qara), kuyi (quyu), kılıc (qılınc), kardaş (qardaş), buruk (buruq), kayğanaq (qayğanaq), kəhvə (qəhvə), kazan (qazan), kız (qız), kuzi (quzu), koy (qoyun), kayın (qayın), kabux (qabıq), kazayağı (qazayağı) və s.

Axısqa türklərinin dilində əksər vaxt q səsi əvəzinə x səsi işlənir. Bu vəziyyət söz sonunda müşahidə edilir: kabux (qabıq), yaprax (yarpaq), budax (budaq), kavax (qabaq), kuyrux (quyruq), kırux (qırux), çixux (çixıq), yanux (yanıq), oğlax (oğlaq), bajaranax (bacanaq), kabalax (qabalaq), bonjux (muncuq) və s.

Axısqa türklərinin dilində h samitinə x səsi mövqeyində rast gəlmək olur. Məsələn, harman (xırman), haşlama - kartopi haşlaması (xaşlama). Müasir türkmən dilində də həmin mövqedə işlədilən sözlərə təsadüf olunur. hendek (xəndək).

Əksinə, müasir Azərbaycan dilində h samiti ilə başlanan və bitən elə sözlər vardır ki, bunlar Axısqa türklərinin dilində x səs ilə ifadə olunur: xasır (həsir): Nə kilim qalmışdır, nə əsgir xasır (M.Səfil), sabax (sabah), ancax (ancaq).

G səsinin q samiti ilə əvəzlənməsi. Bu hadisə Axısqa türklərinin dilində geniş yayılmışdır: qörüm (görüm), qə-lin (gəlin), qöqərçin (göyərçin), qül (gül), qünəş (günəş), qüz (güz) və s.

M.Ş.Şirəliyev bu hadisənin Zaqatala və Qax şivələrində müşahidə olunduğunu göstərmişdir: qün, qördi, qöz, qo-muş və s. [66, s. 84].

Alınma sözlərdə x samiti ğ samiti ilə əvəzlənir: buğan-tel (buxalter), buğantellux (buxalterlik).

Axısqa türklərinin dilində q səsinin x səsi ilə əvəzlənməsinə də rast gəlirik: Yuxarıda qeyd edildiyi kimi qoşa q səsləri əvəzinə x səsi işlədilir: saxal (saqqal), çaxal (çaqqal). Qoşa q səsi qoşa x səs ilə də əvəzlənir: doxxuz (doqquz).

Ğ səsinin x səs ilə əvəzlənməsinə az da olsa bu dildə təsadüf olunur: axsuvax (ağ suvaq): cumadan-cumaya gəlür sədələr, Axsuvaxli, mərmər taşlı adalar (Usta Mürtəz).

Y səsinin q səsi ilə əvəzlənməsi. Bu əvəzlənmə tarixən qədimdir. Axısqa türklərinin dilində bu qədim xüsusiyyət hələ də qalmışdır. Aşağıdakı sözlər bu baxımdan səciyyəvidir: söqüt (söyüd), çiqit (çiyid), iq (iy), düqün (düyün), iqnə (inyə): İlim-ilim iqnəsi, ilim xatun düqməsi (bulmaca), İqnə sançım söğüdə, Yengi girdim ögüdə (mani).

S-Ş əvəzlənməsi: Vaxtı ilə akademik Y.N.Marr Axısqa türklərinin dilində bu keçid prosesini müşahidə etmiş və iştər (ister) sözündəki ş-s əvəzlənməsini nümunə göstərmişdir [137, s. 27].

S və Ş samitləri məxrəclərinə görə yaxın səslərdir. Ş samiti S samitinə nisbətən bu dildə güclü artikulyasiyaya malik olduğundan bə"zi sözlərdə üstün mövqə qazanır və s samitinin yerinə işlənir:

Gövül iştər, düşəm dövran eyliyem,

Qoy çox olsun belə toyi şennigin (c.Xalidov);

Yuxı yastux iştəmöz (əski söz); Yügrək at qamçı iştəmöz (əski söz); Getdi gül, gəldi bülbül, iştər ağla, iştər gül (mani), hər keş (kəs) vətəndə yaşar, biz qaldux köşəldə (mani). Belə bir keçid də tarixən qədimdir, tarixi abidələrimizdə, Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində, həmçinin qərb qrupu dialektlərində belə keçid prosesi müşahidə olunmuşdur: şaj (sac), şancı (sancı) [72, s. 83].

Həmin sözlərə şansı şəklində qazax, ş a ş şəklində isə qaraqalpaq dillərində də rast gəlirik [72, s.39].

S-Z əvəzlənməsi: Axısqa türklərinin dilində s samitindən z samitinə keçid söz əvvəlində və söz sonunda özünü göstərir. S samiti akustik - fonoloji cəhətdən z samitindən güclü olsa da, Axısqa türklərinin dilində əksinə müşahidə olunur: zarxoş (sərxoş) - Zarxoş puvarlar, Zarxoş Qafur; zandux (sandıq), zanki (sanki) - Məndüfün gövdəsi boşlaşdı, zankioni dov vurdu ("Vətən eşqi" qəzeti, noyabr 1992-ci il), zanmax (sanmaq) - Əsgərə gedəni gəlürmi zandım, kəsilən kəlləri qoyunmi zandım (folklor nümunəsi); giraz (gilas) və s.

Bə"zi hallarda əksinə keçid prosesi də müşahidə olunur. Məsələn: Azərbaycan dilində sonu z samiti ilə bitən bə"zi sözlər bu dildə s səs ilə ifadə olunur: palas (palaz).

c-J əvəzlənməsi: Azərbaycan dilinin dialektlərində müşahidə edilən bu əvəzlənməyə Axısqa türklərinin dilində də rast gəlmək olur. Aşağıdakı sözləri bu əvəzlənməyə nümunə göstərmək olar: jəuüz (cəviz), jamuş (camuş), jana var (canavar), böyük (böcək), jüyük (cücük), çəkür jək (dəmirçi), örümjək (hörtümcək), yonja (yonca), haj (hacı), jüzdan (sumka), tüjjər (tacir), xoja (xoca).

B-M əvəzlənməsi. Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə Axısqa türklərinin dilində bu cür əvəzlənmə qeyri-bərabərdir. Yə"ni, həm b, həm də m refleksləri bu dildə eyni səviyyədə qorunub saxlanmışdır. Müq. et: bonjuk (Axısqa türk dili) - muncuq (Müasir Azərbaycan dili), mənəmşə (Axısqa türk dili) - bənövşə (Azərbaycan dili), bin (Axısqa türk dili) - min (Azərbaycan dili). Nümunələr: Bənim səvdəli yarım, Gecəyi bələr gəlür (mani), Puvar, zarxoş axarsın, Mör mənəmşə qoxarsın (mani).

F-P əvəzlənməsi. P samitindən F samitinə keçid Axısqa türklərinin dilində sözün əvvəlində özünü göstərir: Poşi - foşi: Foşilər, ay foşilər, Əl degməmiş foşilər (mani).

D-T əvəzlənməsi. Axısqa türklərinin dilində işlənən t samiti əksər sözlərdə d samitinin refleksi kimi çıxış edir. Belə əvəzlənmə sözün əvvəlində və sonunda özünü göstərir: tuar (divar), ton (don), tolma (dolma), tırmıx (dırmıx), tayı (dayı), tavar (davar), tay (dayça), tabak (dabaq), tavşan (dovşan), armut (armud) palut (palıd), taş (daş), süt çorbasi, (süd şorabası), tarax (daraq), tört (dörd), tokuz (doqquz), tuz (duz) və s.

N-V əvəzlənməsi: kövül (könül), dovuz (donuz): Kövlüm qöqərçin oldi, Durmuyer yad vətəndə (mani): Kövül iştər, düşəm dövrən eyliyem (c.Xalidov). Dovuzun bitin ələn alma ki, başan çıxar (əski söz).

Səs düşümü. Qədim fonetik hadisələrdən olan səs düşümünün söz daxilində yaranması, başlıca olaraq, səslərin tutduqları mövqe və münasibətlə, həmçinin səslərin güc iyerarxiyası ilə əlaqədardır. Belə ki, nitq prosesində bə"zi səslər gücünü itirir və əvvəlki mövqeyində qala bilmir. Səslərin düşümü nəticəsində sözlər sadə şəkil alır və bu prosesdə "artıqlıq" deyilən qüsurlardan qurtulur. Əvvəlcə nitq daxilində əmələ gələn bu hadisə sonradan dil normasına çevrilir.

Axısqa türklərinin dilində səs düşümünün aşağıdakı tiplərinə rast gəlmək olur.

a) Səslər sözün ortasında düşür. Söz ortasında n, l, h, r, v, d, y samitləri düşür. Bu samitlərin bə"zi türk dillərində düşümü, fikrimizcə, nitq prosesi ilə əlaqədar olsa da, Axısqa türklərinin dilində artıq bədii əsərlərin və mətbuatın dilinə yol tapmış, beləliklə, dil normasına çevrilmişdir.

N səsinin düşməsi: Sora (sonra) gəməkləri yığıyer, ancaq düz yığmıyer ("Vətən eşqi" q. noyabr 1992-ci il), Qərəfil (qərəfil) qoxi neynar (Taxtalar muxi neynar) (mani).

H.Mirzəzadə n səsinin sözdə düşümünü qədim hadisə hesab edir və aşağıdakı nümunəni də göstərir: Tortasın atandan sora. Yüz dirhəm zeytun yağı töküb. ordan alış-veriş kəsülür (RƏF, N 2225) [52, s. 31].

L səsinin düşməsi: İlk bahar olanda yaylaya qaxar, İnəgi, jamuşi, tovar sürisi (Aşıq Məmməd Səfili), Qax ayağı ey məzlum xalq, Şər atarlar yatma nahax (Aşıq Məmməd Səfili), Nəsrəddin oxuyer, koç ayaq kaxiyer (nağıllardan).

V səsinin düşməsi: Bu samit iki qalın sait (u, a) arasında düşür: puar (puvar), qaun (qavun), daul (davul), tuar (divar). Nümunələr: Düzündə gezibdə, meşəyə çıxım, Puardan, dəryadan açılmaz gözün (Aşıq Məmməd Səfili), Torpağa nə əksən, inkarmi edər? Laxana, baklacan, qartopi, qaun (A.M.Səfili), Səslənsin toylarda zurnanın səsi, Patladın dauli qızıışsın meydan (A.M.Səfili), cəhd edib qaxanda tuardan dutma (A.M.Səfili).

D səsinin düşməsi: qünüz (gündüz). Qünüz günəşlidir, gecə işıxli, İşığa qərq olmuş nur Kobilyani (A.M.Səfili).

R səsinin düşməsi: biləzük (bilərzük), patlatmax (partlatmaq); Səslənsin toylarda zurnanın səsi, Patladın dauli qızıışsın meydan (A.M.Səfili).

Y səsinin düşməsi. Axısqa türklərinin dilində o, u saıtləri arasında y samiti düşə bilir: saux (soyuq), taux (toyuq).

Baxarım yağın qara

Toprax saux nəfəsli

Həsərətım səvən yara (A.M.Səfili).

b) Səslər sözün əvvəlindən düşür. Bu səs düşümünə çox az təsadüf olunur. Yalnız örümjək (hörümçək) sözünün əvvəlində h samitinin düşməsinə təsadüf etmək olur.

v) Səslər sözün sonunda düşür. Alınma sözlərdə bu düşüm daha geniş yayılmışdır.

H samitinin düşməsi. Mət (h), padişə (h): Daima mət edem molla Kələşi. Dəliğaniləri bənzər huri qılmana (A.M.Səfili); Padişə qızı onlara diyer ki, elə bir saray yapacaqsızki, heç bir vilayətdə olmasın ("Şah Abbasınən usta" nağılından).

T samitinin düşməsi: sərbəs (t), manifes (t), oblas (t).

Ə saıtının düşməsi: nec (necə): Bir miras sorayım, miras deqırman, Aşxıların sadıx yari nec olmuş (A.M.Səfili).

Azərbaycan dilində sonu l samitilə bitən bə"zi sözlərə cəm şəkilçisi (-lər) artırılarda qoşa samitli söz əmələ gəlir. Məs.: yollar, ballar, mallar. Axısqa türklərinin dilində qoşa l samitlərindən biri düşür. Məs.: yolar (Tağları karladilər, yolari bağladilər (mani).

Səsartımı. Səsartımı hadisəsi dildə səs düşümünün əksidir. Səs artımı hadisəsinə təkçə türk mənşəli sözlərdə deyil, həmçinin alınma sözlərdə də təsadüf olunur. Alınmalara artırılan səslər söz alan dilin qanunlarına unifikasiya olunur. Axısqa türklərinin dilindəki alınmalarda bu fonetik hadisə geniş yayılmışdır. Səslər sözün əvvəlinə artırılır, bu dilin orfoepik tələblərini ifadə edir.

Axısqa türklərinin dilində səsartımının məqamı və sabitləşmə dərəcəsi nəzərə alınmır. Ümumiləşmiş qanuni bir hal sayılmayan (müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə) məqamlar yazıda da qeyri-qanuni olaraq sabitləşmişdir. Bunlar alınmalarda ən çox müşahidə olunur.

a) Alınma sözlərə artırılan səslər: istikan (stakan), iskam (skameyka), iştapıl (ştapel): Ermanılar kəndi dinin taparlar, İstikani bir-birindən qaparlar (A.M.Səfili);

Furun üstündə furun,

Əngəllər geri durun

Bu gecə yar gələcək

Altun iskamlar qurun (mani).

Axısqa türklərinin dilində protezanın digər növləri ilə də qarşılaşırıq. Rus alınmalarında səsartımı sözün həcmi, kütləsini artırır. Haftamat (avtomat), hayripulan (aeroplan) və s.

Axısqa türklərinin dilində ən çox müşahidə olunan səsartımı h-laşma hadisəsi ilə bağlıdır. H səsi, əsasən, a səsi ilə başlayan axl (ağıl), açar, ax (ah), arx tipli sözlərin əvvəlinə artırılır. Məsələn, Arın haxlı tarimar, genə səvdə bəndədir (mani): Biri bağliyan kapiy, Biri haçar, ağlama (mani); Buynuzsuz koçun haxi (ahi) buynuzli koçda kalmaz (əski söz); Su gəlür harx (arx) uzuni, Qəzəl örtər yüzünü (mani); Uzaxdasan, yaxın gəl El haxlidür* tez düyar (mani); Xizmətdə dolanur, verür badələr, haxlızu aldurur. olman divanə (A.M.Səfili).

Axısqa türklərinin dilində h səsi iki sait arasına da artırıla bilər: sahat (saat). İki sahat yan-yana, İştəməz rahatlanma (mani).

Y səsinin artırılması. Əslində bu səs aşağıdakı türk sözlərinin tərkibində qədimdən mövcuddur: Yüzük (üzük), yigid (igid), yüz (üz), yuca (uca): Bu dərənün tağı yuca (cabir Xalidov); Baxçali, barli yigit, hayvali, narli yigit (mani); Yüz - gözüzi əşkitmen misəfirim, gedərim (mani).

Azərbaycan dilinin müasir səviyyəsində y samiti yürəg, yigirmi, yüzük və s. sözlərdən düşmüşdür. Lakin dialektlər qismən istisna təşkil edir.

Azərbaycan dilində elə alınma sözlərə rast gəlirik ki, Axısqa türklərinin dilində həmin sözlərdə artıq səslər özünü göstərir. Yə"qin ki, bu əlamət səsartımı hadisəsinin nəticəsidir. Məsələn, Azərbaycan dilində "vaxt" sözü işlənir. Axısqa türklərinin dilində bu söz "ı" saiti artırılmaqla işlədilir: Vakit gəlür sənün də suyun isinur (A.M.Səfili).

B səsi də bu cür məqamda artırılır. Belə səsartımına Azərbaycan dilinin dialektlərində təsadüf etmək olur. Axısqa türklərinin dilində aşağıdakı nümunəyə diqqət edək:

Bir suval (sual) sorayım, miras deqirman,

Aşxıların sadıx yari nec olmuş (A.M.Səfili).

Qeyd etmək lazımdır ki, bə"zi alınma sözlərə ı, u saitlərinin artırılması da müşahidə olunur: kırış** (kırışa), kulup (klub), urus (rus): Urus hökuməti açsın bu yolu (A.M.Səfili).

*Qeyd: Yazıda sabitləşmişdir.

**Qeyd: Yazıda qeyri-qanuni olaraq sabitləşmişdir.

Y səsinin artırılmasında digər türk dillərindən fərqli xüsusiyyətlər vardır. İtirmək sözü yitirməx, udan sözü yutan formalarında yazılı dildə də işlədilir: Oğul, bu torpağın havasından yutan (udan), suyundan içən hər bir türk oğlu bu yurdi göz-bəbəki kimi qorimalıdır (G.Şahin).

X səsinin artırılması ilə bir sıra sözlər Azərbaycan dili ilə müqayisədə fərqli şəkildə alır: əliboxş (əliboxş): Əşidən kimi buriya qaldım ki, əliboxş getmiyasız ("Vətən eşqi" q. noyabr 1992).

Ə səsinin artırılması: mandarinə (mandarin)

Q səsinin artırılması: çənqə (çənə)

K səsinin artırılması: yünk (yun)

Q və K səslərinin çənə və yun sözlərinə artırılması əslində qədim əlamətdir, qovuşuq nq, ng səslərinin həmin sözlərin tərkibində işlənməsi ilə bağlıdır. Lakin müasir dövrdə bu əlamət səs artımı kimi diqqəti cəlb edə bilər. Həmin sözlərin aldığı və yaxud da qaldığı forma bu dil üçün normal sayılır. Orfoepik norma və qaydaları əks etdirmək baxımından səs artımı hadisəsinin Axısqa türklərinin fonetik sistemində mühüm əhəmiyyəti vardır.

Yerdəyişmə hadisəsi. Dilçilikdə metateza adlanan bu hadisə orfoepik normalar əsasında formalaşır. Bu hadisə nəticəsində, səslərin ilkin sırası pozulur. Yerdəyişmə hadisəsi söz ortasında baş verir, sözün tərkibində fonoloji fərq meydana çıxır. Bu hadisənin meydana çıxmasını M.Yusifov belə izah edir: Yerdəyişmə hadisəsi, başlıca olaraq, o zaman meydana çıxır ki, etimoloji cəhətdən söz kökünün sonu güclü samitlə bitsin, şəkilçi əvvəli zəif samitlə başlasın. Bu zaman söz kökü sonu zəif mövqə olduğuna görə güclü səs qüvvətli mövqeyə, yə"ni şəkilçi əvvəlinə keçməli olur [72, s. 91].

Axısqa türklərinin dilində yerdəyişmə hadisəsi pr, ks, hn, çx, kz, ms, nr, xş kimi səslərin yanaşı işlənməsi məqamında baş verir. Bu səslərin yanaşma hədudunda formalaşan yerdəyişmə hadisəsi Axısqa türklərinin dilində dil normasına kimi inkişaf etmiş, lakin ilkin formaların saxlandığı hallar da olmuşdur.

Axısqa türklərinin dilində yerdəyişmə hadisəsi həm türk mənşəli, həm də alınma sözlərdə özünü göstərir. Türk mənşəli sözlərdə səslərin yerdəyişməsi tarixən qədimdir. Qədim abidələrimizdə, klassiklərin yaradıcılığında işlənmiş bə"zi sözlərdə, məsələn köks sözündə bu vəziyyətlə qarşılaşmaq olur. Yə"ni, bu sözə köks formasında qədim türkdilli abidələrdə rast gəlirik. SK yanaşması fikrimizcə, ilkin formadır. Türk dillərinin sonrakı inkişafı bu səslərin yerini sözün tərkibində dəyişmiş, KS - şəklinə salmışdır. Maraqlıdır ki, Axısqa türklərinin dili bu inkişafdan kənar qalmış, belə yerdəyişmə prosesi həmin sözün tərkibində baş verməmişdir, nəticədə yanaşmanın ilkin forması mühafizə edilmişdir. Aşağıdakı müasir şe"r nümunələri bu fikrə haqq qazandıra bilər:

Sən, ey gözəl arzu, gümə,

Dağ köskünə çökən duman (c.Xalidov);

Köskündə döqünən bu yaralı yürəkdir (A.M.Səfili);

Mələkülmet gəldi kendi qöskümə

Ləün şeytan gəldi iman kəsdimə (A.M.Səfili).

Qavğada olubda ölümi görən

Hər dərdə, əzəbə, qösküni verən (A.M.Səfili).

SK-KS səs dəyişkənliyi yüksək sözündə də özünü göstərir. Axısqa türklərinin dilində də bu söz ilkin formasını - yə"ni səs dəyişikliyi baş verməmiş formasını saxlamışdır. Məsələn:

Yüksək minaradan atdım kəndimi,

Çox aradım bulamadım fəndimi (Usta Mürtəz).

Azərbaycan dilinin indiki mərhələsində yüksək forması yüksək şəklinə düşmüşdür. Göründüyü kimi, Axısqa türklərinin dilində bu qədim xüsusiyyət də qalmışdır.

KS səslərinin yanaşma sərhəddində baş verən yerdəyişmə hadisəsi "diskinmax" sözündə də özünü büruzə verir:

Başında tolanur neçə xıl fikir

Pozulur rahatlux, yürək diskinur (A.M.Səfili);

ŞX və XŞ səslərinin yanaşma sərhəddində baş verən yerdəyişmə hadisəsi başqa türk dillərindən fərqli olaraq Axısqa türklərinin dilində mövcuddur. Məsələn, başqa - baxşa.

Baxşa planetə sürmədilər ki,

Azax yolumuzi, görmiyax səni (A.M.Səfili).

PR səslərinin yanaşma sərhəddində baş verən yerdəyişmə hadisəsi: toprax (torpaq), yaprax (yarpaq); İnsanlardur yurda naxış, Uli toprax, sənə alqış (cabir Xalidov).

Söz daxilindəki səslərin qarşılıqlı halda öz mövqelərini dəyişməsi hadisəsinə - metatezaya Axısqa türklərinin fonetikasında kontakt və distansion formalarda rast gəlinir.

Metateza hadisəsinə əsas e'tibarı ilə sonorlar (r, l, m, n), kar samitlər (t, p, k) və kar spirantlar (s, ş, h, x, j) mə'ruz qalır.

Bu toplumun dilində metatezaya türk mənşəli sözlərdə, substratlarda və alınmalarda rast gəlinir.

Kontakt metateza: Bu növ metatezanın aşağıdakı tipləri işləkdir:

1. jk>[j(kj)]: byxji<bıckı, oxjur<uckur (kəmər, qayıq). Türk dilinin Anadolu dialektində: bıhcı<bıkcı<bıckı; oheur (Divriki ağrı)< uckur [212, s. 1-7].

2. ğr>rğ: örganmax>öğrenmek. Anadolu dialektininin Dmanisi şivəsində «örganməx» [110, s. 64].

3. hr>rh: marhama<mahrama (burun dəsmalı): Anadolu dialektində: Zehra<Zerha, mamerhem<mamahrem (Çaferoğlu, 4); Azərbaycan dilinin dialektlərində səhra<səhra, çərhayı//çarhayı<çəhrayı [66, s. 118,124].

4. Kr>rk: tarkal<tekrar; Anadolu dialektində: terkel<tekrel<terrər [212, s. 4].

5. Ks>(sk)>sğ: Disğinmax<tiskinmek<tiksinmek; asgük<eskük<eksik, jüsgar<jüskar<jüksek, ösgürmax<öskürmax<öskürmek. Anadolu dialektində: yüsgek, ösgür, esgil<eksil [212, s. 4]; Azərbaycan dialektlərində: diskindi// disgindi<diksindi; əsginə< əksinə, əsgəriyyət<əksəriyyət [66, s. 120].

6. Kş>sg: esgi<ekşi (turş); Anadolu dialektində: eşgi

7. Kz>z

8. rhəm

9. ml>lm: kölmək<gömlək (köynək); Anadolu dialektində: melmeket<memleket, cölmək<cölmək, gölmək<gömlək [212, s. 5]; Azərbaycan dialektlərində: yelmix<yemlik, məlməkət< məmləkət [66, s. 121].

10. ms>sm: kisma< kim ise.

11. nh>hn: tanha<tenha; Anadolu dialektində tane [145, s. 5].

12. mr>rm: jyrmanmax<cemrenmek.

13. rp>pr: kiprik>kiprik.

14. pr>rp: körpi<körpü, jarpax<yarpak, tarpan<tepren, torpax<toprak; Anadolu dialektində: carpaz<capraz (Doğu illeri), torpah, yarpah, terpen [212, s. 5].

15. rv>vr: davrüs<derviş; Anadolu dialektində: devriş

16. rh>he: macramat<mehramet, pahriz<perhiz, manrüm<mehrum; Anadolu dialektində: mehremet, pehriz, mehreba, mehrum [212, s. 5].

17. rs>sr

18. şh>hş: mahşur<meşhur.

19. şr>rş: marşaba<maşrapa (suqabı). Anadolu dialektində: marşaba [212, s. 6].

20. ts>st: tustu<tutsu.

21. vh>hv: lövhə<levha (plastinka).

22. ru>ur^turba<truba (russ.); Azərbaycan dialektlərində: durba//durpa//turpa; Tatar dilinin mişar dialektində: torba

23. yl>li: potlika//potlika (butulka - russ.).

24. nu>un: dounz<donuz (donuz).

25. ym<mu: sarmusa<sapymysak (sarımsax).

Bə'zi metateza hadisəsinə mə'ruz qalmış sözləri qədim türk dili ilə müqayisə etmək lazım gəlir:

1. n>

2. ja>ju: çömüs<çömça//çümça.

Bu hadisə tatar dilinin mişar dialektində də müşahidə olunur: çüteç>qədim türk. jömça/çümça [143, s. 106].

3. br>rb: jorba qədim türk jobra: tatar dilinin mişar dialektində: şurba [143, s. 106].

Distansion metateza

1. l-n>n-l. nalet<lanet: Anadolu dialektində: naletleme< lanetleme, nağlet<lanet.

2. l-r>r-l: sarbal<şalvar, carval<yalvar.

3. r-l>l-r: telerka<tarelka (russ.). Tatar dilinin mişar dialektində: təlikə

4. M-n>n-m: mindar<nimdar; Mişar dialektində ağraman<aqronom [143, s. 105]; Azərbaycan dialektində: mindər<nimdər [66, s. 123].

5. n-r-r-n: ğeneral/general (Qazaxıstan şivəsində) - qeneral [78, s. 80].

ÇX səslərinin yanaşma sərhəddində baş verən yerdəyişmə hadisəsi: bıxçi (bıçxi).

HN səslərinin yanaşma sərhəddində baş verən yerdəyişmə hadisəsi: tanha - təhna: Atım qaşqa qabaxdur, Yüküm tanha tabaxdur (mani).

F.Əliyev bu söz haqqında yazır ki, metateza nablödaetsə i v bolee rannix zaimstvovaniəx, naprimer, persidskoe tanha proiznositsə təhnə - v odinoçestve, odinoko, otdelğno, uedinennyı, ukromnyı, i dr. [78, s. 80].

MS samitlərinin yanaşma sərhəddində baş verən yerdəyişmə hadisəsi: kismə - kimsə: Belə xoşbaxt kismə (kimsə) varmı? ("Şah Abbasınən usta" nağılından).

Alınma sözlərdə də yerdəyişmə hadisəsinə rast gəlmək olur. Aşağıdakı sözlər bu qəbildən maraq doğurur: vazqal (vokzal), qerenal (general), potlika (butulka), taska (taksa).

Dissimilyasiya (səs fərqlənməsi) hadisəsi. Bir çox dillərdə olduğu kimi, Axısqa türklərinin dilində də səs fərqlənməsi deyilən bir fonetik hadisə mövcuddur ki, nitq axını prosesində söz tərkibində olan həmcins səslər digər məxrəcdə olan bir səsə çevrilir. Bu hadisə belə bir fakta əsaslanır ki, sözdə eyni olan iki səsdən biri tələffüzçə dəyişir. Axısqa türklərinin dilində dissimilyasiya çox az hallarda müşahidə olunur və adi danışıq dilinin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Bununla belə, dissimilyasiya bu dildə orfoqrafik norma səviyyəsinə keçmiş, tələffüzçə dəyişmiş sözlər artıq bədii əsərlərin, eləcə də mətbuatın dilində işlənməyə başlamışdır. Məs.: şarvar (şalvar): Şarvari - şaldan, oxçuri qaldan; mərdivan (nərdivan): Az yatiyer, çox yatiyer, bir də göriyer ki, bir gözəl qız mərdivandan enə-enə gəliyer ("Şah Abbasınən usta" nağılından). Ləncpər (rəncbər): Berem onlardan sizə xəbəri, Ləncpərluxda yox barabarı (Səkinə xanım Bayraqdarova).

laqan (naqan)

ordel (orden)

Yüzgər (rüzgar): Bir də gördilər ki, bir dumanlı, yüz gərli bir şey gəliyer ("Şah Abbasınən usta" nağılından). Sararmax (saralmaq): Bən bir türkün, sülhi dostlux ararım, Səvdüğümün boynuna qol sararım (cabir Xalidov).

Epenteza hadisəsi. Rus, ərəb və gürcü dillərindən alınmalarda epenteza hadisəsi özünü göstərir:

a) rus mənşəli sözlərdə: piriqada (briqada), zivana (zveno), kulup (klub), kırış (kırışa) və s.

b) Ərəb mənşəli sözlərdə: iznun (izin), saxnun (sahan) və s.

v) gürcü mənşəli sözlərdə: jneli (jinel), ğılep (ğlep-porsux).

Alınma sözlərdə sinkop deyilən fonetik hadisə də özünü göstərir. Bu hadisəyə rus, ərəb, fars və gürcü dillərindən alınmış leksik vahidlərdə təsadüf olunur: paproz (papiroza), tona (tonna), xammamun (hamam), murabbaun (mürəbbə), çakkoş (çəküç), bibilə (biblo) və s.

III FƏSİL. LEKSİKA

III FƏSİL

LEKSİKA

3.1. ƏSAS LEKSİK FOND

Dilin özümlüyündə qrammatik quruluşla yanaşı, əsas lüğət fondu da başlıca amil hesab edilir. Leksik quruluşuna görə bu əhalinin dili aqlütinasiyanın tarixən inkişafını konkret faktlarla sübuta yetirir.

Leksika hər bir dilin qiymətli sərvətidir. Bu qiymətli sərvətdə xalqın tarixi, maddi və mə"nəvi mədəniyyəti də qorunub saxlanılır. Xalqın mənşəyi, meydana gəlməsi, onun inkişafı, cəmiyyətdə oynadığı rol, təbiəti dərki və ona necə yiyələnməsi, dil prosesləri - bütün bunlar leksikada öz əksini geniş dairədə tapır.

Nəsillərin yaddaşı həmin xalqın maddi və etnik mədəniyyəti ilə də köklənir. Maddi-etnik mədəniyyət Axısqa türklərinin təşəkkülü və inkişafı ilə bir vaxtda formalaşmış, təkmilləşmiş, zaman-zaman, qətrə-qətrə yeni mə"na və forma qazanmış, zənginləşmişdir. Bu əvəzsiz sərvətlərdə onların əyilməz ruhu, bitib-tükənməyən daxili enerjisi cəmləşmişdir. Zamanın çətin və mürəkkəb sınağından çıxmış tarixi-etnik qaynaqlarda xalq taleyin amansız hökmünə qarşı özlərinin daxili əzablarını ifadə etmişdir.

Bu xalqda milli-etnik mədəniyyətini daha çox sevmək, qorumaq və yaşatmaq qüdrəti var. Bu xalq öz qədimliyini, varlığını, özünəməxsusluğunu dilində, mədəniyyətində, adət-ən"ənələrində, təsərrüfat, peşə və məşğuliyyət sahələrində qoruyub saxladı, zamanın burulğanından çıxarıb indiki nəslə yetirdi. Yaxşı ki, bütövdən ayrılısalar da, keçmişin sərt və amansız dolaylarında itib-batmadılar, hara getdilər, maddi-

mədəniyyət sərvətlərini də özləri ilə apardılar. Onları bu hala salan qüvvələrin acığına həmin sərvətləri böyük ümidlərlə ürəklərində yaşatdılar. Axı, onlar tarixən kök tayfalar olmuşlar, böyük türklüyün əsasını, bünövrəsini qoymuşlar. Öz əcdadları olan Aqsaka tayfalarının əbədi mübarizə yolunu namusla, ləyaqətlə davam etdirmişlər.

Axısqa türklərinin dilinin leksikası o dildə danışan xalqın tarixi ilə bağlı yaranmışdır.

Bu dilin leksikasının əsasını fono-morfoloji quruluşa uyğun olan ümumtürk sözləri təşkil edir. Bununla belə, bu dilin özünəməxsus olan lüğət layı da vardır.

Qədim sözlər və sözlərin qədim mə`naları konservləşmiş şəkildə xalqın məişəti ilə əlaqədar olan leksikada, folklor nümunələrinin dilində daha yaxşı saxlanılır [26, s. 203].

Lüğət tərkibində olan leksemlərin böyük əksəriyyətinin türk dillərində qarşılığı var. Bu vahidlər leksikanın dəyişilməz hissəsinə aid edilir.

Axısqa türklərinin dilinin leksikasında əsas və aparıcı leksik vahidlər türk mənşəlidir. Həmin dilin leksikası bu baxımdan ümumtürkoloji səciyyə daşıyır.

Bu dilin leksikasının işlənmə və istifadə olunma sahələri, sferaları genişdir. Məişətdə, əmək fəaliyyətində, kənd təsərrüfatı işlərində, xalq təbabətində bu dilin leksik imkanlarından istifadə olunur.

Yad mühitdə, müxtəlif dillərin əhatəsində uzun bir inkişaf yolu keçmiş Axısqa türklərinin dilinin leksikası bu gün ancaq təsərrüfatla bağlı mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

Əsas leksik fond bir neçə hissədən ibarətdir:

- 1.Məişət leksikası
- 2.Etnoqrafik leksika
- 3.Maddi-mədəniyyət leksikası
- 4.Terminoloji leksika
- 5.Onomastik leksika.

Maddi-etnik mədəniyyətin bir çox spesifik cəhətləri dilin lüğət tərkibində öz əksini tapır. Maddi-mədəniyyət leksikasında bu xalqın əski vərdisləri, milli tarixi, etnik-mədəni özünəməxsusluğu, məşğuliyyət sahələri, məişət həyatının və qarşılıqlı əlaqələrin müxtəsər lövhəsi verilir. Həmçinin əlaqədə olduğu xalqların həyatı və sosial şəraiti, xüsusən də, tarixi və etnoqrafik durumu barədə konkret informasiya verilir.

Axısqa türklərinin dilinin leksikasının işlənmə sahələrini gözdən keçirək.

3.1.1. ƏKİNÇİLİK LEKSİKASI

Əkinçilik maddi-mədəniyyətin əsas tərkib hissələrindən biridir. "Axısqa türklərinin qədim əkinçilər olduğunu ilk növbədə onların istifadə etdiyi əmək alətləri sübut edir. Bu alətlərin özü də, adları da ümumtürk əkinçilik mədəniyyətinə tamamilə doğmadır" [27, s. 50].

Əkinçilik leksikası, demək olar ki, ümumtürk mənşəlidir. Bu leksik lay həm də qədimliyi ilə seçilir. Əkinçilik leksikası əsas etibarlı ilə əmək alətlərinin adlarından ibarətdir: küleş, sel, kuyi, anbar, çiftçi, əlek, çuval, gəmi, xalbur, harman, herik, kotan, ləncpər (rəncbər).

Əmək alətlərinin adları: sapan (saban)*, sırma, kavrama, çapa, tırpan, kerendi, burçak, kazma, kafes, sürgü orağ, kürək, dögen, tapan, cilğa, dirqən, kesər, tırmıx, kılıç, dönməcə, yaba, bel, kütən, kafesli tırpan, orağ.

*Qeyd: Saban ümumtürk mənşəlidir. «Qutan, kotan» mə

Bu sözlərin əski xarakteri folklor nümunələrində, el şairlərinin şe"rlərində geniş dairədə yayılması ilə təsbitlənir: Xarmana qıran posrux dirqənə tayanur (əski söz); Sapanla çapa dünyayı bəslər (əski söz);

Düzülüb sıraya siz ot biçəndə

Yorulanda puardan su içəndə

Səslənəndə tırpanlar qol gücünə

Tırpanımı kıran Vətənsiz hani? (cabir Xalidov).

Bə"zi əkinçilik terminlərinin struktur inkişafı və semantikasını maraqlandırır. Məsələn, dirqən - yaba mə"nasında işlənir. Bu söz dirqə(mək) - toplamaq, yığmaq fe"llərinin mə"nasını ehtiva etmişdir.

Tırpan - dəryaz. Bu söz V.V.Radlov və L.Z.Budaqov lüğətlərində də "dəryaz, kərənti" mə"nasında qeydə alınmışdır [166, s. 1329; 95, t. 1, s. 554]. Hər iki lüğətdə həmin sözün türk (osmanlı) dilində işləndiyi və tırpançı "biçinçi; dəryaz düzəldici", dırpanla - tırpanla - "biçmək" tipli derivatların yaranmasında əsas kimi çıxış etdiyi göstərilir. V.V.Radlov tırpan sözünün türk dilində "cərrahiyyə burğusu" (xirurqıçeskiy buravçik) mə"nasını da qeyd edir. Onun fikrincə, tırpan "dəryaz" sözü yunan dilindən alınmadır. Həqiqətən də, yunan dilində bu söz oxşar fonetik tərkibdə və eyni mə"nada işlənməkdədir. Tırpan "dəryaz" sözünə yazılı abidələrdə və başqa türk dillərində təsadüf olunmadığından bu sözün yunan dilindən türk dilinə (o cümlədən də Axısqa türklərinin dilinə) keçməsi barədəki V.V.Radlovun fikri inandırıcı görünür. Belə bir faktı da qeyd edək ki, yakut dilində tır - "kəsmək, bölmək" fe"li işlənir. E.K.Pekarsin bu fe"li başqa türk dillərindəki tor - "biçmək, kəsmək" fe"li ilə əlaqələndirir [157, s. 2955]. Olsun ki, karaim dilindəki toruq "biçin" [127, s. 539], Azərbaycan dilindəki dəryaz sözləri də bu köklə bağlıdır. Bütün bunlar tırpan "dəryaz" formasını türk dilləri materiallarına istinadən izah etməyə zəif

şəkildə əsas versə də, başqa faktlarla bunu möhkəmləndirmək çətindir. Bu səbəbdən biz də V.V.Radlovun fikrinə şərik olaraq tırpan "dəryaz" sözünü türk dilində yunan mənşəli alınma söz kimi qəbul edirik.

Asif Hacılı Axısqa türklərinin əkinçilik mədəniyyətindən bəhs edərkən onların taxıl və otu biçmək üçün orağ, tırpan, kafesli tırpan, kerendi, sırma, kavrama; səpin üçün çapa (toxa növü), toxa, dırmıx, sürgü (dırmıq növü), kazma, burçaq, kılıc; şum üçün sapan, tapan, cılğa, arona, sel, dögen, vəl, gəmi və s. bu kimi alətlərdən istifadə etdiklərini qeydə almışdır [27, s. 15].

3.1.2. KƏND TƏSƏRRÜFATI VƏ BOSTANÇILIQ LEKSIKASI

a) Kənd təsərrüfatı ilə bağlı leksika: Xotman (ot topası), ceb (otun yerdə qalanı), mərək (ot yeri), səbət (ot yığılan əşya), kum (quzu yeri), nuş oti (otun artığı), basdırma (tövlənin qabağındakı yer), bağa (ot tökülən yer), hağıl (davar saxlanan yer) və s.

Kütən, boyunduruq, somı, qotay, kayış kimi sözlər də bu əhalinin dilində istifadə olunur.

b) Axısqa türklərinin dilində bostançılıqla bağlı spesifik leksika formalaşmışdır: lazut* (qarğıdalı), laxana (kələm), patlican (pamidor), çarxala (çuğundur), kartopi (kartof), şalğam (turp), zərdə (yer kökü), gözüm (nanə), pırasa (kəvər), pimpila (bibər), buğday, qarpuz, darı, arpay, kətan, noxud, mərci, yulaf, pərinc, çəltik, qavın, qəblica, bolqarçki, qabax, mayeş, sarmusax və s.

*Qeyd: Bu sözün mənşəyi haqda bax: [220, T. 4, c. 227-235].

Bağçılıq leksikası. Bu leksikaya bitki, ot (müalicə, yemlik), göbələk, meyvə ağacları və növləri adları daxildir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Bitki adları: çincar (giçitkən), qızılçuk (zoğal), girəz (gilas) - kara girəz, ceviz (qoz), peçək (ağ gül açan sarmaşiq), bağayarpağı, bayaz tut, panta, furuc, çancur, tut, kuknər, lek nar, palıd, zərdəli (ərik), cancur (gavalı), kəsdənə (şabalıd), ulaf, bayaz taxıl (yazlıq buğda), kırmızı taxıl (payızlıq taxıl), çavdar, əruk, fişna, kurkantal, ələmələk, temal.

Ot adları: çayır-çəmən, əbəköməci, neqo gülü, saleka otu, qalo otu, pampara, gəlinbarmağı, telpəncəri, atol cemisi, yarpuz, kazayağı, pəncər, dağ pəncəri, çirəçuta, kükül, arçikela, cemi, çarbadela, tita, alağunta, çiyeyançola, talexeş, ciryançola, aptarak.

Yemlik otlarının adları: kuzi-kulaqi, gözüm, kazayağı, atol cemisi, tita, alağunta, talaxoş, cincar, pəncər, çirətuta, cemi, çarbadela, gülül, ciryançola, aptarak.

Yeməli göbələk adları: kama sokosi, çuxa sokosi, sığın sokosi, mantar, pırpilə sokosi, papaxlı soko, tita sokosi.

Gül adları: qül, lələ, kar çiçəqi, mənəmşə (bənövşə) və s.

Xalq istifadə etdiyi hər bir meyvəyə özünəməxsus ad seçmişdir. Alma adları: şəkərə, şəkər nabada, qərənfil, deqirman, söbəşah, şəfrən, uruset, yağ, maxara, bumajnik, paşa, əcərə, yaz, əhmədiyyə, siran, bayaz, kopreyü, opport, yer alması və s., armud adları: nənə, qüz, gügüm, qızıl, bayaz, siçan, qızıl, bibi, ağırşah, korda, dedirza, incir, bağriqara, beg, odixoro və s., panta adları: sari, şərbət, soltanlı, qara, mesrik, karğuç, kut, tamara, barcuc və s.

3.1.3. HEYVANDARLIQ LEKSIKASI

Maddi-mədəniyyət leksikasının bir hissəsini heyvandarlıq terminologiyası təşkil edir. Bu adların formalaşma tarixi qədimdir. Demək olar ki, heyvandarlıq terminləri ümümtürk mənşəlidir: tavar (mal), öküz, tay (dayça), oğlax (erkək keçi), ənük (küçük), avi (ayı), sığın (maral), kərinjə (qarışqa), kinkilə (ağcaqanad), sinək (milçək), səkərjək (cırcırma), pətək (arı), tavşan (dovşan), çiya (soğulcan), posruq (porsuq), toru* və s.

*Qeyd: Toru - qara ilə qızıl arasında bir rəngdə bulunan at: Ben babamın evin yaktın. // tavladan torusun çəktin /türkü/.

Bu adların oğuz və qıpçaq qrupu türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarına rast gəlmək olur. Məsələn: tay-day - mai - dayça - tayunşa - mailak - maixar; öküz - ököz - uqez - uxor - oqus - ovis - nqus - ukur -uku - ukurn -uker - oquz - oruzra [149, s. 53-55].

Ümümtürkoloji səciyyə daşıyan heyvan adları qədim epoxanı yaşatmaqla yanaşı, heyvandarlıq terminologiyasını formalaşdırmış və zənginləşdirmişdir.

Axısqa türkləri mal-heyvanın və onların yeminin saxlandığı yerlərə də adlar vermişlər: mərək (taxıl və saman saxlanan yer), axor (pəyə), kom (qoyun ağılı), baqa (quru ot tayası) və s.

Axısqa türkləri süd məhsulları ilə bağlı aşağıdakı termin və terminoloji ifadələrdən istifadə edirlər: yağ, qaymaq, qurud, dələmə, tavar peyniri, təpmə peynir, çuma peyniri, catxi (şor), yoğurt, ayran, atma peyniri, koy (qoyun) peyniri, çeçil peyniri, güz peyniri və s.

Balıqçılıq leksikası. Axısqa türkləri Kür, Posxov, Anaxtır çaylarından müxtəlif balıqlar ovlamışlar: loko, mursa, canar; Onlar balıqları tutmaq üçün müxtəlif alətlərdən istifadə etmişlər: ip, olta, qırmaq, tor, qanca (qırmaq növü), ciya (soxulcan), ciyaqalə və s.

3.1.4. MƏİŞƏT LEKSİKASI

Mə'lumdur ki, məişət leksikasına məişətin müxtəlif sahələri ilə bağlı sözlər - geyim və bəzək şeylərinin adları, yeyinti məhsulları adları, ev əşyaları və kənd təsərrüfatı əşyalarının adları və s. daxildir.

Bu xalqın həyatı, məişəti, adət-ənənəsi, psixologiyası məişət leksikasında real təsvir olunur. Məsələn:

Yəməni, ya yəməni,

Yəməniyə qoy bəni

İki kız bir səvilməz

Ya oni al, ya bəni (mani).

Biləziqim nal edəyim,

Fəracemi qül edəyim (türkü) və s.

Axısqa türklərinin dilində məişətlə bağlı sözlər zənginliyi və qədimliyi ilə seçilir. Leksikanın bu sahəsinə aid sözlər, demək olar ki, hələ toplanmamış, "Sözlük" şəklində tərtib olunmamışdır. Biz məişətdə işlədilən sözləri ancaq danışıq dilindən və folklor materiallarından, el şairlərinin əsərlərindən, eləcə də "Vətən eşqi" adlanan qəzetin səhifələrindən seçmişik.

Məişət leksikası deyəndə bu xalqın məişətinə daxil olan sözlərin ümumi məcmusu nəzərdə tutulur. Dildə elə söz və ifadələr mövcuddur ki, həmin söz və ifadələr hamı tərəfindən işlədilir və dərk edilir.

Bu leksika əsas leksik fondun bir hissəsidir. Məişət leksikası bu xalqın həyatını, məişətini, adət-ənənəsini, konkret ictimai mərhələdə psixologiyasını əks etdirir. Bu leksikanı leksik-semantik baxımdan aşağıdakı sahələrə ayırmaq olar:

1. Ev, tikinti işləri və ev əşyaları, mətbəx avadanlıqlarının adları: yastı damlı ev, çardaqlı ev, havli (dəhliz), koşat (tir), qübbəvari taxtapuşu olan ev, kirəmitli ev, baja, tülkülü pəncərə, kirəmid dam, taxta döşmə, yazlux (şüşəbənd), furun, sac, tandur, kersan, ustura, maxas (qayçı), anaxtar, mitəkkə, döşəklux, peşkun, kaşuk, bıçak, küp, səbət, maşa, çəngəl, farduc, süzək, paxır, kəpçə (çömçə), vedrəy, sahan (kasa), qüqüm (su üçün kiçik bardaq), səkü (taxt), miz, sufra, dolab, tərəkə, mindər, xali-palaz, oturqax mindəri, yastux, zandux, yorğan, döşək, boyaynasi, söbə, buxari, kilim, çatal kilim, cecim, palas, məndil, alaça (palaz), sapli (çömçə), ibrıx (bardaq), aş taliki (boşqab), çay talik, ləngər (sini), xasır, kazan, nəlbəki, sini, çul, həgbəy, marşafa (su qabı), tas (qüqüm), çötal (vilka).

2. Geyim adları:

A) Kişi geyimləri adları: çarux, çaruxbaği, kömlək, qaftan, xələt, ətək, kürk, tavşali, qaytanlı köynək, arxalix, dəri papax, başlıx, fəs, çalma, çoxa, dar şalvar, yelək (zubon), canlıq-jilet, gödəkcə, "qızılbaş qiyafəsi", palto, qalife şalvar, frenc, gimnastyorka, furajka, sırxılı bera, papax, börk, potinka, qondura, tapuqka;

B) Qadın geyimləri adları: ehram (bəyaz çadra), belbağ, şal, tavşal, al don, önlük, gümüş belbağ, ləçəkli şal, katxa (altun pulla, bəzənmiş araçqın növü), çalma, yəməni, foşi, kondura, çit, çənbər, şitambil, boyunlux (şarf), buluz (köynək), kabalax (ayaqqabı dabanı), doppi, şuba, qayısı, dufli.

Axısqa türklərinin dilində olan geyim adlarının bir çoxu ümumtürk sözləridir. Bunların bəzilərini nəzərdən keçirək:

Giyim. Sözü kökü gey fe"li, -im şəkilçisi fe"ldən isim düzəldən leksik şəkilçidir. Bu sözün tarixi inkişafı maraqlıdır. Belə ki, XI yüzilliyə aid qədim türk abidələrində bu söz knzqu formasındadır [201, s. 167].

Bu söz türk lüğətində kedim [165, T. II, s. 1343], Azərbaycan dilində geyim, türkmən dilində qeyim, kumık dilində kiyim, qazax dilində kiim, tatar dilində kiom, qırğız dilində kiyim şəklindədir.

Kömlək. Bu söz də ümumtürk mənşəlidir. "Köynək", "rubaşka" mənasında bir sıra türk dillərində işləkdir. Müasir türk (qomlek) və Axısqa türklərinin dilində (kömlək) variantında olan bu geyim adı Azərbaycan dilində köynək, kumık dilində qelek, tatar dilində kumlmek, özbək dilində kuylak, qırğız dilində koğnoğk, tuvin dilində xoğylenq variantlarında müşahidə olunur.

Bu geyim adı qədim türk mənbələrində də qeyd alınmışdır. Mahmud Kaşğarının lüğətində kenqleker kenqleklendi-Kişi köynəyini geydi [202, s. 350-411].

Özbək dilində geyim adlarından namizədlük dissertasiyası yazmış M.Asamutdinovanın nöqtəyi-nəzərincə, kelek - komn "vıdelannaə koja" mənasında olmuşdur [82, s. 16].

Axısqa türklərinin dilində tışkömlək adı isə digər türk dillərində alt köynək (Azərb.), işki koğlek (qazax), iç kuylak (özbək), ij gomlegi (türk), tış kelek (qaraçay-balkar), tıskı koğylek (noqay), tışkğı kulğdğk (başqırd) və s. formalarda işlədilir.

Qaftan. Kişi geyimidir. Sözü mənşəyi mübahisəlidir. Mahmud Kaşğarının lüğətində (I, 408) kaftan "üst geyim, xalat, kaftan" mənasındadır. V.V.Radlov bu sözü fars mənşəli kaba (üst geyim) sözü ilə əlaqələndirir [165, T. II, s. 434]. Qaftan sözünün kaftan (Azərb.), kaptal (qırğ.), kaptal (alt.) kaptal (çuv.) kimi variantlarına təsadüf olunur. İ.M.Otarov bu sözün kmaptal "kaftan-beşmet" şəklində qaraçay-balkar dilində olduğunu göstərir [155, s. 15].

A.Q.Preobrajenski etimoloji lüğətində "kaftan" sözünü rus dilindən alınma söz hesab edir [162, T. I, s. 302].

M.Fasmer isə bunun əksinə olaraq həmin sözü fars mənşəli sayır [174, T. II, s. 212].

D.N.Uşakovun lüğətində də bu sözün fars mənşəli olduğu qeyd edilmişdir [171, T. I, 1935, s. 1338].

M.Ryasanen hesab edir ki, bu söz türk dillərinə gəlmədir və aşağıdakı dəyişmələrlə inkişaf etmişdir: kmaptan - kmaptan - kaftan [167, s. 65].

Digər müəlliflər hesab edirlər ki, kaftan -kaptun "dublennaə şuba" mənasındadır [170, s.154].

Al don. Ümumtürk sözüdür. Qadın üst geyimidir. Bəzi türk dillərində, məsələn, qaraçay-balkarlar ton sözünü şuba mənasında (isti, yuxarı geyim) işlətmislər.

Bu söz qohum türk dillərində müxtəlif forma və mənalarda istifadə olunur: don (azərb.), ton (noq., tat-kumık), tun (tat.), son (yakut).

Bu sözün bir variantı "iç donu"da türk dillərində işlədilir. "İç don - işton - iştan - ştanı [181, s. 173].

Belbağ. Axısqa qadınlarının üst geyimini bağlayan əşyanın adı. Bu söz mürəkkəb quruluşda olub, "bel" və "bağ" sözlərindən ibarətdir. Həmin mürəkkəb sözlə hələ qədim türk qaynaqlarında rastlaşırıq. Müasir Azərbaycan dilində /belbağı/, qaraçay-balkar dilində /bel bau/, kumık dilində /belbav/, yakut dilində /biln/, karaim dilində /belibau/ formalarında müşahidə olunur.

Bəzi tədqiqatçılar bu geyim adının prosadik əlamətə, malik olduğunu, belbeu, bel, bau, beu sözlərinin semantik yaxınlığını, analoji quruluşlu olduğunu qeyd edirlər [163, s. 182-183].

Axısqa türkləri belbağına "oxçuri" də deyirlər: Əvə gələndən sonra oxçurini /belbağı/ açanda əmədəni /qəfil/ oxçurundan altun düşüyür [27, 126].

Boyunlux. Şarf mə"nasında Axısqa türklərinin dilində işlədilir. Türk mənşəli söz olan bu düzəltmə termin, təəssüf ki, Azərbaycan dilində rus alınması /şarf/ ilə öz ifadəsini tapır. Müasir türk dilində isə bu söz, söz birləşməsi şəklindədir /boyun atrisi/. Qazax dilində bu ad moyın oramal şəklindədir [155, s. 31].

FƏS. Papaq növüdür. Din adamları mədrəsələrdə başlarına qoyurlar. D.Uşakov bu sözün mənşəyini Fes şəhərinin adı ilə əlaqələndirir. Fars mənşəli olan bu söz fes, fers, pes, fng "freska" formasında işlənməkdədir [171, IV, s. 1070; 158, s. 236].

Başlıx. Başörtüyü mə"nasında türk dillərində işlədilir. Morfoloji yolla /baş+lıx/ yaranan geyim adıdır. Q.X.Mambetov bu ad haqqında yazır: K qolovnim uboram otноситsə i başlık. İzqotovləöt eqo iz domotkanoqo sukna. Osnovnoy çastğö başlika əvlətsə kapöşon v forme ravnobedrennoqo treqolğnika, ot kotoqo otxodət v obe storonı dlinnie i şirokie lopasti dlə zavəzıvanıə şeı. K makuşke kapöşona prişivaetsə kruqləə kistğ s baxromami. V xolodnuö poqodu başlik nadevali poverx şapki i zavəzıvali u şeı, a pri xoroşey poqode on zakidıvalsə çerez pleço na spinu, na burku i derjalsə na şeı s pomohğö tesemoçnoqo şnura [140, s. 271].

Bu adın baslık /noq./, baslık /kalmk./ fonetik variantları da işləkdir.

Şal. Fars mənşəlidir. Yun materialdan hazırlanmış qadın baş örtüyü. Şal sözü müxtəlif dillərdə müxtəlif formalarda işlədilir. Azərbaycan dilində şal sözü "yun parça", "dəsmal", qırğız dilində "şal jooluk", "kaşamerioviy platok", erməni dilində "yun kurtka", ləzgi, çeçen, abxas dillərində aşğal "platok-şalğ" mə"nalarında istifadə olunur [151, s. 124, 515, 611].

Axısqa türkləri tavşal /tavsəl/ sözündən də istifadə edirlər. Bu söz hibrid sözdür. Sözün birinci komponenti mavi /tavi/ qırpaq dillərində «dağ», şal isə fars mənşəlidir.

Çarux. Gəndən kişi və qadın üçün tikilən ayaqqabı növü. Ümumtürk sözüdür. M.Kaşğarının lüğətində /I, 363/ çaruk - ayaqqabının bir növü kimi göstərilmişdir.

Türk və digər müxtəlif sistemli dillərdə bu söz bəzi fonetik dəyişikliklə istifadə olunur: çarıq /azərb./, çarık /qaqauz, alt./, şarık /noq./, qen çarıkğ /kumık/, çargk /kürd/, çarix /talış/, çgrq /kalm./, qonüarix /diqor./.

M.Xabiçevin fikrincə, çarıkğ çarı jarı "zamşa iz oveçğey şkurı" mə"nasındadır [175, s. 76].

Şalvar. Kişi geyimi. Axısqa türklərində şalvarın iki növündən /dar şalvar, qalife şalvar/ istifadə olunur.

Tədqiqatçılar şalvar sözünü iran mənşəli sayırlar. D.Uşakovun lüğətində bu sözün fars sözü olduğu göstərilmişdir [171, T. IV, s. 1321]. A.Q.Preobrajenski [162, T. II, s. 1230] rus sözü olan "şarovarı" sözünün türk dilində şelvar "uzun ştan" formasında işləndiyini qeyd etmişdir.

Müxtəlif sistemli dillərdə şalvar sözünün şalbar, şalpar, salbar /oset./, çalbar, şalbir, şglver və s. variantlarına təsadüf olunur.

Məişət sözləri düzəltmə və mürəkkəb quruluşda da müşahidə olunur.

Axısqa türklərinin dilində məişət sözlərinin tərkibində aşağıdakı şəkilçilər özünü göstərir:

ça: ayax-ça, i: xoşav-i, turş-i, buxar-i /truba/, ajax: aç-ajak /açar/, jək: əl-jək: x: kaurma -kaurmax, la: buğlama - buğlamax: i: bişi, li: sap-sapli; lux: yazlux.

jux - şəkilçisi ilə "bonjuk" məişət sözü əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilində "muncuk" şəklindədir. Fikrimizcə, "bonjuk" sözünün "bon" hissəsi bədən üzvü olan boyunla bağlıdır. Çünki bu əşya qadınların boynunda olur. Söz əslində "boyuncuq" şəklində olmalıdır. Azərbaycan dilində isə b səsi m səsilə əvəz edilmişdir. (bin-min sözlərində olduğu kimi)

Mürəkkəb məişət sözləri. Məişət sözlərinin bu tipi sintaktik yolla /iki sözün birləşməsilə/ əmələ gəlir. Bu yolla yeni sözlərin - leksemlərin yaranması türk dilli xalqların dilinin leksikasının inkişafında müəyyən rol oynamışdır.

Müasir dillərdə sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesi öz qədim dövrlərindən fərqli olaraq, bir çox yeni əlamətlər qazanmışdır. Həmin prosesin tədqiq mərkəzi analitik və mürəkkəb sözlərdir. Mürəkkəb məişət sözləri Axısqa türklərinin dilində üç formada müşahidə edilir.

1. Mürəkkəb söz formasında: ətmək-aşi /ətməğaşi/, çaruxbaği, südbayaz, qırmaşəkər, boyaynasi, kırtnamaşekar, Dizqırma, Qoçali, Topali, əcərəxorom, kələmquş /qaranquş/, koçiteli, zurnaçıbaşi, əsgərbaşi, içğası və s.

Bunların əksəriyyəti həmin dilin yalnız özünəməxsusdur. Zorun varsa, zurnaçıbaşi ol /əski söz/;

Almay atdım əzildi,

Əsgər yola düzildi.

Bir qardaşım var idi

Əsgərbaşi yazıldı /mani/.

2. Qoşa söz formasında: aş-ətmək, kap-kajak, örti-döşək, davul-zurna və s.

3. Söz birləşməsi formasında: puşruk çorbasi, qızılcuq çorbasi, süt çorbasi, cincar çorbasi, pirinc çorbasi, tutmac çorbasi, su bərəği, qulaqlı qətmər, çumana qətmər, tandur ətməği, yağlı cadi, aş taliki, çay taliki və s.

3. Yeyinti məhsullarının adları: buraya müxtəlif xörək, çörək, içki və şirniyyat adları daxildir.

Xörək adları /Taxıl məhsullarından - buğda və yulafdan hazırlanan xörək adları/: sıyıq, qutab, quymak, xingal, lapata xingali, əfəndi xingali, beşbarmak,* manti, xanım mantisi, ətmək-aşi, ərişdə, tatarbəyi.

*Qeyd: İ.M.Otarov «beşbarmak» və «manti» xörəklərinin qırğızlarda əsas yemək növü olduğunu göstərmişdir [120, c. 127-133].

Ət xörəklərinin adları: bişi, bazlama, dolma, bozbaş, savutma, sucuq, kabab, beşbarmak, basdurma, piti, paça, buğlama, çiğirtma, kavurma.

Aş növləri: ətli aş, səbzəli aş, südlü aş, pilav.

Toyda təzə, gözəl urba geyilür,

«Bir yastuxda qocalsınlar» deyilür.

Çorba, pilav, qavurmalar yeyilür,

Bu yeməkdir* - eyi, zayi, şennigin /c.Xalidov/.

*Qeyd: Axısqalılar «axşamı» sözünü axşam yeməyi, «sabahı» sözünü isə səhər yeməyi mə

Şorba adları: puşruk çorbasi, qızılcuq çorbasi, cincar çorbasi, pirinc çorbasi, mərci çorbasi, tutmac çorbasi, südlü çorba, süd aşı, pəstil (lavaş) çorbasi.

Digər xörək adları: bulamacı, kayğana /qayğanaq/, luxma, qələcan, xoyul, ezme, kartopi ezmesi, pata, paxıraçlama, kələcoş, kələcan, heris, hoçuta, şirinqurusu, kartopi haşlaması, palaça, lazut.

Şirniyyat adları: qətmər, şəkərləmə, kəvrək, lüxum, paxlava, siron, qulaqlı qətmər, çullama qətmər, subörəki, kətə, halva.

Yeyinti məhsullarının adları /Süd məhsullarının adları/: yağ, qaymaq, qurud, dələmə, davar peyniri, təpmə peynir, çuma peyniri, catxi /şor/, penir, yoğurt, ayran, atma peyniri, koy peyniri, çeçil peyniri, güz peyniri.

Çörək növləri: bişi, yuxa, luxma, üfkə, çadi, pəstil/lavaş/, tandurətməgi, furunətməgi, xaçapur, somin, suxarı, yuxa, yağlı çadi, arpayəppəyi, buğday əppəyi.

Etnoqrafik leksika

Müasir dövrdə Axısqa türklərinin etnik-mədəni özünəməxsusluğu bir çox örnəklərdə qorunub yaşayır: məişət, dil, əxlaq, etiket, mərasim, folklor [27, s. 5].

Etnik özünəməxsusluğun bir çox mühüm cəhətləri toy mərasimi ilə bağlı leksikada, taxıncaq /bəzək/ adlarında təsbit olunur. Burada xalqın toy mərasimi ilə əlaqədar spesifik adətləri, ən"ənələri, istəkləri və s. aydın əks olunur.

İXTİSARLAR

3.1.5. MƏRASIMLƏRLƏ (TOY MƏRASIMI) İLƏ BAĞLI LEKSIKA

cədvəl

qız saraflamaq

elçilux

"safa-xoş"

urba götürmə

/paltar aparmaq/

kəsim kəsmə

şərbət

gənlux

başlıx

"xərc götürmə"

"qız qapmaq"

/zorla qız qaçıрмаq/

xına yaxdı

köçəcək qız

küvəy

ağa güvəki

belbağlama

xasım /pəhləvan/

sağdıç

damad /bəy/

məqər /cavan oğlan/

"əvlə" /öylə/ qazanlar

yengə

duvaqçımi

ayaqdöndi Qız bəgənmax

"yüz gərümçə"

nişan deyişmax

davul-zurna

"anıxlamax" /arxaik

fe"ldir - toy

gününü müəyyən etmək/

toy xərci

süd haqqı

təklifçi-də"vətçi

çərəz xoncaları

kına /xına/

məsləhət aşi

bəg sağduçi

xarclux

"xəbərçilər"

soldic

"küçük cama yastuk"

/qulaq yasdığı/

eniştə

"atlılar"

"gəlin çıxarma"

eniştəlüğə getmax

kütük /tütək/

Taxıncaq adları /qadın bəzək əşyaları/:

Bilərzük

boncuq /muncuq/

gümüş kəmər

maşarya /qızıl boyunbağı/

beşbirli major

urba /nişan qaytan/

pipanur

belbax

zəncir

taxıncaq

dügmə

məxmər mahud

tigmə Küfə /sırğa/

Yüzük

Mahmudiya

Major /qızıl pullardan

Düzəldilmiş sinəbənd/

Oxçuri /kəmər əvəzinə

bağlanan/

Katxa

Urbiya

Qolbağı

Qızıl bəzək

Sürmə

Şəbəkəli qızıl

Toxuma

Sari sancax

3.1.6. XALQ MUSIQI ALƏTLƏRİNİN VƏ OYUNLARIN ADLARI

Buraya musiqi alətlərinin, xalq və musiqi oyunlarının, xalq və fərdi rəqslərin adları daxildir: dəf, daul, meyi, qırnata, kəməni, tulum; bar, karabağ, haley, üsülütma, siçrətmə, para; nərdi, satranji, qizləpoç /gizlənqaç/; təkayaq, üçayaq, dizqırma, qoçalı, tirilgə, "sıra oyunu", "Toboş nənə" oyunu, Topali Halaybar, Əcərə xorumi, Türk marşı, "təkdiz".

Nümunələr:

Zurnalar çalınur, davul dökülür

Hər cürə çalınur meyi şennikin /cabir Xalidoğlu/; Anlayana sivri sinek saz, anlamayana davul, zurna az /əski söz/.

3.1.7. Bə"zi bəzək /taxıncaq/ adlarının leksik-semantik xüsusiyyətləri

Boncuq. Bu bəzək adının bon hissəsi boyun sözü ilə bağlıdır. Boyundan asılan bəzək əşyası. "Qədim türk lüğəti"ndə bu söz moñçak, Azərbaycan dilində munçuq, qazax dilində moñşakğ, kumık dilində minçakğ, tatar dilində və onun dialektlərində muen, buynsa [175, s. 152], V.Radlovun lüğətində [165, T. IV, s. 2120] moınşak "krasnıe busı" şəklindədir.

Küfə. Axısqa türkləri həm sırğa, həm də küfə sözündən istifadə edirlər. Küfə - sırğanın küpəyə oxşamasına görə verilmişdir.

"Kübə" formasında "Kitabi-Dədə Qorqud"da rast gəlirik; Çaya çalmalı, çal qaraquş ərdəmlü, qurqurma quşaqlı, qulağı altun kübəli... [38, s. 148].

Küpə sözünün paraleli kimi Azərbaycan dilinin dialektlərində təpə sözü də işlədilir: Qıza nişan göndərəndə üzük də, təpə də qoyillər [5, s. 378]; Qulağımı təpə incidər [5, s. 378; 122, s. 24].

Türk dillərində daha çox işlənən sırğa sözüdür. Sırğa sözünü bə"zi tədqiqatçılar rus mənşəli [165, T. I, s. 398], bə"ziləri [162, T. II, s. 281/qot mənşəli, Fasmer isə [174, T. III, s. 611] türk mənşəli hesab edirlər. Sonuncu fikir düzgündür. Sırğa - asırğa sözünün kontaminasiya olunmuş formasıdır. "Qulaqdan asılmış bəzək əşyası" - mə"nasındadır.

İXTİSARLAR

3.2. ALINMA LEKSIKA

Məişət sözlərinin bir hissəsi alınmalardan ibarətdir. "Terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, əksinə, onun dil kontaktları hesabına zənginləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir" [49, s. 9]. Alınma sözlərdə danışq dilinin güclü tə"siri hiss olunur. Türk dili tədqiqatçısı Xeyriyyə Süleymanoğlu Yenisoğlu yazır ki, məşxet türklərinin söz xəzinəsinə ümumi bir nəzər yetirsək, rus dilinin bu dilə nə dərəcədə böyük tə"siri olduğunu görə bilərik. Araşdırdığımız bir hissə alınmaların çox keçmiş zamanda bu dilə keçdiyi mə"lumdur: vedre /vedro/, sapuk /sapoq - çizmə/ və s. [33, s. 15].

Alınmaların bir hissəsi interferensiya hadisəsinə mə"ruz qalmışdır. Məsələn, tilivizir /televizor/, şilapa /şlyapa/, iskam /skameyka/, istikan /stəkan/, sırtuk /sortuk/, potlika /butılka/, piçka /spiçka/, kirpiç /kərpiç/ və s.

Göründüyü kimi, bir qisim məişət sözləri fonetik cəhətdən həmin dilin tələffüz qaydalarına uyğunlaşdırılmışdır.

Alınmalar fonetik, qrafik, leksik, semantik və qrammatik cəhətdən mənimsənilir. Fonetik mənimsənilmə səs əvəzlənmələri nəticəsində baş verir: kuxna - kuxnə, sapuq - sapoq, kirpiç - kirpiç, iliktir - glektriçestvo, kuartel - kvartira, kırış - kırışa və s.

Morfoloji mənimsənilmə: makoronnar - makaroni, çulkilər - çulki, tuflilər - tufli və s.

Müəyyən tarixi amillər, məkan-zaman koordinatları ilə bağlı olaraq ərəb, fars, rus -Avropa və Qafqaz dillərindən bu xalqın dilinə xeyli leksik vahidlər daxil olmuşdur.

Ərəb dilindən keçən leksik vahidlər: ramazan, iftar, yəməni /ayaqqabı/, maxaç/qayçı/, misəfir, Səlimə, Şahmurat və s.

Fars dilindən keçən leksik vahidlər: kəpçə /çömçə/, ləngər /padnos/, pirinç, əriştə, bəng /xal/, yüzqər /külək/, bərf /qar/ və s.

Bizə elə gəlir ki, alınma prosesi Qafqaz regionunda tarixi şəraitlə bağlı olaraq eyni vaxtda getmişdir. Lakin bə"zi alınmalar Azərbaycan dilindən "yan keçmişdir".

Rus-Avropa dillərindən keçən leksik vahidlər: laxana /kələm/, lodos /cənub küləyi/, tulumba /nasos/, olta /tilov/, kulup, uçaska, povar, xirul /cərrah/, sutka /gün/ və s.

Paralel şəkildə işlənən leksik-terminoloji vahidlər də bu dildə çoxdur: sırğa /küfə/, havli* /dəhliz/, anaxtar /açajak, açar/, mərtək /dirək/, örkən /ip/, cəhrə /çığırırq/, güz /payız/ və s.

*Qeyd: Özbək dilində «xovli» şəklindədir.

Müasir Azərbaycan dilində işlənməyən, klassiklərimizin dilində mövcud olan bə"zi məişət sözləri bu xalqın dilində hələ də işləkliyini saxlamışdır. Məsələn: Tiğ-qılınc, ülgüc; Tiğ yarasi eylanur, dil yarası eylanmaz (əski söz).

M.Füzulinin dilində:

Qəmzəsin sevdin könül, canın gərəkməzmi sana,

Tiğə urdun ismi-üryanın gərəkməzmi sana?

İXTİSARLAR

3.3. TERMINOLOJİ LEKSIKA

Axısqa türklərinin dilinin terminoloji leksikası ümumxalq səciyyəli sözlərdən ibarətdir. Buraya qohumluq terminləri, insanın bədən üzvləri adları, xalq təbabəti terminləri, ay, gün, həftə və planet adları və s. daxil edilir.

Qohumluq terminlərinin əsasını fono-morfoloji quruluşa uyğun olan ümumtürk sözləri təşkil edir. Belə terminlər qədim leksik qatlardandır. Bu xalqın dilində qohumluq terminləri ata xətti (dədə, baba, torun, kardaş, bəji, əmi və s.) və ana xətti (xala, tayı, abla, yeqən və s.) üzrə inkişaf prosesi keçirmişdir.

-Lux şəkilçisi bu dildə qohumluq bildirən terminlərin formalaşmasında fəaldır: babalux, analux, dədəlux və s. Azərbaycan dilinin Qarabağ, Lənkəran və Qazax dialektlərində də bu şəkilçili qohumluq terminlərinə rast gəlirik [182, s. 168].

Bə"zi qohumluq terminlərinin axısqalılarda dilində, eləcə də, Azərbaycan və türk ədəbi dillərində müqayisəli göstəricisi.

Nəvə

Axısqa türk dilində torun

Azərbaycan dilində nəvə

Türk ədəbi dilində torun

Dayı

Axısqa türk dilində tayı

Azərbaycan dilində dayı

Türk ədəbi dilində dayı

Arvad

Axısqa türk dilində qarı

Azərbaycan dilində arvad

Türk ədəbi dilində kari

Ər

Axısqa türk dilində koja

Azərbaycan dilində ər

Türk ədəbi dilində koja

Ərin bacısı

Axısqa türk dilində enişmə

Azərbaycan dilində ər in bacısı

Türk ədəbi dilində eiste

Baldız

Axısqa türk dilində qörüm

Azərbaycan dilində baldız

Türk ədəbi dilində goruje

Nəticə

Axısqa türk dilində şöbere

Azərbaycan dilində nəticə

Türk ədəbi dilində torun oğlu

Qardaş oğlu

Axısqa türk dilində yeqən

Azərbaycan dilində qardaş oğlu

Türk ədəbi dilində yeqen

Əmi arvadı

Axısqa türk dilində abla

Azərbaycan dilində əmi arvadı

Türk ədəbi dilində teyze

İXTİSARLAR

3.3.1. İNSANIN BƏDƏN ÜZVLƏRİNİN ADLARI.

Axısqa türklərinin dilinin leksikasının qədim layını insanın bədən hissələri və üzvlərinin adları da təşkil edir. Belə adlar çoxmə"nalılıq, metaforik və metonimik keyfiyyətlərə malikdir. Belə adlar əsas mə"nalarına görə anatomik terminlərdir.

Bədən hissələri və üzvlərinin adları türk dillərinin ilkin formalaşma dövrünə təsadüf edir. Odur ki, bunlar ümumtürkoloji səciyyə daşıyır və əksər türk dillərində eynilə işlədilir. Məs.: baş, arın /alın/, yanax /yanaq/, yüz /üz/, boyun, boğoz /boğaz/, əl, yan, parmax /barmaq/, bel, kıç /qıça/, yürək /ürək/, bayaz jiqər /ağ ciyər/, kara jiqər /qara ciyər/, bağarsux /bağarsıq/, oynax /oynaq/ və s.

Axısqa türklərinin dilində qoşa bədən üzvlərinin adlarına da rast gəlirik. Məsələn:

Yüz-göz: Qərənfilim, bibərim,

Bən həppizdən dilbərim.

Yüz-gözün eşkitmen

Misəfirim, gedərim (mani).

Bədən üzvləri adlarından mürəkkəb sözlər də əmələ gəlir. Məsələn "alın" sözündən "alniaçıq", "üz" sözündən "üzüağ" mürəkkəb leksemləri yaranmışdır. Axısqa türklərinin dilində bu sözlər "arniaçux" və "yüziağ" formasında işlədilir.

Daşan çaylar durula,

Əv tikilə, qurula.

Arniaçux, yüziağ

Gəl qurula, qurula (mani).

Bədən hissələrinin adlarını bildirən qoşa sözlərdən biri asemantik olur. Məs.:

cigər-cügüm səvincindən tel olur,

Hər adamın əl tutanı, el olur (c.Xalidoğlu).

Bədən üzvlərinin adlarını bildirən qoşa sözlər təkrar olunur.

Həm baş-başa, həm qol-qola

Qışda saçı appaq ola (c. Xalidoğlu).

İnsanın bədən üzvlərinin adlarından ibarət olan bir çox terminlər heyvanların da bədən üzvlərinə aid olur. Lakin elə bədən üzvlərinin adları vardır ki, bunlar ancaq heyvan və quşlara məxsusdur. Məsələn: kanat /qanad/, nikart /dimdik/, quyruq /quyruq/, buynuz, yüng /yun/, yal /atda, uzun saç/ və s.

Axısqa türklərinin dilində sinonimlərin meydana gəlməsi bir sıra sözlərin, o cümlədən bədən üzvləri adlarının da bəzilərinin sıradan çıxmasına və dilin lüğət tərkibinin passiv fonduna keçməsinə şərait yaratmışdır. Məsələn: sina /sinə/, qədd, qərdən /gərdən/, tən /bədən/, kafa /baş/, yelkə /peysər, boyun ardı/ və s.

3.3.2. AY, GÜN, HƏFTƏ VƏ ASTRONOMİK ADLAR

Ay, gün, həftə və planet adlarında xalqın dünyagörüşü, zəkası, inamı və müdrikliyi əks olunub. Bu adların formalaşmasında xalqın müşahidəsi əsasdır. Belə ki, xalq aya, günə və s. öz əlamətinə görə ad vermişdir.

Bu adlar Axısqa türklərinin dilində milli xarakteri ilə fərqlənir. Bu spesifiklik ilk dəfə bu dilin xüsusiyyətlərindən bəhs edən Y.N.Marrın, S.cikiyanın və F.Əliyevin diqqətini cəlb etmişdir [137, s. 28; 113, s. 117; 78, s. 22].

Ay adlarını həm Axısqa türklərinin, həm də bə"zi türk dillərinin materialları əsasında nəzərdən keçirək:

Yanvar. Türk dillərində bu ay adının bir neçə paralelləri işlənir. Müasir türk dilində bu ay osakau adlanır. Qaqauzlar isə bu ayı həm janavar, həm də böyük ay - yə"ni "böyük ay" adlandırırlar.

Axısqa türkləri isə zımhəri-zəmhəri deyirlər. "Zəmhəri" sözü (ərəbcə) - qışın ən soyuq vaxtı deməkdir.

Fevral. Müasir türk dilində bu aya şuvat (subat) deyirlər. Türk dilinin əksər dialektində bu ada rast gəlmək olur. Axısqa türkləri həmin aya qücük (küçük) deyirlər. Axısqalılardan fikrincə, qüç sözü ağır deməkdir. Yə"ni qışın ən ağır vaxtı bu aya təsadüf edir. Lakin mövcud lüğətlərdə "qücük" sözü-qısa, gödək ay mə"nasında işlənir [98, s. 112]. Doğurdan da, fevralda günlər qısalır, gecələr uzanır. Qaqauzlar da qujuay deyərək qısa ayı (korotkiy mesəü) nəzərdə tuturlar. Onlar yanvara böyük qujuk, fevrala isə kycük qujuk deyirlər [172, s. 361].

Mart. Bu ay adının fərqli olanı yoxdur.

Aprel. Əksər türk dillərində, o cümlədən, axısqalılardan dilində bu forma saxlanılmışdır. Qaqauzlar isə paralel olaraq həm april, həm də çiçək ayı işlədirlər. Çünki bu ay ağacların, güllərin çiçək açdığı vaxta təsadüf edir. Apreldə hər tərəf gül-çiçəyə qarq olur.

May. Mayıs (müasir türk dilində), pipiruda ayı (qaqauz dilində), "Pipiruda" - bobaçka, flutura -kəpənək, böcək deməkdir. Bu ayda təbiət gözəlləşir, havalar istiləşir, kəpənəklər, böcəklər uçuşurlar. Qaqauzların diqqətini bu ayda, görünür daha çox kəpənəklərin uçuşu, böcəklərin səs-küyü cəlb edib. Ona görə də bu aya pipiruda adı vermişlər. Qaqauzlar may ayına "ay petri ayı"da deyirlər.

Axısqa türklərinin dilində may ayının başqa adı yoxdur.

İyun. Naziran (müasir türk dilində), "ay petri ayı" (qaqauz dilində). Axısqa türkləri bu aya kirəz ay deyirlər. Kirəz - yunan mənşəli sözdür, giləs deməkdir. Həmin ayda giləs yetişir. Buna görə də belə adlandırılmışdır.

İyul. Temmuz (müasir türk dilində), "ay iliya" (qaqauz dilində), Axısqa türklərinin dilində bu aya orağ ayı deyirlər. Bundan əlavə, Axısqa türkləri iyulu çürük ay da adlandırırlar. Orağ ayına osmanlıca çürük ay deyirlər. Laz dilində isə iyula çuruği deyirlər [138, s. 143].

Avqust. Agustos (müasir türk dilində), Axısqa türkləri bu aya xarman ayı deyirlər. Qaqauzlarda da xarman ayı işlənir. Çünki bu ay taxılın biçin vaxtıdır: xırman döyülən vaxtdır. Bu ay Azərbaycanın bə"zi dialektlərində biçin ayı da adlanır.

Sentyabr. Eylul (müasir türk dilində), Axısqa türkləri bu aya böqrüm (bögrüm) ayı deyirlər. Sentyabrda sığırın, öküzün, inəyin höyürə gələn vaxtıdır. Mal-qara höyürə gəlmə vaxtı çatanda böyürdüüy üçün bu ay belə adlandırılmışdır.

Qaqauzlar isə bu aya həm sentyabri, həm də panaya ayı deyirlər. Bu ad xristianlıqda İisus Xristosun anası bakirə Mariyanın adının epitetidir. Qaqauzlar panayır qunu deyərəkən "bazar günü" (bazarnıy deng) nəzərdə tuturlar.

Oktyabr. Ekim (müasir türk dilində), Axısqa türkləri bu aya şarapayı deyirlər. Bu zaman üzüm və digər meyvələrin yığıldığı, toplandığı vaxta təsadüf edir. Meyvələrdən şarab hazırlanır.

Noyabr. Kasım (müasir türk dilində), Axısqa türkləri bu ayı koçay (sluka oveü i baranov) adlandırırlar. Koçi kattallar tovara, hoqur alsın tavar [137, s. 28].

Qaqauzlar noyabr ayını kasım ayı adlandırırlar.

Dekabr. Aralıq (müasir türk dilində), Axısqa türkləri karakış (qara qış) deyirlər. Bu ay qışın ən sərt vaxtıdır. İlin axır ayıdır.

Axısqalılar "güzay",* "bahar ayı" adlarından da istifadə edirlər. "Güz"- payız deməkdir. İndi də bu əhalinin dilində güz sözü işlənir: Güzə yaxın meyvələri döşrülür (İ.Şahzadəyev).

*Qeyd: Dialekt leksikasında geniş şəkildə işlənən güz/küz/kuz «quzu salınan yer» sözü də mənşəyə «payız mə

Beləliklə, ay adlarının bə"zi türk dillərilə qarşılaşdırılması göstərir ki, Axısqa türklərinin istifadə etdiyi ay adlarında özümlü cəhətlər çoxdur. Bunlar xalqın mifik təsəvvürünün, zəngin dünyagörüşünün məhsuludur. Onların aylar haqqındakı təsəvvürləri maraqlı olduğu qədər də orijinaldır, bir-birini təkrarlamır.

Oğuz qrupu türk dillərində ay adları

Müasir Azərb. Dili Müasir türk dili Axısqa türklərinin dili Qaqauz dili

Yanvar

Fevral

Mart

Aprel

May

İyun

İyul

Avqust

Sentyabr

Oktyabr

Noyabr

Dekabr Osak

Subat

Mart

Nisan

Mayis

Naziran

Temmuz

Aqustos

Eylul

Ekim

Kasim

Aralik Zəmhəri

Qücük

Mart

Aprel

Mayis

Kirəz

Orağ

Xarman

Bögrüm

Şarap

Koç

Karakış Vook ayı

Qujuk ayı

-

Çiçek ayı

Pipiruda ayı

Ay petri ayı

Ay iliya

Xarman ayı

Panaya ayı

Oktəbri

Kasım

Dekabri

Kəbə yolu /müqəddəs yol/, Tərəzilər /kiçik ayı bürcü/, Hüngərlər /ülkər/, Gökyoli /Ağ yol, Süd yolu/, /planet adları/, ayna, sali /həftə adları/ və s. astronomik həyatın spesifik cəhətlərini aydın əks etdirir. Bu adlar arxaikləşsə də, indi yaşlı nəslin danışığında işlədilir.

Həftə günləri

Axısqa türklərinin dilində Azərbaycan dilində

Bazarertəsi birinci gün

Sali ikinci gün

Çərşamba üçüncü gün

cuma dördüncü gün

Perşamba beşinci gün

cumaertəsi altıncı gün

Bazar bazar

Sali /sayılı, sayli/ "opredelennıy deň", "prazdnik" [168, T. II, №2, 1923, s. 103].

"Bazar" sözü türk dillərinə rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur. Həmin söz təkcə həftə adını deyil, həm də bazar /rınok/ mənasını ifadə edir.

İXTİSARLAR

3.3.4. Heyvan adları (Zooloji terminlər).

Terminoloji söz qrupları arasında heyvan adları da mühüm yer tutur. Bu adların formalaşma tarixi qədimdir. Lap qədim zamanlardan türkdilli xalqlar təsərrüfatın heyvandarlıq sahəsi ilə də müntəzəm məşğul olmuşlar. Vəhşi heyvanları ovlamış, əhliləşdirmiş və ev heyvanları şəklinə salmışlar. Qədim türklər ev heyvanlarını fərqləndirmək üçün müxtəlif adlar qoymuşlar ki, bunların da böyük hissəsi ümumtürkoloji xarakter daşıyır. Bu adlar qədim epoxanı yaşatmaqla yanaşı, həm də heyvandarlıq terminologiyasını formalaşdırmış və zənginləşdirmişdir.

Axısqa türklərinin dilində heyvan adlarını tematik cəhətdən iki böyük qrupa bölmək olar:

a) Ev heyvanlarının adları

b) Vəhşi heyvanların adları.

Ev heyvanlarının adları arasında kənd təsərrüfatında çalışan heyvanların adları da müəyyən yer tutur. Məsələn: at, dəvə, inək, tavar, koyun, qeçi, öküz, douuz, tay /dayça, qulan/, tana /dana/, kuzi /quzu/, oğlax /təkə, erkək qeçi/, ənük /küçük/ və s.

Azərbaycan dilində geniş dairədə işlədilən "mal" sözünü Axısqa türkləri "tavar" şəklində işlədirlər. "Mal" sözü ümumtürk mənşəlidir. Müasir türk dillərində işlənən areal adlardandır. Hər arealda müstəqil işlənir. K.M.Musayev "tuvar" sözünün şərqi qıpçaq qrupu dillərində - yeni mə"nalarda ("imuhestvo", "boqatstvo") işləndiyini göstərir [149, s.53].

"Davar" sözü müxtəlif fonetik variantlarda müasir türk dillərində işlənir. Türk, Azərb. (davar), türkm. (dovar, bir suri dovar), (tat. tuar, mal-tuar) və s.

"Tuvar"ın qədim abidələrdə tabar (tavar) formaları da var. Məsələn, anta ötriy turqes karlukığ tabarın alıp ebtı yulın barmıs ebime tusmts. Uyğur abidələrində, o cümlədən Mahmud Kaşğarının lüğətində bu ada "dobro", "imuhestvo", "boqatstvo" mə"nalarında rast gəlirik: bu buşıqı bramanlarka berquluq tavarım yokuçun [121, s. 542]. M.Kaşğarının lüğətində tavar "skot, imuhestvo, tovar" mə"nalarında işlənmişdir: tavar kimin, uqilsə, bəkl anar kərkəiur, tavarısızın kalıb, bək erəkç e n eməqyur [202, T. III, s. 343].

"Mal" sözü oğuz qrupu türk dillərində aşağıdakı əsas mə"nalara malikdir: 1. İmuhestvo, sostoənie, tovar; 2. tovar; 3. skot; 4. dengqi; 5. krasota, prelestğ /arqo/ [180, s. 22].

"Mal" sözü başqırd dilində "mal-tuar skot" formasında işlədilir [149, s. 76].

Qıpçaq qrupu türk dilləri üçün xarakterik olan "sıyır" sözü oğuz qrupu türk dillərinin əksəriyyətində "inək" şəklində işlənir. Lakin Axısqa türklərinin dilində, eləcə də qaqauzların dilində "sığır", "sıır" formasındadır.

Azərbaycan dilində atın balasına - cavanına "dayça", "qulan" deyirlər. Lakin Axısqa türklərinin dilində bu sözün qədim forması ("tay") hələ də qalmaqdadır.

Türk dillərində oxşar variantlar:

tay /dayça/ day / tai /tayunşa / tailak /taixar.

dəvə / dəyə / təyə / tebə / təbə / tgm ggn / tgməqən / tgvən / tgm qg, tgmgn [180, s. 23].

at / aduu / at iteu / aduqun / adu / adun

ayqır / ayqur / ayqır uqez / azraqa / adırqa / aifir/

İnək / inek / ine / ungg / inak / unıqg / un"gn.

eşşək / eşək / işək / iljiq / iljqgn / gljiq.

öküz / ököz / uqez / uxor / oqus / ovus / nqus / ukur / uku / ukurg/ uker/ oquz / oquzça / [149, s. 54].

b) Vəhşi heyvan adları: avi / ayı/, aslan, kurt, janavar / canavar/, sığın / maral/, tavşan / dovşan/, jamaş / camış/, siçan və s.

Axısqa türklərinin dilində işlədilən vəhşi heyvan adları da ümumtürkoloji səciyyəlidir. Etimoloji təhlil göstərir ki, çto kasaetsə nazvaniy dikiy jivotnıx, to vajneyşie iz nix takje əvlətsə obhetörskimi. Odnogo v otliçie ot nazvaniy domaşnıx jivotnıx oni nosət obhiy xarakter, t. e., kak pravilo, ne otrajaöt delenıe dikix jivotnıx po polu i vozrastu. Primeçatelğno takje, çto u nekotorix törkskix narodov narədu s osnovnımi nazvaniəmi upotrebləötsə razliçnie opisatelğnie nazvaniə. Gto svəzano s suhestvovşimi u mnoqix narodov zapretami. Zapretı je v otnoşenii dikix jivotnıx, veroätno, vızıvalisğ tem, çto krupnie dikie jivotnie prinosili bolğşoy vred xozəystvu [97, s. 10].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dildə işlədilən vəhşi heyvan adları da Azərbaycan dilində olduğu kimidir. Lakin bə"zi fonetik fərqlər özünü göstərir. Məsələn, "avi" heyvan adı Azərbaycan dilində "ayı" şəklindədir.

v) Suda və quruda yaşayan heyvan adları: yılan / ilan/, xuliti /körtənkələ/, qəməkli böyük /tısbağa/, kurbağa /qurbağa/ və s.

q) Ev və vəhşi quş adları: tauux /toyuq/, xoroz /xoruz/, jüyük, çuçu /cüçə/, gələmkuş /qaranquş/, kukki /ququ quşu/, qəqərçin /göyərçin/ və s.

d) Həşərat adları: gərincə /qarışqa/, kinkilə /ağcaqanad/, sinək /milçək/, çəkürjək /şala cırcırana/, örümjək /hörümçək/, pətək /arı, bal arısı/, çiya /yağış soğulcanı/ və s.

Heyvandarlıq terminlərinin əsas kütləsi ata-baba sözləridir.

Axısqa türkləri Qazaxıstanda olarkən dəvəçiliklə daha çox məşğul olmuşlar. Odur ki, dəvəçilik leksikası bu dildə xüsusi tədqiqat tələb edir.

Qədim çəki və ölçü adları: karış, misqal, batman, arşun, toxar, hoxqa, girvənkə, pud, kodi, xalvar, süvəm /barmaq ölçüsü/, dirsək, qoq (böyük barmaq ölçüsü).

Vaxtın tə"yini: Türklər günlə vaxtı tə"yin edirlər. Deyirlər, dəstədən üç saat keçib.

İXTİSARLAR

3.4. REGIONAL TƏ"SİRLƏR, KƏNARA ÇIXMALAR

Hər hansı bir dil sosial hadisə kimi cəmiyyətin həyatında öz məqsəd və vəzifəsini müxtəlif sferalarla yerinə yetirərkən təkmilləşmək, mükəmməlləşmək, öz daxili resurslarını inkişaf etdirmək üçün başqa dillərlə də qarşılıqlı əlaqəyə girməlidir. Bu əlaqə bə"zən dil normalarının pozulmasına, yeni xüsusiyyətlər kəsb etməsinə səbəb olur. Yə"ni bir dilin daxili modelləri başqa dil modelləri üzrə tərtib edilmiş olur. Beləliklə də, hər iki dilin modelləri bir-birinə tə"sir edib biri digərinin yerini tuta bilər. Lakin daha çox və daha müntəzəm işlədilən dilin tə"sir edəcəyi şübhəsizdir. Odur ki, bir neçə dil arasında müştərək cəhətləri təkcə nəzəri cəhətdən deyil, ümumi ehtiyac və tələbat baxımından da öyrənmək faydalıdır.

N.A.Baskakov göstərir ki, xalqların və dillərin inkişafında bə"zən elə tarixi şərait olur ki, onların tə"siri altında ayrı-ayrı dillərin ictimai funksiyası qeyri-adi dərəcədə genişlənir, dillərin yeni şəraitə uyğunlaşması baş verir və bu zaman baxmayaraq ki, bu şəraitdə onların tipologiyasında mühüm dəyişikliklər baş vermir, lakin dillərin tipoloji dəyişmə prosesləri qabarıq olur [87, s. 53].

Yad mühitdə, müxtəlif dillərin əhatəsində uzun bir inkişaf yolu keçmiş Axısqa türklərinin dili qədim qatları saxlamaqla yanaşı, regional tə"sirlərdən də yaxa qurtara bilməmişdir.

Dil dar mühitə, durğunluq vəziyyətinə düşəndə ictimai funksiyasını qismən itirir, onun yayılma arealı isə zəif olur. Axısqa türklərinin dili də belə olmuşdur. Bu dil Qafqazda və Orta Asiyada əsas funksiyanı yerinə yetirməmiş, ancaq kommunikativ və təsərrüfatla bağlı mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

Maraqlıdır, eyni dil müxtəlif regionlarda fərqli əlamətlər qazana bilər. Məsələn, Moldavada və Ukraynada yaşayan qaqauzların dili ilə Qazaxıstanda yaşayan qaqauzların dili arasında, eləcə də orada yaşayan azərbaycanlılarla, Qafqazda yaşayan azərbaycanlıların dili arasında müəyyən diferensiya mövcuddur.

Bu fikri Türkiyədə yaşayan türklərlə, keçmiş Sovetlər Birliyində yaşayan türklərin dilinə də aid etmək olar. Regional tə"sirlər, normadan kənara çıxmalar ikincidə daha çox müşahidə olunur. Birincidə isə sün"i sözlər yaratmaq meylli qüvvətlidir.

Gürcü, Azərbaycan, özbək və qazax dillərinin bu əhalinin dilinə regional tə"siri olmuşdur. Bu qarşılıqlı dil əlaqələrinin müqayisəli - tutuşdurma metodu ilə təhlili dilçiliyimizə xeyli fayda verə bilər.

Axısqa türklərinin dilinin lüğət tərkibinin iki faizdən çoxunu gürcü-kartvel mənşəli sözlər təşkil edir.

Gürcüstanda yaşayan türklərin dilinin lüğət tərkibinə aşağıdakı sahələrə dair gürcü dilinin sözləri daxil olmuşdur:

1. Yeyinti məhsulları adları: karaki-kərə yağı, satxi - qoyun pendiri, çadi - qarğıdalı çörəyi, pəpə - çörək, xinkal - düşbərəyə oxşar xörək, xaçapur - pendirdən və soğandan hazırlanmış duzlu salat və s.

XVII əsrdə Mesxet-cavaxetidə yeni kənd təsərrüfatı bitkiləri əkilməyə başlandı. Əkilən bitkilərdən biri "kukuruza" adlanırdı. Gürcücə bu söz "çapı" və ya "lazut" adlanırdı. Gürcü dilində olan "lazut" sözü o vaxtdan kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan türklərin dilinə də daxil olmuş, indi də işləkliyini itirməmişdir.

2. Botanika terminləri: lazut - qarğıdalı, çarxala - çuğundur, pazı; çançur - gavalı, kurka - meyvə, soko - göbələk və s.

3. Zoologiya terminləri: şoşnya - zağca, porosenok - donuz potası, mişonok - siçan balası, çiya - qurd, soxulcan; çintal - pişik balası və s.

4. Bədən üzvləri adları: zığel - diş əti, kakal - göz bəbəyi, biblo-rişə, nikart - dimdik, tot - ayı ləpiri və s.

5. Kənd təsərrüfatı və torpaqsünaslıq terminləri: bulul - dəyə, kuz - uzun ağac, şüvül, kort - təpə və s.

Axısqa türkləri Qazaxıstanda da bir əsrdən artıq yaşamışlar. Türk və Qazax dilləri o vaxtdan bir-birinə qarşılıqlı tə"sir göstərmişdir. Qazax dili vasitəçi rol oynamış, beynəlmiləl alınmaları bu dilə gətirmişdir: avtobaza, avariya, albom, oqorod, oblas və s.

Qazaxıstanda yaşayan türklərin dilinin lüğət tərkibinə aşağıdakı sahələrə dair qazax dilinin sözləri daxil olmuşdur:

a) yeyinti məhsulları adları: kəsmə /əriştə/, toxaç /bağırsağ/, xımız /at südündən hazırlanmış içki/ və s.

b) ev əşyaları, geyim adları: kömbəç /çörək bişirən tava/, taxya /araqçın/, tolax /dolax/ və s.

v) botanika, aqrotexnika terminləri: büldürğün /vəhşi çöl giləmeyvəsi/, masak /çuğundur/, qüzlux /payızlıq buğda/, yazlux /yazlıq buğda/, skirda /taya/ və s.

q) etnoqrafik terminlər: çille /yayın isti vaxtı/, kobuz /musiqi aləti/, dombura /xalq çalğı aləti/ və s.

Qazaxıstanda yaşayan türklər öz sözləri ilə yanaşı qazax dilinin sözlərindən də paralel olaraq istifadə etmişlər.

Sinonim kimi aşağıdakı sözlər paralel işlənmişdir: toxac /lUXum/, boursak, kant /kırma şəkər/, kumşəkər /toz şəkər/, qüzlux /kırmızı taxıl/, yazlux /bayaz taxıl/, mas /zarxoş/, dekabr /karakış/ və s.

Leksik interferensiyalar qazax dilinin tə"siri ilə daxil olmuş və bə"zi fonetik hadisələrə uğramışdır. Məsələn: vokzal /vazqal/, butılka /potlika/, skameyka /iskam/, eşelon /şalon/ və s.

Leksik interferensiyalarda fonetik və semantik mənimsəmə müşahidə edilir. Maşinə - maşına, nəçəlik - naçəlnik, iliktir - elektriçestvo, vədrə - vedro, kuartel - kvartira, zavana - zveno, laqir - laqer, koperet - maqazin və s.

Regional tə"sirlər antroponimiyada da müşahidə edilir. Türklər qazaxlara məxsus şəxs adlarından, toponimlərdən istifadə etmişlər. Çimkənd vilayətində Sayram rayonu var. Bu toponimdən Sayrambəy adlı türk adı qoyulmuşdur. Gürcüstanda da əksər türklər gürcü fəmilialarını daşımışlar. Yaralaşvili, Beridze və s.

cənubi Gürcüstandan sürgün edilən türklərin bir hissəsi Rusiyanın vilayətlərində yaşamağa başladılar. Yunanlarla qaynayıb-qarıxdılar. Yunan dilindən aşağıdakı sözləri aldılar: kiramet /kərpic/, laxana /kələm/, tırpan /dəryaz/, dirqən /yaba, şana/, sinor /sərhəd/, nənni /beşik/, umuz /çiyin/.

Özbəkistanda yaşamış Axısqa türklərinin nitqində özbək dilində işlənən sözlər: çekiş, çamaşır, paxta /pambıq/, fərzənt, kisla /qışlaq/, asiman və s.

Özbəkistandan Azərbaycana pənah gətirmiş axısqaqıların nitqində aşağıdakı rus sözləri işlənir: produkt, reforma, dokumentasiya, qrajdan, orqanizator, zapiska, oqorod, kultura, sekretar, present, semzavod, poliçon, aqitator və s.

Tədqiqat göstərir ki, eyni dil müxtəlif regionlarda diferensial əlamətlər qazana bilir. Təbiidir ki, çox işlənən dilin az işlənən dilə tə"siri güclü olur.

Dillərin təması - dəyişkən nəticədir və təqdim olunan müxtəlif etnoslar arasında əlaqənin bilavasitə uzun sürən davamıdır.

Gürcü - Axısqa - Azərbaycan dil paralelləri

Gürcü Axısqa Azərbaycan

bazi bazi boz quş

banaki ban 1 binə (yurd)

bakmazi bekmes bəkməz

buqu qu bayquş

qazi qay /qıy/ 2 qayçı

uto utoq ütü

papaxi papax papaq

puçana bicək buzov

kalaki kala qala /şəhər/

taşti tas teşt, tas

pialla çaşa pialə

qoçi koç qoç

quitukii tüy tük

qorni qarğa qarğa

şeneba, şenoba şennik şen/lik

şuşabandı havli şüşəbənd

çaydani çaynik çaydan-çaynik

çamça sapli çömçə

çekme sapuq çəkmə

djadja çeçə cecə

Qeyd: 1. Ban - qədim türk sözüdür. «Kitabi Dədə Qorqud»da ağ-ban evim şəklində işlənmişdir. Gögdən ildirəm ağ-ban evim üzərinə sağır gördüm [60, c. 44].

2. Qay, qay, kə köklərinin «kəsmək» anlamında işləndiyi haqqında ətraflı mə

3. Dil paralellərinin müəyyənləşməsində Mahar Qəhrəmansoyun «Gürjü-Azərbaycan dil paralelləri» («Təbib» nəşriyyatı, 1992) əsərinə istinad edilmişdir [134].

İXTİSARLAR

3.5. "DƏDƏ QORQUD" VƏ AXISQA DİL UYĞUNLUQLARI

Bu gün Axısqa türklərinin dilinin bir çox leksik-qrammatik xüsusiyyətləri "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dili ilə eyniyyət təşkil edir. Dil uyğunluqlarını aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

a) Leksik uyğunluqlar

b) Morfoloji uyğunluqlar

v) Sintaktik uyğunluqlar

Leksik uyğunluqlar ayrı-ayrı leksik vahidlər arasında özünü göstərir. Bu uyğunluqların bir çoxu müasir Azərbaycan dili üçün arxaik hesab edilir. Məsələn:

Güz /payız/. Güz almasına bənzər al yanaqlarım [38, s. 35]; Güzə yaxın meyvələri döşrular (İlim Şahzadəyev).

Arı /təmiz/. Ari sudan abdəst aldılar [38, s. 50]; Bu topraxda arı insannar yaşarmış (Nağıllardan).

Altun. Qazan bəg ordusını, oğlanını-uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndi altun təxtində [38, s. 50] - Qomşi altun inək aldı (danışiq dilindən).

Ətmək. Ağanuzın, ətməgi sizə halal olsun, - dedi [38, s. 60]; Bu dünyanın acluğunu gördük biz //Ətmək nədür, boş otuni yedük biz (Güləhməd Şahin).

Yaban. Beyrək aydır: "Mərə çobanlar, bir kişi yolda taş bulsa, yabana atar [38, s. 60]; Yaprax uldi kuçuk yürək bədəndə // Vətənsizəm - yabançıyam hər yerdə (Xeyransa Mirzəyeva).

Binar//pınar//puvar - bulaq, çeşmə. Dibində bir yaxşı binar vardı. Beyrək baqda gördi kim, kişi qız qarındaşı binardan su almağa gəlür [38, s. 60]; Puvar, sərxoş axarsın /Mor-mənəmşə qoxarsın /mani/. Əğladuxca axar gözlərim yaşı, //Dupduri puvari haxlıma gəldi (İlim Şahzadəyev).

Qaftan /Kaftan. Banıçığək qaralar geydi, ağ qaftanını çiqardı [38, s. 58]; Toyda, dügündə təzə qaftan geyiniyer (danışiq dilindən).

Aqsəqa qəl"əsi / Axısqa qalası. Məgər Başı açuk Tatyən qəl"əsindən, Aqsəqa qəl"əsindən kafərin casusu vardı [38, s. 69]-Axısqa qalası cənubi Gürcüstan ərazisindədir (danışiq dilindən).

Kömlək. "Mərə, bu nə kömləkdir? "Kömləki gericək bəklər ökür-ökür ağlaşdılar, zarlıqlara girdilər [38, s. 58]. Bir kömlək içində öldi Zeynəbim // Çiçəklər içində soldi Zeynəbim /Türkü/.

Kübə/Küpə - sırğa. "...qulağı altun kübəli" [38, s. 49]; Kızlar küpə taxiyerlər /danışıq dilindən/.

Tüy-tük. Həm "Kitabi-Dədə Qorqud"da, həm də Axısqa türklərinin dilində tüy şəklindədir: Bir keçi tüyündən çatlağucıydı [38, s. 48].

Yek/ey. Gəzdigindən öldigin yeg ola [38, s. 37]; Kendi ey yox, qəlbi ey olsun (əski söz).

Av/Av aldılar [38, s. 37]; Av elədux (danışıq dilindən).

Köks/Kösk. Köksi gözəl qaba tağa ava çıxdı [38, s. 37]; Başı yüksək köski dumanlı tağlar /Alçax turun, o canalım görünsün (Beytal Qasım).

Döşurmax - toplamaq, yığmaq mə"nasında: Tağ çiçəgi döşürdilər [38, s. 39]; Guzə yaxın meyvələri döşrular (İ.Şahzadəyev).

Morfoloji uyğunluqlar qədim fe"li bağlama şəkilçilərində özünü göstərir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənmiş -iban, -ibən, -uban, -übən fe"li bağlama şəkilçisi bu dildə işləkliyi saxlamışdır. Məsələn, müqayisə et: Varıban peyğəmbərin yüzini görə, gülübəni Oğuzda səhabəsi olan, acığı tutanda bıqlarından qan çıxan bığı qanlı Bügdüz Əmən çapar yetdi [38, s. 50]; Öz ətməgin, suyun bölübən verdin (Əzəldən qardaşın dayımə dedin. Dənizlər keçibən çox çaylar aşdı) Qan qardaşlarına xalqım qarışdı (Müsəddin).

Təkrar olunan sözlərin yaratdığı uyğunluqlar. Vara-vara vardılar, Bayandır xanın tövləsindən ol eki atı gətürdilər [38, s. 75]; Vara-vara vardilər yüzə/Təbriyə verürdi gəlinə, qıza (Səkinə xanım Bayraqdarova).

Arxaikləşmiş morfoloji göstəricilərin yaratdığı uyğunluqlar. Müasir türk dilləri üçün arxaikləşmiş alım, -əlim şəxs şəkilçisi fe"lin əmr şəklinin sonuna artırılır. "Dədə Qorqud"da özünü göstərən bu şəkilçi Axısqa türklərinin dilində də hazırda öz işləkliyi qoruyub saxlamışdır. Müqayisə et: Dədə aydır: "Verəlim!" Dedi görəlim, nə istəyirsən?" [38, s. 56]; Gəl bizim baxçaya edəlim seyran /Bülbül aşiq olmuş bir gülə heyran (Pir Sultan Abdal).

Axısqa türklərinin dilində fe"lin əmr şəklinin I şəxs təki qədim ayım, -əyim şəkilçisi ilə formalaşır. Müasir şe"r dilində bu göstərici geniş yayılmışdır:

Oyan da, oyan da ufaq da yavrum

Bən edəyim firğani

cabirim, gətirəyim tab,

Gözəllüğe yoxdur hesab (c.Xalidov).

"Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində də bu forma işlənmişdir: "Qurd yüzi mübarəkdir, qurdən xəbərleşəyim" - dedi [38, s. 45].

"Şühədətname" və Fədainin dilində də bu forma işlək olmuşdur: Mana rüxsət ver ta varayım və məni satanlara vida edəyim (Şühədətname); Aparım satayım çövhər firuşə (Fə dai).

Sintaktik uyğunluqlar. Axısqa türklərinin dilinin sintaksində "dı+fe"l" strukturlu cümlələr, fikrimizcə, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı cümlə quruluşuna tamamilə uyğun gəlir. Məsələn, müqayisə et: Ağ meydanın ortasında baxdı turdı. Buğa dəxi oğlana sürdi gəldi [38, s. 36]; Vəzir vəkilini yanına yığdı dedi ("Şah Abbasınən usta" nağılından), Zurnaçi zurnasını vaqonun nəfəslüğundan çıxardı da vətən dağlarına doğri səsləndürüyərdi (Ş.Adıgünli).

Müasir Azərbaycan dilində bu cümlələr "ib+fe"l", yə"ni "baxıb durdu", "sürüb gəldi", "yığıb dedi", "çıxarıb səsləndirdi" formalarında müşahidə olunur.

İnkar bağlayıcılıq tabesiz mürəkkəb cümlələrdəki uyğunluqlar. Fe"li xəbərin belə cümlələrdə, daha doğrusu, ikinci tərkib hissədə buraxılmaması. Məsələn: Nə oğlan yenər, nə buğa yenər [38, s. 36]; Nə dağlux havası yaradur, nə güz havası yaradur (danışiq dilindən).

Müasir Azərbaycan dilində bu tabesiz mürəkkəb cümlələrin ikinci tərkib hissələrində fe"li xəbərlər ellipsisə uğrayır. Məsələn: Nə həyat gülür, nə insan (danışiq dilindən).

3.6. Türk və Azərbaycan ədəbi dilləri ilə ortaq olan sözlər

Axısqa türklərinin dilində türk ədəbi dili ilə ortaq olan sözlər də çoxdur. Belə sözlərin bir çoxuna müasir Azərbaycan dilində təsadüf olunmur. Ortaq əlamətləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Axısqa türklərinin Türk ədəbi Müasir Azərb.

dilində dilində dilində

dişəri disari çöl, bayır

nasıl nasıl necə

cocux jojuq uşaq

qari qari arvad

nerə nerə hara

lazut lazut qarğıdalı

kendi kendi öz

beklemek beklemek gözləmək

çarşi jarsi bazar

soxax jokak küçə

arxataş arkadas -

Müasir Azərbaycan dili ilə ortaq olan sözlər

Müasir Azərbaycan Axısqa türklərinin

dilində dilində

qurd qurd

keçi qeçi

xırman xarman

daş taş

tutmac tutmac

yorğan yorğan

ev əv

meşə meşa

neft-mazut nəft-mazut

Qeyd etmək lazımdır ki, bu əhalinin dilində türk ədəbi dili ilə müqayisədə müasir Azərbaycan dili ilə ortaq olan sözlərin işlənmə tezliyi daha çoxdur. Bunu tarixən həmin toplumun azərbaycanlılarla (Borçalıda yaşayan azərbaycanlılarla və s.) yaxın təması ilə əlaqələndirmək olar.

Bununla belə, bu toplumun dilində elə leksik vahidlər də vardır ki, onu Azərbaycan dilində tərcümə etməyə ehtiyac duyulur. Bunlardan bə"zi nümunələri göstərə bilərik:

Axısqa türklərinin dilində Azərbaycan dilində

dirqən yaba

tırpan kərənti

nəfəsluğ pəncərə

bişmiş xörək

kəsdənə şabalıd

sırt təpə

koşat tir

pimpila bibər

zərdə yerkökü

pırasa kəvər

şalğam turp

çarğala çuğundur və s.

Axısqa türklərinə məxsus olan bu sözlərin əksəriyyəti alınma olduğu üçün Azərbaycan dilinə yaddır.

Axısqa türkləri alınma sözləri öz dillərinə uyğunlaşdıraraq istifadə edirlər. Belə sözlər müasir Azərbaycan dilində işlənsə də, fərqli yazı formaları meydana çıxır. Aşağıdakı qarşılaşmadan - müqayisədən bu faktı görə bilərik:

Müasir Azərbaycan Axısqa türklərinin

dilində dilində

maşın maşına

şorba çorbay

sabun sabon

kartof qartopi*

papiros paproz

Leksik-terminoloji vahidlərin üç dildə oxşar və fərqli formaları

*Qeyd: «Qartopi», «qartopu» frpmalarına Azərbaycan dilinin Qarabağ dialektində, o cümlədən Jəbrayıl keçid şivəsində rast gəlmək olur.

Bə"zi nümunələr:

Axısqa türklərinin Azərbaycan Türk ədəbi

dilində dilində dilində

adres ünvan adres

ayran ayran ayran

bəyaz ağ beyaz

müsafir qonaq misafir

komşu qonşu komsu

qavğa döyüş savas

şifaxana xəstəxana hastane

saxal saqqal sakal

tımrıq dımrıq tirmik

çorbay borş borj

valenok valyonka keje jirme

biznesmen biznesmen is adami

çatal çəngəl satal

dirqən yaba yaba

suç günah suj

vişna gilənar visne

yatırım yatırım yatırım

ekonomik iqtisadiyyat ekonomik

torun nəvə torun

şofer sürücü suruju

qurd canavar /qurd/ kurt

bazar bazar razar

dün dünən dun

jeton jeton yeton /fis/

yelək jilet yelek

soxax küçə sokak

şuba kürk /şuba/ kurk

hadisə hadisə olay

3.7. Dilin şivələri

Bə"zi tədqiqatçılar Axısqa türklərinin dilini dialekt səviyyəsində araşdırmışlar. Bu dili türk dilinin mesxet dialekti adlandırmışlar [113, s. 116-122]. Sabircan cəlilov yazır ki, mesxetskiy dialekt əvlətsə odnim iz krunix dialektov tureükoqo əzika na territorii SSSR [109, 1982, №1, s. 128].

S.cəlilov bu dialektə aşağıdakı şivələrin varlığını qeyd edir: Zeqan şivəsi, Savaelya şivəsi, Axalsıx şivəsi, Sur-Boqa şivəsi, Aspindz şivəsi, Axalkələk şivəsi, keçid şivələri [109, 1982, №1, s. 128].

Axısqa türklərinin dilinin ümumi lüğət tərkibinə, ədəbi dilə məxsus sözlərdən başqa, bu dilin Zeqan, Savaelya, Axalsıx, Sur-Boqa, Axalkələk və s. şivələri üçün səciyyəvi olan sözlər də daxildir.

İndiki şərait, Axısqa türklərinin dilinin müxtəlif regionlarda yaşayan xalqların dillərilə əlaqə və münasibəti bu dildə yeni şivələrin də yaranması üçün müəyyən zəmin hazırlayır. Beləliklə, yerli şivələrin lüğət xüsusiyyətləri hiss edilən dərəcədə öz qüvvəsini hələ də göstərir. Dil nə qədər kütləvi bir xarakter alsada, ayrı-ayrı ərazilərdə, hətta ümumi bir xarakter daşıyan sözlərin müxtəlif şəkildə işlənməsinə təsadüf edilir. Məsələn: ana; ciyi, abay, nənə, ene və s.

Bu şivə Türkiyədə Qars sərhədləri daxilində fəaliyyət göstərən Qars yerli ağızlarına daxildir. Bu şivədə danışanlar vaxtı ilə Axısqadan Anadolu bölgəsində köç edənlərdir. Dr. Ahmet B.Ercilasun «Kars ili ağızları» (səs bilgisi) əsərində Qars şivələri içərisində Ərdahan-Posov yerli ağızlarını da fərqləndirir. Müəllif yazır ki, Ərdahan-Posov yerli ağızıyla danışan bu türk qolu Kars ilində en eski teşekkülə sahib olan qruplardan biridir. Bunlar Ərdahan, (Meşe Ərdahan) və Posov qəza mərkəzləriylə bu mərkəzlərə bağlı olan yerli köylərində yaşayan insanlardır. Bunlar XII əsrdə buralara xristiyan olaraq gəlib yerləşən Qıpçaq axınçılarının övladlarıdır [198, s. 32-33].

Söz sonunda «i»-ləşmə hadisəsi Gürcüstan ərazisində yaşayan axısqalılarda olduğu kimi, Qars və Ərdahan-Posov yerli şivələrində də görünür: Məs.: ğari, sünqi, ğuri, oldi, ğirdi, Garsli, ğöli, üzi,oni, buni, ölüsi v.b. [198, s. 149].

Fonetik hadisələrdə açıq-aşkar qıpçaq tə

Digər Anadolu şivələrinin bir çoxunda aradan çıxmış Ərdahan-Posov şivələrində əksinə unudulmayan qaşuh, artuh, başun, qelür, ortaluh kimi nümunələrdəki yuvarlaq ünlülü ekler də şübhəsiz, qıpçaq tə

Burda Neçə Dal Boş
Getdi

3.9. GÜRCÜ DİLİNDƏ AXISQA TÜRKLƏRİNİN DİLİNİN ELEMENTLƏRİ

Dissertasiyanın bu hissəsində türklüyün Gürcüstanla bağlılığı məsələsinə toxunulmuşdur.

Gürcüstan Qafqaz sıra dağlarının güneyində yerləşir. Türkiyə-Ermənistan - Azərbaycan-Dağıstan - Kabartay-Arkazeli və Qaradəniz arasında yerləşən Gürcüstan coğrafi baxımdan, ta qədimdən iki hissəyə ayrılaraq tanınır. Doğu Gürcüstan və Sağ-Gürcüstan.

Ta qədimdən bu yerlərdə türklər yerləşmiş və uzun sürən hakimiyyətə sahib olmuşlar. Türk dili bu ölkədə dərin izlər buraxmışdır. Bir az tarixə baxmamız gərəkdir. Tiflis və Çıldır gölü arasında və Xram çayı hövzəsində yerləşə Tıryal/Tıryalet bölgəsi kurqanlarında Saka(Skuth) atlı köçərilərinə aid çoxlu gümüşdən düzəldilmiş əşyalar əldə olunmuşdur.

Tarixi mənbələr göstərir ki, Saka adı ilə tanınan bu tayfalar Kür çayı boyunca yuxarı hərəkət edib (28000 ailə - 28 oymaq) Karteldə yerləşərək farsları bu ölkədən qovdular və Sarkinet (Sarkın yurdu) adlı şəhər saldılar. Bu zaman həmin ərazilərdə 6 dildə (kartvelcə-gürcücə, xəzərcə, asurca, yahudicə, yunanca, ermənicə) danışıldılar. Filipp oğlu Aleksandr m.e. 320-ci ildə Kartelə gələndə Kür çayı və onun qolları boylarında yə

M.Brossetin fikrincə, qıpçaq şəhəri Sarkinet üçün «Türk orbəliyanlar yapısı» və «Sam-Şvilde» // - Sami-solge /Üs-Ok/ istehkam mərkəzində oturan Başkumandalar xanədanı içində, haqlı olaraq «Orbəliyanlar Gürcüstanda yerləşən türklərdir», bir yurdları da /İmeretdə və Kutayis/ Arquetdə /Arqu yurdu/ idi [189].

A.Zəki və V.Toğan Türkünstan tarixindən bəhs edən əsərlərində yazırlar ki, Sarkinet adını verən türk tayfasının Orta Asiyada qalan qolunun torunları-nəvələri bu gün «Sarıq» və «Sarıq» adları ilə qırğızlar və təkə türkmənləri arasında yaşamaqdadırlar. «Sarkın» adı qıpçaq dillərində «Sarıqlar» deməkdir [205, s. 71, 73, 75, 233, 234].

1. Azqur /Axısqa quzeyində qala, Oğuzların «Yazqur»/ Yazır boyundan/.
2. Arquet /Kutayisin güneyində bölgə, «Arqu»lardan/.
3. Şoraqet /-Şor çayı, Borçalıda Şor / Şor boyundan/.
4. Xalxal /Kürün solunda, Şırak - Kızık - düzü kəsimində Alban/Aran hökmdarlar qışlağı/.
5. Xoni /Hun, Kutayis elində/.

6. Xunan /Hunlar mə

7. Kankark /erməni dilində - «Kankarlar» mə

8. Kasak /646-cı ildə islam fəthində anılır, Kürün sağında və Tiflis-Gəncə arasında/.

9. On-Oğuri 550-ci ildə Fars-Bizans müharibəsində, Şərqi Gürcüstanda Fas/Riyon یرmağı boyunda qədim Çanar-Laz bölgəsində yerləşən Türk uruğu adıyla, təhrif olunmuş şəkildə «Onur-Kurisi»də deyirlər/.

10. Sıgnak - Alazan çayının sağında ölkə, mərkəz.

11. Taşırık /Taşırılar, mərkəzi Loru /Lore şəhəri olan Borçalı kəsiyində, Potolemeydə Tosaren/.

12. Tukhark /Tukharlar, «Kartlis Skhovreba»da «Tukharisi» - Tukharlı, Şavşat quzeyində qədim istehkam qala, Batı Türküstanda Tokhar tayfasının qolu var, Ağqoyunlulardan «Duharlı Yusif bəy».

13. «Kitabi-Dədə Qorqud»da adı çəkilən və bu gün Gürcüstan ərazisində qalan bölgələr aşağıdakılardır:

1. Ak-sıka qalası /Akhıska/

2. Başiaçuk

3. Karaçuk

4. Kökcə-tağ

5. Tokuz-tümen

6. Tumanın /Tumanlar qalası/

Gürcüstanda xalq arasında yaşayan qədim oğuzlardan

qalma sözlər:

cildo - ödü, mükafat mə

Bani - yüksək, çatı, dam mə

Qosani - ozan, saz şairi.

Xel-Osani - usta, mahir adam, kişi mə

Qosan - sözündə sonralar «q» səsi düşmüş, söz «osan-ozan» şəkildə sabitləşmişdir. Sözü «qusan» (aşıq) forması da mənbələrdə qeyd olunur [190, s. 253-255].

Gürcü dilinə keçən türk sözləri. Belə sözlər təkcə türk mənşəli deyil, həmçinin ərəb, fars, rum, yunan mənşəlidir. Gürcü dilinə keçən bu cür sözlər bə

Gürcü dili (bu dilə kartuli də deyirlər - İ.K.) belə sözləri qəbul edərkən M.Fahrettin Kırzioğlunun göstərdiyi kimi «səsli ilə bitən adların və sözlərin sonuna bir A və çoxluqla bir İ eklenerek işlənir [207, 23-30. V. 1975, s. 150].

Məsələn:

A) /Türkçə sözlər: adati /adət/, alması /almas/elmas taşı/, amağı /yemək/, arxi /arıq/, bayraqı /bayraq/, bağı /bağ-bağça/, batmani /batman/, bulbuli /bülbul/, qutani /kotan, pulluk/, kabakhi /kabak, nişangah/, ocaki /hocak, aile/, soloqa /solak/, torula /torul, toğrul, toydar kuşu/, yalkani /yelgen/, yatağı /yatak/, yerışı /yeriş, hucum/.

B) Xüsusi adlar: Acara /Acar, qədim eger əvəzinə/, Kura /Kür çayı/, Batumi /Batum şəhəri/, Korkuta /kişi adlı-Korkut/, Mamuka /kişi adı-Mamuk/, Tatarı /Tatar/, Turki /Türk/.

V) Alınma sözlər. Gürcü dilində işlənən belə sözlərdə leksik vahidin ilk və ya ikinci hecasının saiti düşür. Məs.: Rakhsi /Araks, Aras/, Rani /Aran/, Rat /Arat - qırpaqlarda kişi adı/, Şota /Aşot, Aşut - kişi adı/, çraki /çırak, yağkandili/, dram /dirhem, direm/, Ksani /Kasan-Kür çayının bir qolu/, Karçokh /Karaçuk - «KDDQ»-da «Karaçuk-Çoban»/, Terqi /Terek çayı/ və s.

q) Gürcü dilində «f» səsi olmadığı üçün onun yerinə «p» və ya «v» səslərindən biri işlənir. Məs.: Pineti /Finet-Fin yurdu, Finlandiya/, peranqi /firengi, fireng kömleqi/, Sapranqeti/ Fireng eli, ölkəsi, Fransa/, alapi /alaf, heyvan yemi/, davtari /defter, hesap kitabı/, dapı /def, tef çalğısı/ və s.

Gürcü dili şəkilçilərini qəbul etmiş türk soyadları

Gürcüstanda XIX yüzilliyin ortalarında türk bəy ailələrinin soyadlarında gürcü dilinə məxsus aşağıdakı morfoloji göstəricilər işlənmişdir.

1. Şvili - oğlu.
2. Dze - fars dilində keçən «zadə», ən çox bəy ailələrində işlənmişdir.
3. İya və ya Türk dilində nisbət bildirən - lı,
4. Eli -li, -lu, -lü şəkilçisi mə
5. Yani. Türk dillərindəki gil/lər şəkilçilərinin qarşılığı kimi işlənir.

Həmin şəkilçiləri qəbul etmiş 44 bəy ailəsinin soyadları M.Brossetin «Wakhuşt Coğrafiya»sında və «Tavadlar Listesi»nin sənədlərində qeydə alınmışdır [189, s. 487-490; 492-493].

1. camakuryan (can - Bakuryan /Orbelyan qolu).
2. Yaralış-şvili.
3. Dolenocis-şvili.
4. Barata-şvili (Orbelyan qolundan Barat-Eli bəyləri).
5. Solaqa-şvili.
6. Arquta-şvili.
7. Amilakhori.
8. Xidir-Beqis-şvili.
9. cavaxis-şvili.
10. Tumanis-şvili (Orbelyan qolu, Amerikadakı Tarix professoru Prens Tumanov bunlardandır).
11. /A/Ratis-şvili.
12. Tarxanis-şvili (Tarkhan oğlu).
13. Amir-Ecibi (Emir-hacib-saray naziri).
14. Şalıka-şvili.

15. Şolaka-şvili.
16. Turkistanis-şvili (Turkistanlı oğlu).
17. Korkana-şvili.
18. Qarakani-dze.
19. Karaqozis-şvili.
20. Tur/A/Manis-şvili.
21. Urkmazas-şvili (Urkmez oğlu).
22. Tukhar-Eli.
23. Tazis-şvili.
24. Kadaqis-şvili (Kadaklı-Yasaklı oğlu).
25. Lala-dze (Lalazadə).
26. Tula-şvili.
27. Çubini-şvili (Horasan-sakalı «Bəhrəm-Çubin» nəslindəndir).
28. Tatis-şvili (Tat /Tatlı oğlu).
29. Kobyakhi-dze (Kobyakzadə).
30. Ali-Beqis-şvili (Ali-Beqli oğlu).
31. Budukh-avuri.
32. Şaka-şvili.
33. Ali-Kula-şvili (Şiə müsəlmanı olmuş Ali-Kuli oğlu).
34. Becanis-şvili (oymak Becanlı oğlu).
35. Alkahazis-şvili (Alkasım oğlu).
36. Çaşita-şvili (Çaşit-Devlet-casusu oğlu).
37. Çaçika-şvili.
38. Kay /I/ Tmaza-şvili (Kayıtmaz oğlu).
39. Kabak-şvili (Kabak oğlu).
40. Tarulis-şvili.
41. Kar /A/ Khana-şvili.
42. Kodala-şvili / Orta-Toroslardakı Bulqar-Karsak oymağı «Kodallı» adı ilə də tanınan Qırçaq oymağı qolundan «Kodal oğlu».
43. Uqana-dze (Uqanzadə).

44. Ağa-şvili (Ağa oğlu) [207, s. 151-152].

Gürcülər Axısqa türklərinə məxsus olan sözləri də aşağıdakı formalarda işlətmislər:

Ayasi /ayaz, şafak aydınlığı/, Bağı /bağ, bağçe/, Bağa /beğe, hayvan yemliqi/, Palaxi /palak, kıraç yerdə bitən incə yarpaqlı ot/, Baykuşi /baykuş/, Bayraqı /bayrak/, Bokhça, Buqa, Bukhari, Burqi /burqu/, Burquli /bulqur/, capa /çapa, emek/, cari /çeri, asker/, ceyrani /ceyran, ceylan/, cilağo /cidağu, atın omuzbaşı/, cildavo /çağatay-qıpçaq şivələrində cilqava, bir soy tilki/, ciridi /cirid oyunu, atlı takım sporu, İstanbul ağızlarında «cirit»/, cirid-Oba /ciritçilik, cirit oynama/, cuca /cüce, çox ufak gövdeli kişi/, Çanari /canar balığı/, Çanqali /çengel, yaba/, Güli /gül/, Dağ /dağma, damğa/, Dinçi /dinc, rahat, hüzürlü/, Doşaki /döşek/, Dudquna /tutkun burunla danışan/, Duşaki /KDQ-da tuşak-at və insan ayağına vurulan göstek/, Qazli /qazil, yun-iplik/, Qutani /kotan, 6-12 cift öküz və ya manda ilə çəkilən ağır yerli pulluk/, Xali /hali/, Xav /tük, incə dəri/, Xizani /göçkün/, Kada /kete, su katılmadan yoğurt və ya süd ilə yoğrulan yufkalar yağlanaraq yapılan və «iç» denilən yağla umaqlanmış kısmı ilə çox dayanıqlı yolçu çörəyi / yağ ketesi, tava ketesi, paşa ketesi, şeker ketesi kimi növləri var/, Kalaki /kalak, şəhər/ Qazax, qırğızlarda da var. «KDQ»-da Oğuz eli çifte başkendindən «Ağça Kala» adı sonundakı «k» səsi düşmüşdür/, Kağalki /kağıt, kuru, türkcə - «Kakıt»/, Keça /keçe, fərt/, Köpaki /köpək/, Kaçağı /qaçaq/, Kaçaq-Oba /kaçaklık, kazaklık/, Kadağa /qıpçaqlarda-yasak/, Karaçi /karaçi, çox yağız, esmer kimse/, Karavuli /karağul, karavul/, Karavi /karaev, kıl-çadır/, Karkumi /kakum-çöl hayvanı/, Koçağı /koçak, yigit/, Koçi /koç/, Komrali /kumral/, Korqani /korqan, kurqan, tümsek və ya dikmetaş/, Kutı /kutu/, Marağı /merek, yem və ot, saman anbarı/, Noxi /Şəki-Nuxa halvası/, Nokari /monqol dilində nöker, başqasının işçisi və ya malını satan/, Oda /ev/, Ocaxı /oçak, ailə/, Tasma, Tati /tetik, ət yeyən məməlilərin en ayağı, pəncə/, Tav /baş, qıpçaq dillərində «tav»-dağ mə

Geyim adlarında türklüyün izləri:

Çuxa, Vezneli /fişeklili/, Çepken, Arkalık, Kuşak, Serhadlık /enli kayış kəmər/, Sallama-Kemer /incə və gümüşlü/, Matara /kayışdan bıçaq və başqa əşyalar asılır/, Şalvar, Görüklü-Ziqva, Çizme /çarık/,Kabalak /papak/, Xevsu /kaftan/, Süslü corap, Peştəmal/ önlük/, Boncuk /mercan şüşəli/, cura /sədəfli saz/, Abruşumi /ebrüşüm, ipek, ipekli/, Arxaluki /arkalık, kişilərin geydiyi uzun cübbə/, Atlasi /atlas, kumaş/, Bamba/Pamba /farsca - pambık, pam uklu/, Bambazi /pamuklu, kutnu/, Başliğı /başlık/, Boxça, Bur/U/Ka /bürük, bürüncek/, cibe /sep/, ciğa /cığa, sorguc/, Çanta, Çekme /ayaqqabı/, Me-Çekme /çekmeçi/, Çoxa /çuka, kişi çekmeçi/, Çuli /çul, bərk qumaşdan hazırlanmış geyim/, Dambaça/Tambaça /tabanca/, Dolbandi /dölbend, tülband/, Dukme/Tokma /düğme/, Eleqi /yelek/, Qazli /qazil, corablıq yun ipliği/, Xalati /əərbəcə - «xilat», xalat, kaftan/, Xançali /Xançari-hançer/, Kaba /kaba, cübbe, kaftan/, Kabalakhi /kabalak, iki yandan başa sarıq kimi dolanan şal - başlıq/, Kamari /kemer/, Kavuxi /kavuk/, Kondaxi /kundak, tüfək/, Kürki /kürk/, Me-Küke /kürkü/, Kürk-Oba /kürkülük/, Kürtaki /kürdek, qısaqollu qadın kaftanı/, Kutı /kutu, koynunda və ya kəmərdə-kuşakda daşınır/, Leçaki /leçek, tüldən qadın başörtüyü/, Matara, Matraxi /matrak, kamçı/, Mesti /mest, mes/, Pambuli /pamuklu/, Papaxi /papak/, Peranqi /firengi gömlek, beyaz və dönmə yaxalı gömlek/, Partle /partal, paltar, kumaş/, Me-Partle /partalçı, kumaşçı, manifaturaçı/, Sima /Sirme-sırma, kaytan, ipekli şerit/, Şali /şal/, Şalvari/Şarvali /şalvar/, Tasma, Tardzi /Terdzi-terzi/, Yaraqı /yarağ, kesici silah/.

Çalğılarda və oyunlarda türklüyün izləri:

Lek-Uri /lek/ilek/Lezgi oyunu/, Mezure /zurnaçı/, Medole /davulçu/, Vurmali, Doli /«tovıl», «davul»/ [202, III, s. 165], Diplipito, «Daura» /Dayra, daire/, Zilli-def /tef/, Çonquri /çonqür/çeQur, qopuz, bağlama saz/, Çıyanuri /üç telli kemençe/.

Nəfəsli çalğı alətləri:

Duduki /düdük/, Mey/Meyi/- meydan çalğısı, zurnadan kiçik çalğı/, Zazandari/Tulumu/- tulum/tulum-zurna, Salamuri /endən altı, arxadan bir deşiyi olan kaval/, Zurna /kamışlı, kışkançalı və tablalı türk zurnası/, Ar-La /türküsü/, Horovel /xalq şarkısı/, Davluri/Davli/Dağlıuri /oyun adı/, Xorumi /oyun adı/, Dağlıların dansı /oyun adı/, Davli oyunu, «Koroğlu» oyunu /kılıç ve ya kama ile iki erkek oyunu/, «Kılıç-Kalkan» oyunu, Şorani oyunu, Xançer-Barı oyunu, Bıçaq oyunu, Kazbek dansı, Qoça-Oba /-koç oyunu, qoç döyüşdürülür/, Çida-Oba /-çida/karğı oyunu/, cirid-Oba /-çirit oyunu/, Genc Kızların Ağır Dansı, Terekeme, «Karabağ», «camış Girdi Bağa», ceyrani, Partsa /parça- qıpçaqlarda- barça- bütün- birlikdə

oynamaq/, Khorum oyuni /Dünya yansa, bir xorum otu yanmaz/; Ağzını, bir xorum ot tutmaz /tıkımaz/-deyimləri də axısqalılarda geniş yayılıb. Şavşat-Artvində yaşayan axısqalılar deyirlər ki, «Xorum, bir çeşid oyun» /xalq oyunudur/.

Gürcülərdə «xorumi» şəklində söylənməkdədir.

Yemək adları və onlarla bağlı digər sözlər.

Yemək alınan yerlərin adları: Bazar /pazar, çarşı/, Bostani /bostan/, dukani /dükkan/, Me-dukane /dükkançı/, Xabazi /ərəbcə-xabbaz - ekmeqçi/, Xabaz-Oba /ekmeqçilik/, Kasapi /kasap/, Purni /furun/.

Qab-qacaq adları:

Badya /badiya, çanak/, cami /cam, ağzı geniş tas, su və şarap içmeğe yarar/, Çanaxi /çanak/, çanqalı /çengel, yemek çatalı/, Kobi /küp/, kalyani /kalyan, nargile/, Kapkuri/kapkiri /kefqir, kevgir/, Pincani /fincan/, Supça/supri /sofra/, Şuşa /şişe, şişe kap/, Tabaxi /tabak/, Taxta, tapa /tava/, Tasi /tas/, Tepşi /tepsi/, tolça /tolça-dolça/, Tulumu /tulum, yağ, bal, pekmez, şarap kibi nesnelər için/, Tuci /tuç/tunç, dökme demir tençere/, Tunqi /tünqü, şarap və su için ufak tulum, tavşan tulumu/.

Yemək və içki adları:

Abi /hap/, Badrican/Patricani /badıncan/patlican/, Banqi /bend, afyon, esrar/, Birinci /pirinc/, Bozbaşi /bozbaş, pirinc- soğan və bibərli haşlama/, Burquli /bulqur/, Burnuti /burunoti, enfiye/, cadi /çadi-mısır etmeqi/ekmeqi/, Çıxıtma /çiklutma- çıkıtma- sirke, etli- yumurtalı- sirkeli çorba/, Dombaki /tömbeki, nargile tütünü/, Komi /kum darısı, darı/, Halva /helva/, Xaşi /xaşil, kotan xaşılı/, Xinkali /xingel, bol yoğurt və yağla bişirilən «tatar böreqi»; etli-xingel- manti- bu da axısqalılarda sultani yeməklərdən sayılır/, Kada /kete/, Kandi /kand, kelle-şeker/, karaki /kerek yağı/ tereyağ/ azərbaycanca - kərəyağ, karapapaklar və dağıstanlılar «kere/kereğ» deyirlər [207, s. 165], Kava /kahve/, Me-Kava /kahveçi/, Kavurma, lavaşi /lavaş, incə və uzun ekmeqi/. Ərzurumda «ecem-ekmeqi» deyirlər. Muraba /mürebba, reçel/, Plapi /pilav/, Şarbatı /şerbet/, Tarkhuni /tarxun- güzel kokulu bostan otu/, Taro /taru, darı/, Tutuni /tütün/, Zaprani /za

Ölçü adları:

1. Ağırlıq ölçüləri: Batmani /batman- 6 okka/, Çağurdağı /çekirdek, kuyumçu tartısı/, Drami /dirhəm/, Kankari /qıpçaqlarda «Kankar»ların adı ilə/, Miskhali /4 miskal/, Nuki /nüqü/, Oka /okka - 400 dirhəm/, Tukhti /tukht- 3 yumurta/;
2. Taxıl ölçüləri: Çanaxi /çanak- yarım kod/, Kharvari /kharva/xalvar- 12,5 kod/, Kila /kile/, Kodi /kod-buğdası 20, arpası 16 kq. Gəlir/, Somari /somar- 16 kod/, Tağari /tağar- 3 kod/;
3. Sulu yemək ölçüləri: koka /koqa/kova- 12 tünqü/, Sital/1/2 tünqü, «Koroğlu» dastanında belə bir cümlə var: «Koroğlu bir oturuşda üç tünqü şarap içər, bir qızarmış qoyun yeyirdi»/;
4. Uzunluq ölçüləri: Ağaçi /ağaç, fersax, 5000 m.ə. yaxın yol ölçüsü. «KDQ»-da belə bir ölçü adından istifadə olunmuşdur/, Andaza /endazə, terzi, və kumaşçı arşını/, Arşuni /arşın- 67 santım/;
5. Pul /para/ ölçüləri: Abazi /abbasi- 200 dinar- 20 köpük/, Altuni /altın- 1 dinar, 5 altun- 1 pul/, denqa /tenqe- 1 pul- 5 dinar/, min-altuni /bin- altın- 5 abazi / Abbasi- 1 altın/, Uz-Altuni /yüz altın- 100 dinar- 10 qəpik- 1 tanqiri /tanqir/, Puli /pul- 5 dinar- 1 denqa- yarım qəpik/, Tumanı /tümən- onbin- 10 bin dinar- 20 altın ruble/.

Bu və ya digər dil fakları göstərir ki, Axısqa türklərinin gürcülərlə kontaktları nəticəsində gürcü dilinə türk dilindən qeyd edilən sahələrlə bağlı xeyli sözlər keçmişdir. Gürcü dilində - məişətində belə sözlər daha çox -i- və -a- şəkilçilərini qəbul edib işlənmişdir.

3.10. ONOMASTİK LEKSIKA

Axısqa türklərinin zəngin tarixi, mədəniyyəti, hələ də öyrəlməmiş dili onun onomastikasında da qorunub saxlanılır. Onomastik leksika bu xalqın tarixini əks etdirən dəyərli bir fakt kimi onların orijinal tarixi coğrafiyasını, həmçinin insan obrazını, Vətən məfhumunu yaşadır. Bir sıra regionlarda məskunlaşmaları bu elin onomastikasına da öz təsirini göstərmişdir.

3.10.1. ANTROPONİMLƏR

Onomastik vahidlərin xüsusi bir qrupu antroponimik leksikadır. Bu xalqın onomastikasında elə şəxs adlarına, fəmilialarına, nəsil adları və ləqəblərə rast gəlirik ki, bunlar özümlü cəhətləri ilə, eləcə də bu xalqın əmələ gəlmə tarixi ilə bağlı formalaşmışdır.

Şəxs adları bir insanı digərindən fərqləndirir. Quruluşuna görə şəxs adlarını iki qrupa bölmək olar:

1) Sadə şəxs adları: İlim, Bəhri, Mövlud, Məhlud, Vətən, Fəzli, Usman, Xasan və s.

Sadə şəxs adları kişi və qadın adlarından ibarətdir:

a) Sadə quruluşlu kişi adları: Ömər, Məhəmməd, Hüseyn, Laçın, İlyas və s.

b) Sadə quruluşlu qadın adları: Şuşa, Tacı, Süsən və s.

2) Mürəkkəb quruluşlu şəxs adları: Belə şəxs adları iki sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Məsələn: Lətifşah, Abubekir, Balabek, Vəlican, Şəhmərdan, Gülsara, Bağdaqül və s.

Mürəkkəb şəxs adları kişi və qadın adlarından ibarət olur.

a) Mürəkkəb quruluşlu kişi adları: Güləhməd, Zeynali, Şahismayıl, Şahyusif və s.

b) Mürəkkəb quruluşlu qadın adları: Sayalı, Gülzada, Gülşən, Gülhar, canxanım, Bağdaqül və s.

Kişi adlarının bir hissəsi dini adlardan ibarətdir: Ömər, Ali, Məhəmməd, İslam, Namaz və s.

Kişi adlarının leksik tərkibi müxtəlifdir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1."Xan" tərkibli kişi adları: Xanmirzə, Alixan, Vəlixan və s.

2."Mirzə" tərkibli kişi adları: Təhəmirzə, Balamirzə və s.

3."bek" /bəy/ tərkibli kişi adları: Balabek, Əhədbek, Ənvərbek və s.

4."Şah" tərkibli kişi adları: Bədirşah, Şahismayıl, Şahyusif, Muqimşah, Şahvələd, Şəhmərdan, Şahbaz və s.

5."can" tərkibli kişi adları: Vəlican, Sabircan və s.

-Jan /djan/ komponentli kişi adları /Alimjan/ digər türk dillərində də müşahidə edilir. Müasir uyğurlarda -jan /-djan/ komponentli adlar 35% təşkil edir [151, s. 192].

6."ağa" tərkibli kişi adları: Bədəlağa, Yusifağa və s.

Kişi adlarının tərkibində "Ali" /Əli/ sözü çox işlənir: cumali, Qınalı, Köşəli, Palnəli, Zeynəli, Minəli, Binalı, Sərvəli və s.

7."dar" tərkibli kişi adları: Təhmindar, Bayraqdar və s.

Qadın adlarının da leksik tərkibi müxtəlifdir. Bunları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1."can" tərkibli qadın adları: Gülcan /nənə/, Abican və s.

2."xanım" tərkibli qadın adları: Gülxanım, Nazxanım, canxanım, Şəfiqəxanım və s.

3."Qül" /gül/ tərkibli qadın adları: Narqül, Bağdaqül, Qülsara, Qülzadə və s.

"Qül" komponentli kişi adları da var: Güləhməd.

Göründüyü kimi, kişi adlarının tərkibində "xan", "mirzə", "bek", "şah", "din", "can" və s. sözlər, qadın adlarının tərkibində isə "can", "xanım", "qül" və s. leksik vahidlər çox işlənir.

Semantik cəhətdən qadın adlarını bir neçə cür qruplaşdırmaq olar:

1. Planet adlarından ibarət olanlar: Bədriyə, Şimşək, Qünəş və s.

2. Metal əşyaların adlarından ibarət olanlar: Altun, Kufə, Furuza və s.

3. Bitki adlarından ibarət olanlar: Lələ /lalə/, Reyhan və s.

4. Spesifik qadın adları: Tacı /Kamalova/, Zərə nənə, Qülhar, Bilorxala, Mehri, Şuşa, Nunuş və s.

Kişi adlarını da semantik cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

1. Əşya adlarından ibarət olanlar: Bayraq, Dəmir, Taştan və s.

2. Planet adlarından ibarət olanlar: Şimşək /Atayev/: Bu ad həm kişi, həm də qadınlara verilmişdir; Şimşək Dursunov /kişi/, Şimşək Faxlulova /qadın/, Bədir, Bədirşah və s.

3. Quş adı ilə bağlı kişi adları: Laçın /Türkoğlu/, Laçın /Sağrızelı/ və s.

4. Spesifik kişi adları: Köşəli, Bəhri, Meyyar, Vətən, Qınalı, İlim, Toraman, Şəhri, Qoçalı, Çəlik, Başad və s.

Bu xalqın antroponimik leksikasının bir hissəsi türk, digər hissəsi isə ərəb-fars mənşəlidir.

Türk mənşəli şəxs adları çoxluq təşkil edir: Dursun, Taştan, Dəmir, İşix, Orman, Balabəy, Türən və s.

Bununla belə ərəb-fars mənşəli şəxs adları da müəyyən münasibətlərlə /xüsusən də, dini münasibətlər/ əlaqədar bu xalqın məişətinə daxil ola bilmişdir. Bu baxımdan aşağıdakı şəxs adları xarakterik sayıla bilər: Mövlüd, Məhəmməd, Hüseyn, İlim, İslam, Mikayıl, Bədəl, Ənvər, Heydar, Fərman, Xəlid, Reyhan, Furuza, Mustafa, Ələddin, Osman, İlyas və s.

Ərəb-fars mənşəli qadın adları da çoxdur: Zülfıyyə, Şahzadə, Sayalı, Xeyransa, İzzət, Reyhan və s.

Axısqa türklərinin özlərinin göstərdiyi kimi "dilimizdəki hər yüz adam və qarı adından 90-95 -i arap və fars sözləridir ("Vətən eşqi" qəzetindən). Bu cəhəti Ömər Faiq də məqalələrində dənə-dənə qeyd etmişdir [59].

Şəxs adları leksik-semantik cəhətdən bir neçə cür təsnif olunur:

1. İgidliklə, qəhrəmanlıqla bağlı şəxs adları: Qoçalı, Mərdalı, Qəhrəman və s.

2. Arzu, istək, həsrət mə"nalı şəxs adları: Murad, Həsərət və s.

3. Əzizləmə mə"nalı şəxs adları: Vəlican, Sabircan və s.

4. Güzəllik anlayışı ilə bağlı şəxs adları: Qözəl.

5. Vətən anlayışı şəxs adları: Vətən, Aləm, Dünya. Axısqa türkləri üçün Vətən məfhumu müqəddəs olduğu üçün şəxs adlarına da belə adları veriblər. Bu adda Vətənə məhəbbət, Vətənə sevgi duyğuları öz ifadəsini tapmışdır.

6. Məişət sözləri xüsusiləşərək şəxs adlarına çevrilə bilər. Məsələn, dəmir - Dəmir, taş - Taştan, altun - Altun, almas - Almaz və s.

Bu xalqın fəmilialarında müxtəliflik daha çoxdur. Fəmiliaların tərkibindəki şəkilçilərə görə bunları iki qrupa bölmək olar:

1. Tipik olanlar.

2. Tipik olmayanlar.

Tipik olanlar -lı, -li şəkilçili və oğli sözünün iştirakı ilə düzələn soy-köklərdir. -lı, -li şəkilçili fəmilialar milli xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Məsələn, Ş.Adıgünlü, Yusifli, Muradli, Şahvələdli və s.

Oğli sözünün iştirakı ilə düzələn soy-köklər. Məsələn: İlim Şahzadə oğli, Müsəddin Seyfəddinoğli və s.

Türk adını, Buntürk adını yaşatmaq üçün Turanşahoğli, Buntürk /Seyfəddin/, Türkoğli /Laçın/ kimi soy adlardan istifadə olunur.

Seyfəddin şəxs adının sonunda olan Buntürk təxəllüsü oğuz tayfələrindən birini əks etdirir. Buntürk /böntürk/ adı altında qədim oğuz eli, oğuz yurdu nəzərdə tutulur. Buntürklər - əsas türklər, yə"ni qalın oğuzlardır.

Tipik olan fəmilialara nümunə olaraq yer adlarına qoşulan -li şəkilçili adları da aid etmək olar. Belə təxəllüslərdən biri Adıgünlü adlanır. Bu təxəllüs Adıgün kənd adı ilə əlaqədardır. Adıgün həm də Gürcüstanda Axısqa türklərinin yaşadığı rayonlardan biridir.

Tədqiqat göstərir ki, Axısqa türkləri bu təxəllüsün bir neçə formasından istifadə etmişlər. Birinci variant dialekt, ikinci isə ədəbi dil formasıdır. Hər iki təxəllüs, inisallardan görüldüyü kimi, ayrı-ayrı şəxslərə verilmişdir. Tipik olan şəxs adlarına qoşulan təxəllüslərdən biri də X.Acarlı təxəllüsüdür. Təxəllüs "Acar+lı" komponentlərindən ibarətdir.

"Sağrıze" Gürcüstanda türklərin yaşadığı kəndlərdən biridir. Bu kənddə yaşamış Laçın adlı bir şəxs özünə Sağrıze təxəllüsünü götürmüşdür: Laçın Sağrıze.

"Varxan" cənubi Gürcüstanda türklərin yaşadığı kəndlərdən biridir. Bu kənddə yaşamış Meyyar, Nədim adlı şəxslər Varxanlı təxəllüsünü götürmüşdür: Meyyar Varxanlı, Nədim Varxanlı.

"Azqur" cənubi Gürcüstanda Axısqa türklərinin yaşadığı kəndlərdən biridir. Bu kənddə yaşamış Faiq adlı şəxs özünə Azqurlu təxəllüsünü götürmüşdür: Faiq Azqurlu.

"Kaxaret"də Axısqa türklərinin Gürcüstanda yaşadığı kəndlərdən biridir. Bu kənddə yaşamış Şimşək adlı şəxs özünə Kaxaretli təxəllüsünü götürmüşdür: Şimşək Kaxaretli.

"Sakunet"də Axısqa türklərinin Gürcüstanda yaşadığı kəndlərdəndir. Məhəmməd adlı həmin kənddən olan bir şəxs özünə Sakunetli təxəllüsünü götürmüşdür: Sakunetli Məhəmməd.

Kənd adlarından düzələn təxəllüslər sadə şəxs adlarına əlavə olunduğu kimi, mürəkkəb şəxs adlarına da artırılır. Xeveşenli kənd adı bu baxımdan səciyyəvidir. Ali Sultan adlı bir şəxs özünə Xeveşenli təxəllüsünü götürmüşdür.

Bu və ya digər təxəllüslər həmin xalqın milli xüsusiyyətlərini əks etdirir. Həmin təxəllüsün fəmilija əvəzinə işlənməsini müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar.

"Zazola" da kənd adlarından biridir. cənubi Gürcüstan ərazisindədir. Bu addan Zazolali təxəllüsü meydana gəlmişdir. Həmin təxəllüsü isə Rızayev Nuri adlı bir şəxs daşıyır.

Kalmıkiyada yaşayan Süleyman adlı bir Axısqa türkü də Zazolali təxəllüsünü götürmüşdür.

Sise adlı kənd də Gürcüstanda yerləşir. Astarxanda yaşayan Vəhli adlı bir şəxs bu toponimlə bağlı Siseli təxəllüsündən istifadə edir.

Kikinet toponimindən Kikinetli təxəllüsü əmələ gəlmişdir ki, bu təxəllüsü də cavab Kikinetli adlı bir şəxs daşıyır. cavab Kikinetli Axısqa türklərinin məşhur pəhləvanlarındandır.

Qafur Hüseynov adlı bir şəxsin də təxəllüsü Kikinetlidir.

Entel kənd adından Entelli təxəllüsü yaranmışdır ki, bu təxəllüs də Bədəlağa adlı bir şəxsə məxsusdur. Bədəlağa Entelli də axısqalılardan məşhur pəhləvanlarındandır.

Gürcüstanda Axısqa türklərinin məskunlaşdığı kəndlərdən biri də Qorqışimda adlanır. Abbas adlı bir pəhləvan Qorqışimdalı (Abbas) təxəllüsünü özü üçün seçmişdir.

Təxəllüslər təkcə kişilərə məxsus deyil. Axısqa qadınları da bir sıra təxəllüslərdən istifadə etmişlər: Gülxanım Binəli qızının təxəllüsü Laşə kəndinin adı ilə Laşeli əlaqədardır.

Axısqa türkləri fəmiliyalar əvəzinə ata adından daha çox istifadə edirlər. Bunun üçün oğlı, qızı sözlərindən istifadə olunur.

1) oğlı sözü ilə düzələn ata adları: İlim Şahzadə oğlı, Məhəmməd Paşalı oğlı, Köşəli Bəhri oğlı, Murad Əfət oğlı, cumali Murad oğlı, Müsəddin Seyfəddin oğlı, Eyvaz Əməz oğlı, Məhəmməd Dərvişoğlu, İlyas Hüseynoğlu, Şahbəndər Muradoğlu, Alı Sədimoğlu və s.

2) qızı sözü ilə düzələn ata adları: Səriyyə Mirnağı qızı, Səbriyyə Mizan qızı və s.

Belə ata adları da tipikliyi ilə seçilir.

"İ" - şəkilçili fəmiliyalar da qismən yayılmışdır. Məsələn: Bayram Muslimi, Əli Səbri.

Bayraxdarov fəmiliyalı antroponimlər də çoxdur. Bu fəmilija bütöv bir nəslə əks etdirir. Nəsrətdin Bayraxtarov, Mövlüd Bayraxdarov, Rza Bayraxdarov, Rasim Bayraxdarov və s. Bu fəmilija tipik deyil. Çünki ov, şəkilçisinin iştirakı ilə əmələ gəlmişdir. Şimşək Dursunov, Şimşək Aytayev, Vahid Validov, Məhəmməd Usmanov, Bəxtiyar Faxlulov və s. kimi fəmiliyalar da tip olmaması ilə fərqlənir. -ova, -yeva şəkilçili qadın fəmiliyaları da çoxdur: Xuşminaz Binaliyeva, Gülzada Faxlulova, Satun Fayzulova, Taci Kamalova, Zülfiyyə Mürsəlova, Gülsara Mövlüdoğa və s.

Axısqa türklərinin antroponimik sistemində şəkilçisiz fəmiliyalar, yalnız şəxs adından ibarət olan fəmiliyalar da üstünlük təşkil edir. Belə adlar da spesifikliyi ilə seçilir. Məsələn: Ömər Faiq, Hüseyn Çəlik, İlim Səfil, Güləhməd Şahin, Məhəmməd Zəki, Rza Şahvələd, Sabircan Toraman, Zeynul Yektay və s.

Bu mürəkkəb quruluşlu antroponimlər türk dilinin tə"siri ilə formalaşmışdır. Müasir Türkiyədə belə antroponimlər çoxluq təşkil edir.

Tipik olmayan, fars mənşəli zadə şəkilçili fəmilialar da az da olsa işlədilir. Məsələn: Şəfiqəxanım Əfəndizadə.

Fəmilialarda interferensiya hadisəsi müşahidə olunur Məsələn:

Azərbaycan dilində, Minəliyev Elmdar ad və fəmiliası axısqaqların dilində Binaliyev İlimdar şəkildir.

Əksər ad və fəmilialar Azərbaycan ad və fəmiliaları ilə oxşarlıq təşkil edir. Lakin son illər türk modelinə uyğun ad və fəmilialar formalaşmaqdadır. Məsələn, Məhəmməd Zəki, Zeynül Yektay, Rza Şahvələd, Nasim Dunmas və s.

Tipik olmayan fəmilialar regional tə"sirlərin nəticəsidir. Həmin tə"sirlər rus, gürcü, özbək və qazax dillərinin nəticəsidir.

Tipik olmayan fəmilialar, demək olar ki, şəxsin istəyi və soy-kökü ilə bağlı deyil, burada yad dillərin, yad faktorların tə"siri danılmazdır. Məsələn, Axısqa türkləri Vətənə dönmək üçün məcburiyyət qarşısında qalıb öz fəmilialarını dəyişmək istəmişlər. Bu fikrə biz "Vatan askı" qəzetinin səhifələrində rast gəlirik. Burada oxuyuruq: "Son zamanlar xalq arasında başxa-başxa ideyalar yayılmaqdadır. Bazıları fəmiliaları və millətini dəyişmək yolunu doğru sayırlar, bu yolun Vətənə dönməyimizi düşünürdülər. Bu yolda "Komsomol'skaə pravda" /02 aprel 1992-ci il/ qəzetində çıxan məqalə də xalqı şaşdırir. Bütün bunlar bir qrup mə"nəviyyatca düşgün adamların quramasıdır" [70].

Gürcülər də Axısqa türklərinin gürcü fəmiliaları qəbul etdiyini təsdiqləyirlər. Məsələn, Mayya Purtseladze "Qarı düşmən dost olmaz" adlı məqaləsində /məqalə tərcümədə "Vətən eşqi" qəzetinin noyabr 1992-ci il sayında dərc edilmişdir - İ.K/ Axısqa türklərinə düşmən münasibət bəsləyərək bir şahidin - Georgi Velicanaşvilinin dilindən yazırdı ki, fəmiliaları gürcü fəmiliası olsa da, məgər gürcüdürlərmi?

Əslinə baxanda, Georgi adlı bu şəxsin fəmiliası olan Vəlican türk adıdır.

Tipik olmayan fəmilialara ən çox gürcü dili tə"sir göstərmişdir. Belə ki, mə"lumdur ki, 20-30-cu illərdə Axısqa türklərinin fəmiliaları məkrli siyasətin nəticəsində zorla - məcburən gürcüləşdirilmişdir.

N.Marr "Zametki o tureükom əzike okrestnostey Abastumani" /1937/ məqaləsində 1928-ci ildə Abastumanda Axısqa türklərinin dilinin fonetik və leksik xüsusiyyətlərini öyrənərkən bu siyasətin qurbanı olan həmin xalqın mə"ruz qaldığı problemləri göstərir. N.Marr yazır: Ne uqlubləə voprosa o tom, kak imenovatğ mestnıx török: adjarskimi, djavaxskimi ili mesxskimi, ə otmeçu tolğko, çto sami sebə oni nazıvaöt törkami, toçnee adjarskimi törkami, qruzınami - turkami, a to inoqda qruzınami - musulğmanami. Vozmojno, çto poslednee obstoətelğstva, uslojennoe tem, çto mnoqie törki nosət qruzinskie fəmilii, əvilosğ priçinoy otsutstvıə mestnıx török v spiske narodnostey SSSR [137, 27-31].

Beləliklə, məkrli siyasət nəticəsində /Stalin siyasəti/ Mesxet-Axısqa türklərinin soykökündə dəyişiklik edilmişdir. Bir çox ad və fəmiliaları gürcüləşdirilmiş, bir sıra el şairləri Aşıq Mahmud Yaralaşvili, Aşıq Murad İsparaşvili, Yetim Gürcü, Aşıq İşva və b. gürcü sənətkarları kimi təqdim edilmişdir. Halbuki həmin sənətkarların dili, istifadə etdikləri qaynaqlar, öncə milli kolorit həmin sənətkarların əsərlərinin Axısqa türklərinə mənsub olduğundan xəbər verir.

İndi də gürcü fəmilialarını daşıyanlar az deyil. Həmin fəmilialar dze, şvili şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gəlmişdir.

1) dze - şəkilçili Axısqa türklərinə məxsus fəmilialar: Zakir Tutadze, Səriya Lomidze və s.

2) şvili - şəkilçili Axısqa türklərinə məxsus fəmilialar: Xəlil Quzalaşvili, Lətifşah Barataşvili, Trubkay Xəlil Quzalaşvili və s.

Assimilyasiya - gürcüləşmə meylinin nəticəsində Axısqa türklərinin bə"zi dərnəkləri /məsələn, "Kısnə" dərnəyi/ - bizlər, Axısqa türkü deyilik, Axısqa gürcüləriyik - deyirlər, beləliklə, özlərini əsil türklərdən ayırmış olurlar.

Axısqa türkləri Qazaxıstanda da uzun müddət yaşamışlar. Bu uzunmüddətli məskunlaşma onların ad və familiyalarına da öz təsirini göstərmişdir. Raxmatullin, Mustafina familiyaları axısqalılardan Qazaxıstan ərazilərində tarixən yaşamaları, qaynayıb-qarışmaları ilə əlaqədardır.

Axısqa türkləri adın /şəxs adı/ ixtisar və əzizləmə formalarından çox istifadə edirlər. İxtisar və əzizləmə formaları aşağıdakı morfoloji göstəricilərlə əmələ gəlir:

-oş şəkilçisi ilə: İdoş /Hidayət/, Xadoş /Xədicə/, Saboş /Səbriyyə/, Teloş /Telman/ və s.

-ış4 - şəkilçisi ilə: Bunun üçün sözün birinci hissəsi /iki və ya üç səs/ saxlanılır və üzərinə həmin şəkilçi əlavə edilir: İbiş /İbrahim/, Diliş /Dilərə/, Fatış /Fatimə/ və s. Bu formalara Azərbaycan antroponimik sistemində də rast gəlinir.

-ir şəkilçisi ilə: Kibir /Kəbirə/, Fikir /Fikriyyə/ və s.

-ik şəkilçisi ilə: Sürük /Süreyya/, Mizik /Mizayya/, Nazik /Nizami/ və s.

-o şəkilçisi ilə: Sabo /Səbriyyə/, Kibo /Kibriyyə/ və s.

Bə"zi hallarda sözün ilk iki hecası saxlanılır və heç bir şəkilçi əlavə edilmir. Məsələn: Fati /Fatimə/, Xədi /Xədicə/ və s.

-at şəkilçisi ilə: Faxat /Fəhad/, Xənzət /Xənzədə/ və s.

Adda baş verən belə hadisələrə, əsasən, Azərbaycan dilinin Naxçıvan və Ordubad dialektlərində və bə"zi türk dilinin dialektlərində rast gəlmək olur [66, s. 137].

Axısqa türkləri hörmət əlaməti olaraq adın sonuna dədə, nənə sözlərini (qohumluq terminləri - İ.K) əlavə edirlər: Məlik dədə, Kibar dədə, Əhməd dədə; Gülcan nənə, Səkinə nənə, Göyərçin nənə və s.

Ləqəblər axısqalılar arasında çox yayılıb. Ləqəblərlə müraciət dəb halını alıb. Hər kəsi öz işinə, sənətinə, məşğuliyyətinə görə adlandırmaq əsas xüsusiyyət kimi diqqəti cəlb edir. Sənətkarlıqla bağlı ləqəblər intensivliyi ilə seçilir: Davulçu Mərdalı, Davulçu Şahbaz, Qavalçı Əhməd, Zurnaçı Şəhmərdan, Zurnaçı Əmirşah, Zurnaçı Mehri, müğənni Müdir, müğənni Nurəddin, müğənni Mikayıl, müğənni Yunis, müğənni Zülfıqar, müğənni Lətif, müğənni Osman və s.

Bu fakt göstərir ki, Axısqa ellərində sənətkarlar çoxdur.

Bə"zi ləqəblərin, təxəllüslərin mə"nasını açmaq çətindir. Çünki bu sözlər xalqdan gəlir. Məsələn: Sürlü Türən, Sabircan Toraman və s.

Axısqa türklərinin antroponimləri nitq hissələri ilə ifadəsinə görə 2 yerə bölünür:

a) İsmi antroponimlər;

b) Fe"li antroponimlər

İsmi antroponimlər adlardan qurulur: Səbriyyə, Mizan, Dərviş, Məhəmməd, Şimşək, Müşür, Nihad, Sazair, cabir, Şəhri, Xasan və s.

Fe"li antroponimlər fe"llərdən ibarət olur: Bunlar sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

1) Sadə formada olan fe"li antroponimlər: Turdi, Tursun və s.

2) Düzəltmə formada olan fe"li antroponimlər: Yitgin (Qomoroli).

3) Mürəkkəb formada olan fe"li antroponimlər: cumaqəldi, Xudabərdi, Bərdişükür, Kəldimühəmməd, Dursunmühəmməd, Qurdumurad və s.

Fe"li antroponimlər bütöv və yarımçıq formalarda müşahidə olunur. Bu adların həm birinci, həm də ikinci tərəfi fe"llərdən əmələ gəlir.

1) Birinci tərəfi fe"ldən ibarət olanlar: Berdimurad, Keldiilim və s.

2) İkinci tərəfi fe"ldən ibarət olanlar: cumaverdi, Tanrıberdi, Dustkeldi və s.

Axısqa türklərinin antroponimikasına məxsus xüsusiyyətlərdən biri şəxs adı, ata adı və familiyanın əvvəlinə hansı kənddən olmasının göstərilməsidir. Konkretləşdirmə baxımından bunun əhəmiyyəti çoxdur. Bu faktı aşağıdakı cədvəldə göstərə bilərik.

Kəndin adı Nəslin adı Şəxsin adı Ata adı Familiya

Laşeli

Varxanlı

Saxanlı

Varxanlı

Xarcamlı

Varxanlı

Saxanlı

Xerolu

Pulateli

Adıgünlü

Axısqalı

Saxanlı

Abastubanlı

Utqusubanlı

Axısqalı

Soxdeli

Çiçolu

Saxanlı

Saxanlı

Kikinetli

Kikinetli

Çinabetli

Ziqlalı

Senibanlı

Pulateli

Pulateli

Pulateli

Xerolu

Kikinetli

Pulateli

Abastubanlı

-

Mollakillərdən

Baxçacigillərdən

Puşukgillərdən

Tellogillərdən

Dabaxgillərdən

-

Poteləgillərdən

Kuşogillərdən

Muxtarpaşagillərdən

-

-

Hacıgillərdən

Topaloğullarıgildən

-

-

-

-

-

-

Mahmudgillərdən

Torogillərdən

-

-

Kuşogillərdən

-

Hamidağagillərdən

Qayadədəgildən

Hacıgillərdən

Hemidağakillərdən

-

Gülxanım

Yıldız

A. Nəcihə

Bahar

Sənəm

Zümrüd

Ruqiyyə

Məlik dədə

Gülcan

Məhəmməd dədə

Pambux

Ömər

Katib

Nəriman

Aygün

Hədiyyə

V. Xeyransa

Nəcihə

Rəhimə xala

Tuntul

Süsən

Göyərçin

Satun

Göyərçin

Gülcan

Güllər

Şüşə

Züleyxa

Tuntul

Binəli qızı

Süleyman qızı

Əhməd qızı

Ürfan qızı

a) Həşim qızı

-

Osman qızı

-

Süleyman qızı

-

-

-

Aslan oğlu

-

-

Abdulla qızı

Mirzə qızı

Əhməd qızı

-

Yunus qızı

Salah qızı

-

Qoçali qızı

Sarı qızı

Süleyman qızı

Məhəmməd qızı

-

Aslanova

-

-

Aslanova

-

Türəkova

Səlimova

-

-

-

Kamalova

Səlimov

Aslanov

Dursunov

Kamalova

-

-

-

-

Tahirova

Eyyubova

Çaxalova

-

-

-

-

-

Əliyeva

Tahirova

Müftiyev

Aslanov

Mirabov

Dədəyeva*

* Qeyd: Dəqiq mə

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Axısqa türklərinin bir-birinə çox vaxt adla yox, məhz ləqəblərlə müraciət etmələri qədim magig təsəvvürlərin, insanı şər qüvvələrdən qorumağa yönəlmiş ad yasağının qalığıdır. Asif Hacı "Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti" kitabında onların ləqəblərini də toplamış və geniş yayılmış ləqəblərə aşağıdakıları nümunə göstərmişdir: Aprak /tənbəl/, Beç səmə /yelibeyin/, Verasiya /avara, səfil/, Qaraqyruq /yekəbaş, lovğa/, Şoşi /acgöz/, Hoyrat /eybəcər/, Quduz böcek /əsəbi, çilgün/, Nakubal /balacaboy/, Paşa /səfil, veyil/, Peçxat /hərfi mə"nası - köhnə süpürgə, məcazi mə"nası əl-ayağa doluşan adam/, Gecrəvi /dəcəl, zəhlətökən/, Xıncır /kobud, qara adam/, Tazlax, sırıx, Filiç boyli /uzun, nazik adam/... Bundan başqa, fərdi ləqəblər də var. Ağzıqara Rəhim, Zarxoş Qafur, Qanlı Osman, Qurd Çələm, Dımdıl Xəlil, Tilos Xəlil, Atqafa Məcid, Zıbil Məhlüd. [27, s.89].

Fərdi ləqəblər arasında Sabircana məxsus Toraman, İlimə məxsus Səfil ləqəbləri də seçilir. Trubkay Xəlil, Qımalı Gülşən ləqəbləri də maraqlıdır.

Nəsil adları - taxımlar

Nəslin mənşəyi çox zaman nəsil adında - taxımlarda təsbitlənir.

Axısqa türklərində nəsil adları - taxımlar soy-kök, peşə-sənət, tarixi xidmətlər və s-dən doğur. Hər bir taxımda bir neçə ailə, fəsilə birləşir. Məsələn, hal-hazırda Saatlı rayonunun Varxan kəndində yaşayan Abastubanlı Hacıgillər nəslinə - taxımına dörd fəsilə (Hüseynov, Akifov, İbrahimov, Aslanov) aiddir. Axısqa türkləri, əsasən, bu məqsədlə - gil və -lar, -lər morfoloji göstəricilərindən istifadə etmişlər.

Hər bir türk kəndi müxtəlif uruqlardan - taxımlardan ibarətdir. Bə"zi kəndlər üzrə taxım nümunələri bunlardır:

Varxan - Baxçacikil, Abdullagil, Balcigil, Həsərtgil, Dabaxgil, Badurgil, Hasanağagil, Mollagil, Reşidağagil, Tillogil, colakgillər, Bampagil və s.

Seniban - Hasangil, Torogil, Qoçagil, Çolokgil, Qukyagil, Tosoygil və s.

Abastuban - Hacıgil, Eyyubağagil, Mehriqil, Puşolar, çiftçigil, Saracoğullarıgil, Qaxgil, Abdıgil, Səfərdədəgil, Xurşidağagil, Hüsıgil, cebeçigil;

Laxis - Mollagil, Dəmirçigil, Qotomangil, Tüərənağagil, Sulmağagil;

Kikinet - Eyyubgil, Toromangil, Çobangil, İsmayılemigil, Alıemigil, Qoryagil, Musagil, İstanbullīgillər, Mahmudgillər, Yetimgil;

Pulate - Qayadədəgil, Hemidağagil, coşğundədəgil, Təmiroğullarıgil, Əcərəlilər, Dursundədəgil, Yuxalar, Husogil, İşıqdədəgil, Ömürdədəgil, Quşogil, Durajalar, Yeqanağagil;

Utkusuban - Topaloğullarıgil, Şamanlar, Xocagillər, Moşolar;

Xero - Üzeyirlər, Boranlar, Abdurazaxlar, Totoşlar, İbişlər, Arabağullarıgil;

Zediban - Hacıoğullarıgil, Altunoğlīgil, Həsərlər, Memişlər, Kurtaoğullarıgil;

cela - Balaşgil, İbogil, Lazgil, Tosogil, Kirtanolar;

Adıgün - Alışangil, Poladgil, Şeyixgil, Xalidgil, Zəkimgillər, Lanqolar;

Çeçla - Yavanoğullarıgil, canioğullarıgil, Mollagillər, Qırtseloğlīgil, Yaholar, Dadaşoğullarıgil;

Qortuban - Dursunağagil, Qarasupogil, Sivitlər, Çeçelgillər, Mollaosmangil;

Xeveşen - Kekeçgillər, Haytagil, Qırımlar, Qurbangil, Gidellər;

Zanav - Bayraqdarlar, Dədəgil, Qoçalıgil, Danağigil, Hüseynağalar, Reşidağalar, Yetim İbrahımlər və s.

20-ci yüzıllıyın əvvəlindən yeni nəsil adları - familiyalar meydana çıxmış, məşhur ziyalı nəsiləri olan Ne"manzadələr, Pepinovlar, Emilzadələr və başqalarının yeni tipli taxımları bütün Qafqaza yayılmışdır.

Axısqa türkləri familiyalarının mənfur siyasət nəticəsində dəyişilməsinə qarşı da e"tiraz səsini qaldırmışlar. Filologiya elmləri doktoru Məhərrəm Qasımlı Qazaxıstanın combul vilayətində elmi səfərdə olarkən Axısqa türklərinin də nümayəndələri ilə görüşüb söhbət edib. Müşür baba ilə olan söhbət familiyalara, soy-kökə münasibət baxımından maraq doğurur. Həmin söhbəti olduğu kimi burada verməyi məqsədəuyğun sayırıq:

Müşür baba:

- Bizim oymaqlarımız binayi - qədimdən Anadolu bölgəsinin torpaqları sayılıb. Sonradan sərhəd çəkiblər, biz qalmışıq bu üzdə. Yadımdadır, davadan qabaq əlləşirdilər ki, bizi türklükdən çıxarsınlar. Özü də nə desələr yaxşıdır. Min bir yalan-palannan uydururdular ki, bəs biz qədimlərdə gürcü olmuşuq, sonradan bizi zorla türkləşdiriblər. Bu torpaqlar da qədim gürcü torpaqlarıdır. Odur ki, gərək biz təzədən qayıdıb gürcüləşək. Çox deyirdilər, yazıb-pozurdular, di gəl bir kimsənin ağına yerləşdirə bilmirdilər;

- Baba, bəs sənın familiyan niyə Paşaladzedir?

Elə biləsən nəse yarasına toxunur. Sinədolusu qullab vurub söhbətini bir az da isidir:

- Söhbətimi elə oraya gətirirəm, oğul. Qəsdən eləyiblər. Gördülər özümüzü gürcüləşdirə bilmirlər, başladılar familiyalarımızı dəyişməyə.

Biz türklərdə familiya məsələsi belədi ki, babanın adına "oğlu" sözü qoşulur. Mənim babamın adı Paşa olub. Bizə də Paşa oğlu deyiblər. Di gəl ki, pasport verəndə Paşaoğlunu zorla çevirib yazdılar Paşaladze. Qonşumuz Dadaşoğluydu, elədilər Dadaşidze. Bir para adları dəyişəndə qəsdən korlayıblar. Mənim

xalauşaqlarım var. Zeynaloğlu tayfasıdır. O vaxt zorla yazıblar Zenişvili. Hərəni bir yolla kökündən azdırmaq istəyirdilər. Gündə bir hoqqa çıxardırdılar.

- Müşür baba, bəs sonra niyə fikirlərini dəyişdilər. Gürcüləşdirmək istədikləri bir elə əhalini ilan mələyən səhraya sürgün elədilər?!

- Mən bilən baxdılar ki, baş tutan iş deyil. Bizi türklükdən çıxarmaq çətin məsələdir. Özü də bizim haqq-hesabla Stalin, Beriya şəxsən maraqlıydı. Dava vaxtı əllərinə girəvə düşdü.

Axısqa türklərinin soy-kökündə olan məcburi dəyişiklik onların mə"nəviyyatını sarsıtmadı. Onlar türk adını yüksək şəkildə qorudular. Məhərrəm Qasımlı bu yenilməzliyi aşağıdakı şe"rində çox gözəl əks etdirmişdir.

Sökülməyən bənd-bərələr sökülər,

Dəli çaylar yatağından çəkilər,

Dağlar - daşlar əriyib də tökülər,

Türklüyümüz yenilməz!

Qarı düşmən, yüz dəyişsin adımız,

Qandan getməz dədə-baba odumuz,

Gör nə deyir sümüyümüz - südümüz,

Türklüyümüz yenilməz!

Sən ha çalış azdırasan yolunu,

Tanıyaram ulusumu - ulumu,

Bağlasan da qanadımı-qolumu,

Türklüyümüz yenilməz!

Biz qartalıq, tükü-tükdən seçərik,

Gərək olsa, çəkib ağı içərik.

Qanlı-qanlı qılınclardan keçərik,

Türklüyümüz yenilməz!

Müşür baba, söylədiyən o sözü,

Tanrı qanımıza yazıbdı özü,

Qadir mövlan belə yaradıb bizi -

Türklüyümüz yenilməz! [39, s. 53-55]

Soyadların assimilyasiyası tarixi bir prosesdir. Bu proses bir sıra səbəblərlə və sosial amillərlə bağlıdır. Soyadların assimilyasiyasına iki amil tə"sir göstərir: a) linqvistik amillər; b) sosial amillər. Linqvistik amillərin tə"siri müsbət və mütərəqqi tə"sirdir. Bu istiqamətdə daha çox milli soy-kökə qayıdış ifadə olunur. Soyadlar bu zaman milliləşdirilir, həmin dilin özünəməxsus qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, türkdilli soyadlarımız əsrlər boyu assimiliyasyaya mə"ruz qalmış, xalqın özü də bilmədən bu adlarda müəyyən əməliyyatlar aparılmış, zorakı tə"sir millətin mə"nəviyyatına, tarixi-etnik mədəniyyətinə, milli varlığına hopmuşdur.

Soy-kökə olan əməliyyat-proses "Özününküləşmə siyasəti" ilə bağlı olmuş, türklər heç özləri də bilmədən gürcü və digər fəmiliaları qəbul etmişlər. Axısqa türkü cüməli Rasidzenin də bu haqda fikri dediklərimizi təsdiqləyə bilər. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin müxbiri soruşur ki, cüməli əmi, bəs niyə fəmilianız Rasidzedir? - "Eh, onun da uzun tarixcəsi var. O vaxt Gürcüstanda yaşayarkən bizə zorla bu fəmilə verdilər. Özbəgstanda dəyişmək istədik, qoymadılar, dedilər ki, olmaz. Yuxarıdan belə tapşırıblar. Qaldıq məəttəl. Bəlkə indi fəmilimizi dəyişib əslimizə, soy-kökümüzə qayıdaq... [19, 27.10.1989].

Əlipaşa Ənsarov "Ahıska türkləri" kitabçasında gürcü millətçilərinin türklərə qarşı çox uzaqgörən bir siyasət yeritdiyini, vəzifə başına keçmək istəyənlərə gürcü fəmiliaları qəbul etməyi təklif olunmasını göstərmişdir, "Ahıska türkləri arasında zamanın bu ağır millətçilik təzyiqinə, tələbinə boyun əyənlər də oldu, fəmilialarını dəyişdirənlər də... Əhali arasında belə bir ictimai fikir yaratmağa çalışdılar ki, guya Ahıska türkləri mənşə e"tibarı ilə gürcüdürlər, yə"ni gürcüdən dönmədirlər. Adamların bir qismi bu fikrə inansa da, böyük əksəriyyəti bunun təbliğat olduğunu duyur, "biz gürcüdən dönmə deyilik, türkü. Həqiqi türk heç vaxt öz dinindən, millətindən dönməz! [24, s. 7].

"Vətən eşqi" qəzeti Y.Sərvərovun "Podlostm i lijemerie-udel izmennikov" adlı məqaləsində (3 mart 1992-ci il sayında) "iskonnü fəmilö" daşıyanların siyahısını və onların dönük çıxmasını göstərmişdir: Matanidze-Matanov Boxoder (Oşoroli), Korodaşvili - İskanderov Alixan (Abasdummi), Şavadze-Mamedov Munur (Muxeli), Şavadze Şukri (Kexvanni), Dursunov - Manədze Fatul (Üaxanni), Koçaliev - Koçalidze Said (Zanovli) və b. [169, 03.03.1992].

Şamil Qurbanov "Vətən eşqi" qəzetində "Məhsəti türkləri" adlı məqaləsində fəmilialarda baş verən repressiyanın səbəbləri haqqında yazırdı: Türklərin bə"zilərinin gürcü fəmiliası daşmasına gəldikdə, demək lazımdır ki, əvvəla, fəmilə hələ milli mənsubiyyətin yeganə ölçüsü deyildir. Rus fəmiliası ilə çoxlu gürcü (Sisianov, Mouravov, Andronikov və s.) vardır ki, onların gürcü olduğunu heç kəs inkar etmir. İkincisi, o zaman gürcü fəmiliasını daşıyan türklər buna ciddi əhəmiyyət vermirdilər. Gürcü fəmiliası ilə mollalar da vardır. Görünür, buna başqa cür əhəmiyyət verənlər və gələcəkdə müəyyən məqsəd daşıyanlar olmuşdur [45, 03.03.1992].

Ömər Faiq Ne"manzadə isə vaxtı ilə yazırdı ki, türklərin yaşadığı yerlərdə "ürəklərdən türklük duyğusunu, ağızlarından türk dilini nə cür olsa çıxarmaq" meyli bir vaxt çox güclənmişdir. Hətta türk olan Əlioğlunu məcburən "Alidze" yazmaq və türk fəmilialarını bu şəkildə dəyişmək siyasəti baş vermişdir [9, 18.01.1917]. Lakin onlar qəlbən də, ruhən də türklüyündə qalmışlar və indi də qalırlar.

3.10.2. TOPONİMLƏR

Toponimlər bu xalqın etno-lingvistik yaddaşı kimi qiymətlidir. Keçmiş nəsillərin qoyub getdiyi yer-yurd adlarına türklər həmişə həssas münasibət bəsləmiş, haraya sürgün olunmuşlarsa, yeni məskən saldığı yerlərə keçmiş məskənlərinin adlarını vermişlər. Bir vaxt Türkoba adı (Böyük və Didi Türkoba) cənubi Gürcüstanda məşhur idi. 1944-cü ildə buradan sürgün olunanda həmin toponimi də özləri ilə Özbəqistana apardılar, oradan ikinci dəfə buraya - Azərbaycana - Abşeronun Şurabad qəsəbəsinə gətirdilər. Yeni salınan kəndə Türkoba adını verdilər. Adı yaşatdılar. Təskinlik tapmaq üçün. Tarixi birliyi yaşatmaq üçün. Eləcə də Axısqa, Adıgün, Azqur, Zeqan, Oşora və digər toponimlər düz 46 ildir ki, yeni-yeni regionlarda öz varlığını qoruyur. Bu əlamət milli mədəniyyətə, el-obaya ehtiramın böyük ifadəsidir.

Axısqa türkləri cənubi Gürcüstanda, Özbəkistanda, Qazaxıstanda, Azərbaycanda, Türkiyədə, Rusiyanın bir çox bölgələrində yaşamışlar və orada həm milli toponimlərdən, həm də yerli coğrafi adlardan istifadə etmişlər.

cənubi Gürcüstanda 300-dən çox türk kəndi qeydə alınıb: Əsasları bunlardır: Axısqa, Adıgün, Azqur, Apiyet, Axaşen, Arzine, Aqara, Amxer, Abastuban, Anni, Aqobil, Andal, Axıləkək, Badela, Bağdad, Balağul, Bolazul, Boqal, Borcom, Bennara, Varxan, Vale, Qaratuban, Qortuban, Qacvi, Qoders, Qorqul, Qorza, Qomoro, Qurgel, Quqnavur, Quratuban, Dersel, Aşağı Entel, Yuxarı Entel, Ərdahan, Böyük Zonav, Küçük Zonav, Zarzin, Zazala, Zarumali, Zir, Zigilə, Zeqan, Zediban, Zedeqav, Mivital, İcəret, İncqola, Kortok, Kexvan, Kaxaret, Kilde, Kikinet, Kasaraul, Laşe, Lelivan, Muke, Marel, Muqaret, Naxurdev, Nəmniyavur, Yuxarı Oşora, Aşağı Oşora, Orala, Orçoşan, Paraxa, Parexəz, Pərvanə, Pulate, Posxov, Papoli, Pamoq, Pelvan, Persay, Qabat, Sanqur, Saxan, Sarbastuban, Sarıqize, Saxtev, Sakunet, Sabzara, Silvan, Sirə, Sivri, Sixisuban, Səvirmə, Siminda, Seniban, Sinil, Sıqara, Böyük Smada, Küçük Smada, Sür, Sulis, Tatonis, Toloş, Temlala, Tisel, Tutacuval, Ude, Utqsuban, Xuro, Xevşşen, Çela, Çeçla, Çixicuban, Çisey, Çarel, Çixeli, Çörxey, Çurçut, Çüntə, Çursutal, caxsu, cela, caxsma, cüntəy, Şolavər, Şokay, Şurda.

Axısqa türklərində bu və ya digər toponimik adlar müqəddəs anlamlardandır. Heç bir türk adı danışıda doğma yerin adlarını konkretləşdirmir - Vətən deyir. Bu kövrək yasaq nə qədər mifik əskilərə gedib çıxır. Demək olar ki, hər bir uşaq nağıllarına çevrilmiş bu yerlərin - Azqur, Adıgün, Axısqa, Varxan, Abastuban, Axıləkək, Zediban, eləcə də onlara qardaş olan Ağbulaq, Sarvan, Başkeçid, Qarayazı obalarının doğma adlarını, nadir təbiətin gözəlliyini bütün ruhuyla hiss edir [27, s. 40-41].

İndi bu xalqa məxsus olan toponimik adlar çoxlu şe'r və nəğmələrdə saxlanılır. Aşıq Məhəmməd Səfilinin 38 bəndlik bir qoşmasında bu xalqa məxsus olan 100 kəndin adı çəkilir, onların xarakteri açılır.

Səvirliya - xoşməkan, sudların yeri,

Apiyet də yaxşıdır, kalmazlar geri,

Kortubanda Rəşid xoca Ərənlər piri,
Zeduban da ziyan verir o yana.
Varxani yaxşı gördüm, çarşibazari,
Sabzara ağalarına eylə nəzəri,
Xarcam camisində oxunur əzəni
Yoxarı nəzər et - Abastubana
Adıgəndə oturur paşazadələr,
Çalğılar çalınur, türli sədələr,
Xizmətdə dolanur, verir badələr,
Haxlızu aldurur, olman divana.
Karatubanda saqilər olmuşlar haci,
Pelvanni Nuri xoca - başımın taci,
Xeyrat camilərində verir kirəci,
Sarayi-dövlətdür, sahib-zamana.
Getdim Kexvana, çəkmək talaşi,
Süngəret halvəsi, ətməgi-aşi,
Daima mət edəm molla Kələşi,
Dəliğanliləri bənzər huri qılmana.
Bəxşi bek əfəndi, öpərim əlin,
Allah bağışlasın dövlətin-malın,
Kərəm et, görəyim Korkulun halın,
Nəzər etdim, çox xor baxırsan bana.

X X X

Axısqa yıxılmış, olmuşdur əsir,
Nə kilim kalmışdır, nə əski xasır,
Əhmədiyyə camisi olmuşdur yesir,
Ağliyer gözlərim, dolmuşdur kana.
Azğur ağaları palto geyinmiş,
Əgdürmüş papağı, faytona binmiş,

Eşitdim, ramazan üç günə enmiş,

Ömər Əfəndi qoymuş əhdi-peymanı.

Səfili, et ibadət, kendini kurtar,

Aldanma dünyaya, günəhin yetər,

Nizam-tərəzidə daha çox artar,

Ya rəbbim, kömək ol, sığındım sana.

Aşğın həmin qoşmasında adı çəkilən toponimik vahidlərin xarakterik cəhəti odur ki, burada türk, qafqaz və slavyan mənşəli coğrafi adlar - kənd adları yanaşı mövcuddur. Bu toponimlərin bəzilərinin mənşəyi və mənası tam aydın deyil. Bu, müəyyən dərəcədə onunla bağlıdır ki, bir sıra yer adları - kənd adları bizə təhrif olunmuş şəkildə gəlib çatmışdır. Bəziləri isə fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Məsələn, aşağıdakı toponimlər gürcü dilinin fonetikasına uyğun olaraq təhrif edilmiş, ya da onların sonuna a, i səsləri artırılmışdır: Qotura, Pulateli, Qağvi, Tuxi, Laşi, Amxeri, Papoli, Çixeli, Axali və s.

Bu xalqın el nəğməkarı Müdir də türkülərində daha çox kənd adlarından istifadə etmişdir.

Nerdə kaldı o Zeduban dərəsi?

Eşidilməz suların şərsərəsi,

Yeşil, gözəl Azqurumun meşəsi,

Gəl, dönəlim o yerlərə arkadaş!

Qoşmada adı çəkilən türk kəndləri və qəsəbələri: Dersel, Kexvan, Zeduban, Pulateli, Qortuban, Apiyet, Adigün, Zonav, Qağvi, Nəmmiyavur, Quqnavur, Kortox, Çixicuban, Muxi, Çela, Çeçla, Səvirma, Laşi, Zarzmali, Qoders, Utqsuban, Rabat, Sirə, Qorqul, Qaratuban, Pelvan, Sanqur, İcaret, Amxeri, Qorza, Zazala, Kaxaret, Çisey, Xona, Sarbastuban, Marel, Orçoşan, Badila, Papoli, Silvan, Potsxov, Ərdahan, caxsu, Qomor, Böyük Smada, Küçük Smada, Entel, Bolacur, Şolaver, Unçal, Bennor, Şokay, Xero, Xeveşin, Varxan, Sabzar, Xarcam, Abastuban, Çərmük, Saxan, Tutacubar, Kinkinet, Anı, Zir, Tsiminda, Quratuban, cüntəy, Sürli, Şurda, Boqal, Kilde, Çixeli, Çurçut, Parexəz, Axısqa, Sakunet, Pamac, Temlal, Çorxeş, Sinis, Saxtev, Persay, Muqaret, Zigilə, Aqara, Azqur, Borcom [28, 1989, №7, s. 69].

Mesxeti - cavaxeti Gürcüstanın qədim tarixi - coğrafi ərazisidir. Bu ərazi haqqında aşağıdakı məlumatlar regionun toponimik zənginliyini nümayiş etdirir: Bu ərazidə əhali çox seyrək yaşayır. Belə ki, respublikanın hər kv. km. sahəsində 75 nəfər yaşadığı halda Mesxeti və cavaxeti ərazisində 4 nəfər yaşayır. Bu rayonun şəhər və şəhər tipli qəsəbələrində (Ədigön, Axıska, Aspinza, Axılkələk, Baqdanovka və Abastuban) yaşayan əhali sənaye ilə məşğul olur. Atarada şəhər çuğunduru e'mal edilir. Heyvandarlıq, əsasən, cavaxetdə, meyvəçilik isə Samsxe ("Üç qala" - Axısqa) rayonunda inkişaf etmişdir.

Bu regionun iqtisadiyyatının yüksəlməsində Barjam - Axıska - Vale dəmiryolu və avtomobil nəqliyyatının böyük əhəmiyyəti vardır. Abastuban dünya əhəmiyyətli kurortlardan sayılır. [70, 10.04.1952].

Axısqa türklərinin yaşadığı rayonların (5 rayon) adları da fonetik cəhətdən müxtəlif cür tələffüz olunur. Yəni, eyni adın bir neçə variantları mövcuddur. Məsələn: Bu variantlarla yanaşı, həmin adların digər əlamətləri (coğrafi şəraiti) "Vətən eşqi" qəzetində aşağıdakı kimi göstərilmişdir.

Adıgeni (Ədigön) - Ədigön rayonun mərkəzidir. Kobliyan çayının kənarındadır. Sahəsi - 1056 km²-dur. Axısxa dəmir yolu stansiyasından 32 km qərbdə, Batumi - Axısxa avtomobil yolu üstündədir. Əhalisi 2,1 bin nəfərdir (1974). Taxta-şalban və limonat zavodları var.

Axalsixe (Axısxax) - Axısxax rayonunun mərkəzidir. Dəmir yolu stansiyasıdır. Batumi, Axarkələk və Borcoma gedən yolların kəsişəğüdür. Sahəsi 1208 km², əhalisi 19,3 bin (1975) nəfərdir. Qonur kömür hasilati mərkəzidir. Nişasta (Kraxmal), şarab, piva, limonat, kirpic zavodları, ət, ətmək kombinatları, mebel fabriki, tibbi (med.) məktəbi, kənd təsərrüfatı (selxoz) texnikumu, teatr, muzey var. Orta yüzillüxlərdən qalma Safara monastri Axısxanın yaxınlığındadır. Axısxax rayonunda diatomit və əqiq çıxarılır.

Aspindza (Aspinza) - Aspinza rayonunun mərkəzidir. Kür çayı kənarında, Axısqax dəmir yolu stansiyasından 34 km cənub-şərqdə, Axısqax-Leninakan şose yolu üstündədir. Ərazisi 796 km², əhalisi 2,6 bin (1974) nəfərdir. 2 taxta-şalban zavodı, limonat zavodı, qənnadi fabriki, xastaxana, muzey və s. vardır.

Axalkalaxı (Axarkələk) - Axarkələk rayonunun mərkəzi, Axarkələk çayının kənarında, Axısxax dəmir yolu stansiyasından 74 km cənub-şərqdədir. Şose yolları kəsişəğüdür. Sahəsi 1598 km², əhalisi 11,4 bin (1975) nəfərdir. Yağ-peynir, taxta-şalban, limonat, piva zavodları, pedaqoji və kənd təsərrüfatı texnikomları var.

Axısqalılar kənd, dərə, dağ, meşə adlarını, ümumiyyətlə, bütün toponimik sərvətlərini türklərində, manilərində vəsf etməkdən yorulmurlar.

Şe"rlərdə toponimik adlar geniş şəkildə təbliğ olunur. Məsələn, Şimşək Dursunov adlı şair "Vatani qördüm" şe"rində Kaxaret, Mlivan, Uraveli, Sonkursya, Avxer, Yayla, Zarzma, Mlaşə kimi yaşayış məskənlərinin adını çəkir.

Kaxaretdə veyran qördüm vatani

Lelivanin camisi kluba donmiş

Qazdim Uraveli koşama-koşa

Simasi kudratdan çakılmış taqinan-taşa.

Çixdim Sankureya tutildi dizlarim,

Avxeri veyrana qordi qozlarim

Yaylanin elunda koldi izlarim

Kan aqliyan meşalar qordumda qaldim

Şimşək diyar, qetdim Vatan qazmaya,

Mlaşədən oqradim qeçdim Zarzmaya [70, 01.03.1991].

Axısqax türkləri manilərdə işlətdiyi toponimik adları öz deyim tərzlərinə uyğunlaşdırırmışlar. Başqa sözlə, toponimik vahidlər interferensiya olunmuşdur. Məsələn:

Ağ dəvə düzdə kaldı

Yüki Tevrizdə kaldı

Oğlani sancı dutdı

Dermeni kızda kaldı

x x x

Su gəlür harx uzuni

Qəzəl örter yüzünü

Əgil, Kavkaz tağları,

Görem yarın yüzünü

Axısqa türklərinə məxsus toponimlərə bə"zi lüğətlərdə və mənbələrdə toxunulmuşdur. Məsələn, V.A.Nikonov "Kratkiy toponimiçeskiy slovarğ" adlı əsərində "Abastuman" adı və mənşəyi haqqında aşağıdakı mə"lumat verir: "Abastumani" - pos. v Qruzinskoy SSR. İz qruzin. Xabaz "pekarğ" i ubani "kvartal". V period persidskoqo zavoevaniə pereosmisleno po naimenovaniə k denejniç edineü abaz i tuman. Drevnee naze. oüxe, iz qruzin, oçüie "medvejğə berloqa" i xevi "uhelğme" [152, s. 14].

M.M.İzzatov "Mesxeti" toponimi haqqında aşağıdakı mə"lumatı verir: Mesxetiə - gto drevniy qruzinskiy kray. Öqozapadnaə çastğ, Axalüinskiy reion respubliki v Qruzii. Qeoqrafiçeskoe nazvanie kraə - Mesxetiə - Djavaxetiə. Gto Axalüinskiy, Adiqenskiy, Aspindzevskiy, Axalkalakskiy i Boqdanovskiy rayonı respubliki Qruzia, qranıçahie na suşe s Tureükim qosudarstvom. Gto kray zasnejenniç qor v tesninaç oblakov, kanjonov, raspadnov i lesov [123, 02.VIII.1992].

Axısqa toponimlərini mənşə cəhətdən iki qrupa ayırmaq olar:

a) Türk mənşəli toponimlər;

b) Gürcü mənşəli toponimlər.

Türk mənşəli toponimlər oykonim, oronim və hidronimlərdən ibarətdir.

Oykonimlər - yaşayış məskənlərinin adları: Axısqa, Adıgün, Azqur, Axılkələk, Qaratuban, Qortuban, Sarıqıze, Utqusuban, Xırtız, Yenigöy və s.

Eyni kənd adları "yuxarı- aşağı" istiqamətlərinə görə fərqləndirilir. Məsələn: Yuxarı Oşora - Aşağı Oşora, Yuxarı Entel - Aşağı Entel və s.

Asif Hacılı Axısqa mahalının iç dünyasından bəhs edərkən yazır ki, əski etnik xüsusiyyətlərə uyğun olaraq, bir çox kəndlər bir-birilə əkizdir, yə"ni ən"ənəvi cüt quruluşa malikdir: Yuxarı Oşora, Aşağı Oşora, Yuxarı Entel, Aşağı Entel.. Ümumiyyətlə, bu ulu mahalı təbii şərait iki hissəyə bölüb: yuxarı və aşağı kəndlərə. Bu bölgü yalnız təbii-coğrafi deyil, müəyyən etnoqrafik və dil çalarları ilə də əsaslanır. Aşağı kəndlərlə yuxarıların dialekt fərqləri, əsasən, s - ş /istiyirik - iştiyirik/, e-ə /emi-əmi/ kimi əvəzlənmələrdə təzahür edir. Türk ədəbi dilinə ən yaxın şivə Axısqa-Azqur şivəsidir [27, s. 41].

Oronimlər - obyekt adları: dağ, dərə, təpə, meşə, qaya, yayla, qışla, tarla, çayır-çəmən, bağ və s. adlar.

Dağ adları: Horos, Persat, Abioğli, Bolacul, Fındıqlı, Çekilli, Didimağa, Askilli, Qanlı, Çobanköprüli, Artnal, Dersel, Əcərə, Saxan, Sosola, Sirit, Yalbuç, Yiləsatan, Alazana, Baxacax, cebil, Saburtağ.

Bu adların bə"ziləri dağın bitki örtüyü ilə əlaqədardır. Məsələn, çəkil sözü tut ağacının bir növüdür. Dağ bu ağaclarla əhatə olunduğu üçün Çekilli adlandırılmışdır. Fındıqlı. Bu dağ fındıq kolları ilə dövrəyə alınmışdır.

Askilli. Oronim Axısqa türklərinin deyim tərzinə uyğunlaşdırılmışdır. Askil - əzgil deməkdir. Bu dağda görünür, əzgil ağacı çoxluq təşkil edir.

Bə"zi Axısqa dağlarının adları antroponimlərlə bağlı olur. Məsələn; Saburtağ /Sabirdağ/ və s.

Dağ adları sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşda müşahidə olunur.

a) sadə: Horos, Sirit və s.

b) düzəltmə: Çekilli, Askilli /bu adların əmələ gəlməsində -li şəkilçisi əsas rol oynamışdır/.

v) Mürəkkəb: Abioğli /qohumluq termini ilə oğli sözünün birləşməsindən/; Çobanköprüli /çoban və köprüli sözlərindən/, Yiləsatan və s.

Dərə adları: Dersel, Zediban, Sabiyet, Derin, Dörttaş, Degirman, Sabzara, Çaxi, Uzun, Küknəlli və s. Dərə adlarının bəziləri ərazinin bitki örtüyü ilə əlaqədar formalaşmışdır. Məsələn, Küknəlli dərəsi - küknar ağacının çox olması ilə bağlı əmələ gəlmişdir.

Bəzi dərə adları obyektin həcmi ilə bağlı formalaşmışdır. Məsələn: Uzundərə, Derindərə.

Dərə adları obyektin yerləşdiyi yaxın subyektlə bağlı formalaşmışdır. Məsələn, Dörttaş, Degirmandərə; bu dərə su, dəyirmanının yanında yerləşdiyi üçün belə adlandırılmışdır.

Dərə adları bu obyektədən istifadə edən heyvan adları ilə bağlı da əmələ gəlmişdir. Məsələn: Qoyundərə - bu dərədə ot çox olduğu üçün qoyun sürülərini burada otarırmışlar.

Bəzi dərə adları gürcü mənşəlidir: Sabiyet, Çaxi və s.

Təpə adları: Böyük sırt, Naomar sırtı, Sekirə sırtı, Dorux tepesi, cuvallar tepesi, Satarınbaşı. "Sırt" sözü türk dillərində "təpə" mənasında işlənir. Axısqa türkləri həm "sırt", həm də "təpə" sözündən oronimlərin tərkibində istifadə etmişlər.

Meşə adları: Zediban, Qusxana, Qarasu, Melislər, Qostala, Hamzula, Nakal, Qavaxlı, Nadqur və s. Bunlardan Qarasu, Qostala, Qavaxlı türk mənşəlidir.

Qaya adları: Yaruk, Qüzeyli, Qalabayri, Böyük, İsitmə və s.

"Qalabayri" - yəni, qalanın bayırı, çölü mənasındadır.

"Qüzeyli qaya" - qayanın qüzeydə yerləşməsi ilə əlaqədar adlandırılmışdır.

Böyük sifəti ilə əlaqədar olan bu qaya adı («Böyük») onun böyüklüyü, əzəməti, hündürlüyü ilə bağlı əmələ gəlmişdir.

Yayla adları: Abastuban, Sarıqaze, Saxan, Xarcan, Varxan, Urael, Kikinet, Əski, Çoban, Persat, Qaxgilin yaylası, Öküz koxi, Çeçla və s.

Yayla adları da türk və gürcü mənşəlidir.

Türk mənşəli olanlar rəng adı ilə /sarıqaze/, peşə adı ilə /Çoban/, nəsil adı ilə /Qaxgilin yaylası/, heyvan adı ilə /Öküz koxi/, dövrə, zamanla /Əski/ və s. ilə bağlı yaranmışdır.

Gürcü mənşəlilər: Çeçla, Persat, Urael, Varxan, Xarcam, Saxan və s.

Yayla adlarının bəziləri /Abastuban, Saxan, Xarçam, Varxan və s./ həm də yaşayış məskənlərinin adıdır. Görünür, bu yerlərin adamları getdikləri yaylalara öz kəndlərinin adını vermişlər.

Qışla və yataq adları: Çillər qışlası, Xurşudun yatağı.

Axısqalılar qışlalarda, əsasən, heyvanları saxlayırlar. Yataqlarda heyvanlar qərar tutur.

Tarla adları: Qaramoğli, Zaden, Qara, Böyük, Uzun, Selasu, Tört, Axaşen, Qostama, Qıraxlar, Nariya, cami, Varazan, Qıraçlar, Çolalar, Sukuletlər, cuvarlar, cumatar, Meydanlar, Qəssabxana, Xerek, Pisara, Gürgənə, Dərə, Qusxal, cuhut, Bağbanlar və s.

Tarla adlarının məna və mənşəyi maraqlıdır. Bəziləri tayfa, millət /Qaramonoğli, Qıraxlar, Qıraçlar, Bağbanlar, cuvarlar, cuhut/ adları ilə, bəziləri tarlanın həcmi ilə /Qara, Böyük, Uzun, Tört/, bəziləri müəyyən obyektlərin yaxın və oxşarlığı ilə /Dərə, Selasu, Qəssabxana/ əlaqədar adlandırılmışdır.

Bə"zi tarla adları isə yad dillərin, xüsusən də, gürcü dilinin tə"sirindən yaxa qurtara bilməmişdir. Bunlar aşağıdakılardır: Zaden, Axaşen, Nariya, Varazan və s.

Bağ adları: Gülbaxça,* Qamabaxça, Ardmulbaxça, Çəyürnəbaxça, Kirəzlibaxça, Ömərəfəndibaxçası, Qazaxlibaxça.

*Qeyd: Asif Həjilinin müəyyən etdiyinə görə, Axısqada tarixi Gülbaxçalar çoxdur. Məsələn: Varxan Gülbaxçasından, deyilənlərə görə, Kərəm gəlib keçmişdir.

Kirəzlibaxça - "Girəz" - giləs, yə"ni giləslı baqça. Bu baqça, deyilənə görə, giləs ağacları ilə başdan-başa örtülmüşdür.

Ömərəfəndibaxçası - Ömərəfəndiyə məxsus baqça.

Qazaxlı baqça - Qazax tayfasına mənsub baqça.

Çayır-çəmən adları: cırkna çayırı, Başaberet çayırı, Acartuba çalası, Xəlid çayırı, Hokaçala çayırı, Düz çayır, Sabadur çayırı, Kirəzli çayırı, Dərvişin çayırı və s.

Çayır-çəmən adlarında da türk və gürcü mənşəli sözlər əsas yer tutur.

Hidronimlər bulaq, göl, çay, çərmük /mineral su/, çay qovşağı adlarından ibarət olur. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Bulaq /puvar/ adları: Savuk, Zanduxlı, İncə, Qara, Taxtali, coç, Çift, Bəyaz, Gügümpartlıdan, Söd, Çəmi, Qındıs, Töküz gözəl, Qərincəri puvarları, Almanın suyu, Xeveşen suyu, Məmmədali, Rəşidağa, Məhrəmdədə, Hüseynədə, Paşa, Hasan, Məhəmməddədə puvarları və s.

Bulaq adları suyun soyuqluğu /Savuk/, rəngi /İncə, Qara, Bəyaz, Söd/, suyun dərəcəsi /Gügümpartlıdan/, suyun nəyə isə bənzədilməsi ilə /Töküz gözəl, Almanın suyu, Xeveşen suyu/, bulağın kimlər tərəfindən inşası ilə /Məmmədali, Rəşidağa, Məhrəmdədə, Hüseynədə, Paşa, Hasan, Məhəmməddədə puvarları/ və s. ilə bağlı qoyulmuşdur.

Göl adları: Dibsiz, cazı, Pərvanə, Qotur, Sabiet, Qara və s.

"Qotur", "Qara", "Dibsiz" adları gölün suyunun keyfiyyətinə, həcminə əsasən verilmişdir.

Çay adları: Kür, Xeveşen, Poskov, Abastuban, Xarcam, Laşe, Arzine və s. Çay adlarının əksəriyyəti yaşayış məskənlərinin adı ilə əlaqədardır. Görünür, çay həmin yaşayış məskənlərinin yaxınından axır.

Axısqaçılar çay qovşaqlarına da adlar vermişlər. Məsələn: Çatalsu, Körpülü çatal və s.

Çərmük /mineral su/ adları: Abastuban, Aqobil, Pulate, Akaşen, Sabiyet, Kükənli, Arazında və s. Bu çərmüklər cənubi Gürcüstan ərazisində yerləşir, həm türk mənşəli, həm də gürcü mənşəlidir.

Tədqiqat göstərir ki, Axısqa toponimlərinin əksəriyyəti etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə, əsasən də qıpçaq, oğuz, Hun-bulqar, kürd və digər tayfa adları ilə bağlı əmələ gəlmişdir. Bunların bəzilərini nəzərdən keçirək:

Samqur etnotoponimi - gürcücə Samkure. Bu toponimin birinci komponenti Hun-bulqar tayfalarından olan sam (və ya samar) etnosu ilə bağlıdır. Həmin toponimə Adıgün rayonunda, Qardabani rayonunda isə Samqarı şəklində rast gəlik. Toponimin ikinci komponenti isə ümumhün etnik adı olan «qur»la (məşhur hun tayfaları: onoqur, saraqur, uyğur, utiqur, kutriqur və s.) əlaqədardır.

Sam tayfasının adı Özbəkistanın (Səmərqənd - Samarkand) və Rusiyanın Samara şəhərlərinin adlarında da yaşayır.

Adıgün etnotoponimi - gürcücə Adıqene. Qədim türk tayfası olan Adıgün əfsanəvi prəvətəni, əski abidələrdə olan Otyuken vilayətini yada salır. V.V.Bartold yazır ki, XIX əsrin sonlarından Qırğızıstanda Adıgün nəslindən olanlar yaşamaqdadırlar [91, tom 2, cəstğ 1, s. 533].

Qobieti etnotoponimi. Mesxetiyada kənd adıdır. cənubi Gürcüstanda da Kobuleti adlı şəhər vardır. Gürcü dilində bu etnosun adı «Kobu», «qobi» ölkəsi mə

Kobu (qobu) tayfasının adı Qafqazın bir sıra yer adlarında öz əksini tapa bilmişdir: Dağıstanda Qobi dağı, Azərbaycanda Bakıdan çox da uzaq olmayan yaşayış məntəqəsinin adı və geniş ərazi Qobustan (türk dilində «qobuların yeri»), respublikanın digər rayonlarında Qobu, Qobustyu, Qobu-Dilağarda kəndləri də mövcuddur. XVIII yüzillikdə kobi köçəri tayfasının Gəncə şəhərindən çox da uzaqda məskunlaşmaları haqda mə

Qandza etnotoponimi - Gürcücə Qandzani. Kendjek tayfasının izlərinə Gürcüstanın cavaxeti ərazisinin Boqdanovka rayonuna məxsus olan Qandza kənd adında rast gəlirik. Kendjek tayfası türk xaqanlığının hakimiyyəti dövründə Qafqazda görünməyə başladılar. X-XII yüzilliklərdə Orta Asiyada tanınan yerli əhali qırğızlarda qendje, türkmən və qazaxlarda kendje adı isə çağırılırdı. Bu adla bağlı toponimlərin geniş arealları mövcuddur. Orta Asiyanın uyğur ölkəsində Kendjek şəhəri və Kendjalu rayonu, Türkmənistanda Kendji-Karabaq, XIX əsrdə Şimali Qafqazda Kenje və Qendje kəndləri, Qendjeçay [118, s. 140], Azərbaycanda məşhur Gəncə şəhəri kendjek tayfasının adını özündə yaşadır.

Kuna, Tazakov, Yençikov etnotoponimləri. Bu etnotoponimlər əsas qıpçaq tayfalarından olan köv (kai, koi) və kunı adlarını özündə qoruyub saxlamışdır. Qeyd edilən etnotoponimlərə Gürcüstanın Aspinza rayonunda olan Kuna, Tazakov («yeni kövlar»), həmçinin Yençikov («yeni kövlar») (Axalsix rayonunda) yaşayış məntəqələrinin adında rastlaşırıq. Mənbələr göstərir ki, qıpçaq tayfaları arasında kun və kov tayfaları islam dinini qəbul edənə kimi xristyan olmuşlar [188, s. 34, 35]. Azərbaycanda qov tayfasını iki kənd (Qovlar və Qovlarsarı) özündə qoruyub saxlamışdır. Qovdərə və Qovdaq etnotoponimləri də Azərbaycanda qeydə alınmışdır. Azərbaycana XIX yüzilliyin ortalarından 96 qov tayfasından olan ailənin köçdüyü də mənbələrdə göstərilmişdir [188, s. 34]. Həmin yüzillikdə qov tayfaları Ermənistana da axın etmiş, burada türk kəndi olan Qovunlu yaşayış məntəqəsini yaratmışlar [101, s. 41; 155, s. 210].

Tuğ etnotoponimi. Axısqa türklərinin yaşadığı kəndlərdən biri də Tuğ adlanır. Kənd Boqdanovka rayonuna məxsusdur. Tuq (tuk, tok) məşhur qıpçaq tayfalarındandır. Qafqazda, o cümlədən Gürcüstanda bir çox yaşayış məntəqələrinin adları bu tayfa ilə əlaqədardır. Şimali Qafqazda Tuq, Tuk, Tok, Tukdaq, Tukovo və s. kəndlər vardır. Azərbaycanda üç Tuğ kəndi, Tuğ çayı, Tuğ dağı və Tuğ yurdu əraziləri mə

Çala, çela etnotoponimləri. Bu qıpçaq etnosun bir sıra toponimlə bağlılığı mənbələrdə göstərilmişdir [139, vıp. 2, s. 160]. Bu köçəri tayfa adı Mesxetiyanın Axalsix rayonundakı Çala kəndində, Adıgün rayonundakı Çela kəndində öz in

Türkiyə ərazisində 7 kənd «Çala» adlanır. Azərbaycanda Çala adlı kənd və göl, Çaldaş, Çalburun kəndləri, Çaldaq adlı dağ vardır. Ermənistanda Çaldaq adlı kənd və dağ, Çaldaş adlı dağ, Çaltəpə adlı iki kənd mövcuddur. Həmçinin Sibirin müxtəlif regionlarında və Mərkəzi Asiyada da xeyli toponimik vahidlər həmin etnosun adını özündə yaşadır.

Bazarxana etnotoponimi. Bazar və ya basar qıpçaq tayfalarından biridir. Qafqazın bir çox toponimik vahidlərində bu etnonim əsas komponentlərdən birini təşkil edir.

Axısqa türklərinin yaşadığı kəndlərdən biri də Bazarxana adlanır. Kənd Mesxetiyanın Aspinza rayonunda yerləşir.

Q.Qeybullayev, S.Axinjanov XVII-XIX yüzilliklərin Orta Asiya, həmçinin Şərqi Sibir (qırğız, qaraqalpaq, özbək) mənbələrinə əsaslanaraq bu tayfanın müxtəlif regionların toponimiyasında yayıldığını göstərir: Şimali Qafqazda (Bazarört, Bazarkışlak kəndləri), Azərbaycanda (Bazar və Bazarçay, Bazaryurd və Bazardüzü), Ermənistanda (üç Bazardjiq kəndi, Bazar çayı) [101, s. 50; 83, s. 206, 230].

Çikil etnotoponimi. Çiqil (çikil) məşhur qıpçaq tayfalarındandır. Axısqa türklərinin yaşadığı kəndlərdən biri də Adıgün rayonuna məxsus olan Çikil kəndidir. Bu kənd həmin tayfanın adı isə əlaqədardır. Gürcülər bu

kəndin adını Çixelğ şəklində təhrif etmişlər. Tədqiqatlar bu tayfanın erkən orta əsrlərdə Mərkəzi Asiya çöllərində yaşadığını təsdiqləyir [9, s. 36]. Azərbaycanda Çiqil adlı çay (Sumqayıt ətrafında) yə

Qorqul etnotoponimi. Kerqil (qurqul) oğuz tayfasıdır. Adıgün rayonundakı Qorqul kəndinin adında bu oğuz tayfası öz əksini tapmışdır.

Balta (boltalı) etnotoponimi. Gürcüstanın Laqodexsk və Znaursk rayonlarında Balta adlı kənd qeydə alınmışdır. Balta türk tayfası Mesxetiyyəyə (Samsxe) monqol dövründə XIII-XVII əsrlərdə axın etmişlər. Yerli toponimlərdə bu tayfanın adı qorunmuşdur. Ümumiyyətlə, türklərin yaşadığı ərazilərdə (Şimali Qafqazda - Balta, Balta-Çoxrak kəndləri), cənubi Azərbaycanda - Balta kəndi), Ermənistanda - Baltadərəsi və Baltaçay və s.) bu tayfanın adı mühafizə edilib saxlanmışdır.

Xançala etnotoponimi. Axısqalıların yaşadığı Axalkələk və Boqdanovka rayonlarında Xançala adlı iki kənd vardır. Xançal tayfasının osmanlı mənbələrində Gürcüstan ərazisinə XV-XVII əsrlər arasında Kiçik Asiyadan gəldiyi göstərilmişdir. XIX əsrə aid xəritədə Xançallı adlı iki kəndin Ermənistan ərazisində - türklərin yaşadığı bölgələrdə olduğu da qeyd edilmişdir.

Qomar etnotoponimi. cənubi Qafqazın bir çox toponimləri türk tayfası olan kamar (və ya qamar) etnosları ilə əlaqədardır. Bu tayfa hunların tərkibində Qafqazda görünməyə başlamışlar. XIX yüzillikdə Azərbaycan və Ermənistanda 7 kənd Qəmərli (Kamarlu) adlanırdı. 1728-ci il Osmanlı türklərinin Gürcüstanda siyahıya alınmasında Qamarlı adlı tayfa da qeydə alınmışdır. Gürcüstanın Borçalı qəzasında (indiki Bolnisi rayonu) Böyük və Kiçik Qəmərli və Qomareti adlı türk kəndləri də vardır. «Qomareti» - gürcücə «qomar yeri, yurdu» mə

Tədqiqatlar göstərir ki, İranda Kamara, Kamare, Qomar, Qomarabad və s., Türkiyədə Kamarlı adlı oykonimlər vardır [102].

Kola etnotoponimi. XIX əsrdə Gürcüstan toponimikası üç qədim bolqar tayfasının (kul, kol, kuyvar-xubiar) adını özündə qoruyub saxlamışdır. Erkən orta əsr mənbələrində bu tayfalar haqqında müfəssəl mə

Kola etnonimi ilə bağlı toponimlərə geniş şəkildə Orta Asiya, Ural və Sibir ölkələrində rast gəlmək olur.

Qədim bolqar tayfası olan Kuyvar (Xubiar) tərkibli yer adlarına XIX əsrə aid Qafqaza və Azərbaycana aid olan xəritələrdə (Xubyarlı kəndi Azərbaycanda iki rayonda), Dağıstanda Xublar dağı, Xubyarkənd, Gürcüstanda Xubiar yaşayış məntəqəsi) rast gəlirik.

Kanqar etnotoponimi. Gürcücə Kanqari, ermənicə Kanqark. Erkən orta əsrlərə aid mənbələr xəbər verir ki, V əsrdə cənubi Qafqaza Kanqar adlı türk tayfası gəlməyə başlayır. Onlar Azərbaycanın şərqində, Naxçıvan və Qazaxda, eləcə də cənubi Gürcüstanın Ermənistanla olan sərhədlərində məskunlaşmışlar. «Letopisğ Kartli»də, «Kartlis Sxovreba»da «Konqar-kəngər ölkəsi» haqqında maraqlı mə

Qarabağda da Kəngərli adlı kənd və bu kəndə yaxın Kəngər dağı vardır.

Azqur etnotoponimi - gürcücə Aükuri. Axalsıx rayonunda Azqur kənd adı az tayfasının adı ilə bağlıdır. Orta əsr Gürcüstan tarixində az tayfasının VII-XIII əsrlərdə Altaydan Orta Asiyaya, oradan da Qafqaza miqrasiya olunması haqqında mə

Azlar hun-bolqar tayfalarının tərkibində Qafqaza gəlmiş və burada məskunlaşmışlar. Həmin tayfanın adı bir sıra toponimlərin tərkibində ilişib qalmışdır: Azov dənizi, Azaklar kəndi (XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda), Aza kəndi (Naxçıvanda), Azqur kəndi (Türkiyənin Gürcüstan və Ermənistanla olan sərhəddində), Azqir (Rumıniyada), Azqir (Qazaxıstanda kənd) [203, s. 139].

Azlar erkən orta əsrlərdə Gürcüstanın Mesxetiyyə ərazisində məskunlaşmış, bu tayfa adı Azqur (Axalsıx rayonunda) və Azqyuda (Axalsıx rayonunda) kəndlərinin adında komponent təşkil etmişdir.

Muqareti və Moxe etnotoponimləri. Muqareti (gürcücə, «muqar ölkəsi») kəndi Mesxetiyyənin Axalsıx rayonuna, Moxe kəndi isə Adıgün rayonuna məxsusdur. Mənbələr moxg, moqq, mukri(n) və ya muqri(n) tayfalarının avarların tərkibində Qafqaza axını haqqında mə

Toloş etnotoponimi - gürcücə Toloşi. Mesxetiyanın Aspinza rayonunda yerləşən toloş kəndinin adı tolos adlı tayfanın fonetik cəhətdən cüzi dəyişiklik hiss olunan formasıdır. Toloslar Qafqazda VI yüzillikdən görünməyə başlamış və müxtəlif variantlarla (tulus, teles, tules) çağırılmağa başlamışlar. cəbrayıl rayonunda Tulus adlı kənd bu etnosun Azərbaycanda da yayıldığını sübut edən dəlillərdəndir.

Uran etnohidronimi. XIX əsrə Gürcüstanın Mesxetiyaaya aid olan xəritəsində Kok Uran və Ak Uran çayları və Uran Qutan kəndinin adı çəkilir [102, s. 121-122; 83, s. 128-129].

Uran qıpçaq tayfalarından biridir. Oran və aran variantları müxtəlif areallara yayılmışdır. Sibirin və Qafqazın bir çox regionlarında Uran çayı, Urañqa, Urañqıç, Ural gölləri, Aran, Aranbulaq, Arankutan, Aran Mirzə, Aranzamin, Aranyanıqlı, Örən, Örañqala və s. kəndlər qeydə alınmışdır.

Edinja, İndjıqala və İndjebla etnotoponimləri. Bu kəndlər Mesxetiyanın Axalsıx rayonundadır. XIX əsrə aid Gürcüstan xəritəsində İnça, Ondja-xevi, İndjioqlı, İndjadra, İndjadaq və s. yaşayış məntəqələrinin adları göstərilmişdir.

Bu toponimlərinin ilkin komponentini təşkil edən andja qıpçaq tayfalarından biridir. Toponimik vahidlərin tərkibində bu forma indja, ondja, ança, onça kimi variantlarda da müşahidə olunur. Kök türklər sayılan bu tayfanın Gürcüstanda görünməsi Səlcuqların hərəkəti ilə üst-üstə düşür [107, s. 41].

Orta əsrlərə aid rus əlyazmalarında bu köçəri tayfalarla əlaqədar yaranmış Andja, Andj-oqlı oykonimlərinin adı çəkilir [90, s. 73, 77-8].

Azərbaycanda bu tayfanın adı İncə, İncəli, Oncaqala, İncili, İncir adlı oykonimlərin tərkibində daşlaşmışdır. Dağıstanın Maxaçkala şəhərinin adı əvvəllər - orta əsrlər dövründə Andjikala adlanırmış.

Zilan və Zazalı etnotoponimləri. Türk tayfaları ilə yanaşı Mesxetiyaaya XV-XVII əsrlərdə yeni kürd tayfaları da axın edirdilər. Onların əksəriyyəti cənubi Gürcüstanda məskunlaşmışdılar. Bu tayfa zilan və zaza adları ilə məşhur idi. XIX əsrə aid osmanlı və rus sənədlərində həmin tayfalar təqdim olunur. Mesxetiyaada iki kənd - Zilan (Axalsıx rayonunda) və Zazalı (Adıgün rayonunda) kürd tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Tədqiqatçılar Türkiyənin Ərzurum şəhərinin adının da bu tayfa ilə bağlı əmələ gəldiyini qeyd edirlər [130, s. 45; 81, №2, s. 23; 122, s. 96]. Ermənistanda da Zazançı və Zilan adlı kəndlər vardır.

Damğalı etnotoponimi. Axalsıx rayonunda damqa tayfasının adı ilə bağlı formalaşan kəndlərdən biri də Damğalı adlanır. XVI əsrdə Ermənistan ərazisində Damqa adlı kənd də qeydə alınmışdır [93, s. 226, 350, 399].

Axısqa etnotoponimlərini əks etdirən cədvəl

№ Etnosun adı və variantları Toponimik vahidin adı və yerləşdiyi ərazi

1. Bozal/bazal Bazaleti kəndi, Bozaliane, Bozaleti gölləri
2. Kamar/qamar Qamar (Qomaro) kəndi, Böyük və Kiçik Kamarlı kəndi, Qomareti kəndi
3. Udi-udı, udon, utin, utiqurı Ude kəndi (Adıgün r.)
4. Onoqur Onqar, Onqora (Aspinza r.)
5. Kuyvar (xubiar) Xubiar kəndi
6. Kanqar Kanqar ölkəsi (Kanqari)
7. Sam və ya Samar Samqur (Samkure) (Adıgün r.), Samqori (Qardabani r.) kəndləri
8. Az Azqur (Aükuri) kəndi (Axalsıx r.)

9. Avar və ya abar, varxon Abari kəndi (Ambrolaur r.), Varxan (Varxani), Vartaxana (Adıgün və Asrinza r.)
10. Sal Saliəti, Saloqlı kəndləri
11. Moxg, moqg, mukri(n), muqri(n) Muqareti kəndi (Axalsıx r.), Moxe kəndi (Adıgün r.)
12. Tolos-tulus, teles, tules Tolosi kəndi (Aspinza r.)
13. Tuba (tubo, tobel, tobol) Toba, Qurutuban kəndləri (Axalsıx r.); Karatuban, Kortuban kəndləri (Adıgün r.); Tobaxçi kəndi (Axalsıx r.)
14. Kuzan (kuzen, quzan) Kola vilayəti (cənubi Mesxetiya)
15. Adıqün Adıgün (Adiqene) rayonu
16. Kobu (qobu) Kobuleti şəhəri, Qobietı kəndi; Kobıxevi (Aspinza r.); Kobaze (Axalsıx r.)
17. Kendjek Qandza (Qandzani) (Boqdanovka r.)
18. Balandjar Baladjur kəndi (Adıgün r.); Balaçaurı küç. (Tbilisi)
19. Markis (markiz) Markistan kəndi (Aspinza r.)
20. Kikan və ya Kikin Kikineti kəndi (Adıgün r.)
21. Uran-oran, aran Kok Uran, Ak Uran çayları, Uran Qutan kəndi (Aranisi və Duşet r.)
22. Kov (kai, koi), kumı Kuna, Tazakov (Aspinza r.); Yenqikov (Axalsıx r.) kəndləri
23. Andja-indja, ondja, ança, onça Gdinja, İndjqala, İndjebła kəndləri (Mesxetiya); İnça, Ondja-xevi, İndjioqlı, İndjadara, İndjadaq (Gürcüstanda yaşayış məntəqələri)
24. Tuq (tuk, tok) Tuq kəndi (cavaxeti, Boqdanovka r.)
25. Çala Çala kəndi (Axalsıx r.), Çela (Adıgün r.)
26. Bazar və ya basar Bazarxana kəndi (Aspinza r.)
27. Çiqil (Çikil) Çikil (Çixelğ) (Adıgün r.) kəndi
28. Salar Salardağ (Axalsıx r.-da dağ)
29. Oral/Aral Oral kəndi (Axalsıx r.); Aral kəndi (Adıgün r.)
30. Avat/abat Abatxevi (Axalsıx r.)
31. Kerqil/qurqul Qorqul kəndi (Adıgün r.)
32. Balta Balta kəndi (Laqodex və Znaur r.)
33. Xançal Xançala kəndi (Axalkələk və Boqdanovka r.)
34. Damqa Damğalı kəndi (Axalsıx r.)
35. Zilan, zaza Zilan kəndi (Axalsıx r.), Zazalı kəndi (Adıgün r.)

Oral/Aral kəndləri Adıgün rayonundadır. Oral/Aral/Oğuz tayfasının adında qorunmuşdur. Avat/Abat/tayfa adı isə Axalsix rayonunun Abatxevi kəndinin adında qorunub saxlanılmışdır.

Axısqa lıların iri tarlalarından birinin adı Qırıxlar adlanırdı. Bu oronim türk tayfalarından kırık/kırız adlı etnoslarla bağlıdır. Mənbələrdə kırık/kırız adlı tayfa adı və XI yüzillikdə həmin tayfanın Türkiyənin Avropa hissəsində yaşadığı ərazinin Qırıxlareli adlandırıldığı qaynaqlarda qeyd edilmişdir [208, s. 89]. Gürcüstanın Marneuli rayonunda da Qırıxlı adlı kənd vardır. Azərbaycanın Tovuz rayonundakı Qırıxlı, Düz qırıxlı kəndlərinin adları da oğuz tayfalarından biri olan kırık tayfasının adı ilə bağlı izah edilir [32, s. 23].

Sarıqıze /həm kənd, həm də yayla adı/. Türk xalqlarının toponim yaradıcılığında sarı komponentli sözlər də mühüm rol oynamışdır. Sarıqıze toponiminin tərkibindəki «sarı» sözü isə rəng mə

Sarbastuban-/Sarbastubani/ toponiminin tərkibindəki sar komponenti də çox güman ki, sarı qırpaqlarla, sarı tubalarla əlaqədar ola bilər. D.E.Eremeev türklərin etnogenezindən bəhs edərkən «sarı tubo», «sarı tubalar»dan danışır. Bu tayfaların tarixən qədim olduğunu, qırpaqların tərkibində Qafqaza gəlişini, cənubi Gücüstanda nüfuzunu göstərmişdir [32, s. 35-37].

Gürcüstanın Marneuli rayonunda Aşağı və Yuxarı Saral kəndləri də var. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, bu kəndlərin də adı sarı qırpaqlarla bağlı formalaşmışdır [79, s. 11].

Sarkine şəhərinin adı bə

Bə

Samşvilde toponimi /»Kitabi-Dədə Qorqud»dakı «Şor» boyundan, «Şamsoldın» adlı xanədanın adı ilə əlaqədardır/.

Axısqa lıların bağlarından biri Qazaxlı baxça adlanır ki, bu da Qazax-qasak tayfasının adını özündə yaşadır. Mənbələr göstərir ki, qazaxlar gürcü çarı II Georqa /1072-1089/ hərbi qüvvə ilə kömək etmək məqsədilə onların bir hissəsi Şərqi Gürcüstana gəlmiş və sonralar buranın müxtəlif yerlərinə yayılmışlar. Onların ilk orta yüzilliklərdə Şimali Qafqazda, Kuban çöllərində, «Dəşti-Qırpaq» deyilən yerdə yaşamaları da göstərilir [27, s. 144].

Axısqa toponimləri komponentlərinə görə müxtəlifdir. Komponentlərinə görə bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Təzə komponentli kənd adları: Təzəköv - «köv» sözü türk dilindəki «köy» sözünün fonetik variantıdır. «Kənd» mə

2. Yeni komponentli kənd adları: Yeniköv. Axısqa rayonu ərazisində olan yaşayış məntəqəsinin adıdır. Təzəköv kənd adının mə

3. Oba komponentli kənd adları: Vaşloba. Belə oykonimlərin yaranmasının əsas səbəbi yaxın keçmiş qədər ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrinin daha əlverişli, müəyyən mövsümi işlərin görülməsi, maldarlığın inkişaf etdirilməsi üçün daha münasib yerlərdə obaların olması, onların tədricən mənsub kənd sakinləri hesabına genişlənməsi olmuşdur.

4. Qışla /qışlaq/ formantlı kənd adları: Taşlıqışla. Yaşayış məntəqəsinin adının mə

5. Yuxarı və aşağı komponentli kənd adları. Axısqa lıların 6 kənd adını bu antonim sözlərin köməyi ilə fərqləndirmişlər: Yuxarıentel - Aşağıentel, Yuxarısxis - Aşağısxis, Yuxarı-Oşora - Aşağı-Oşora, Yuxarı Varxan - Aşağı Varxan və s.

Aşağı-yuxarı üzrə yerləşmə istiqaməti eyniadlı məntəqələrin şaquli xətt üzrə diferensiallaşmasına şərait yaradır. Bu müxtəliflik türk dilli xalqların toponimik sistemində də sabit fərqləndirici əlamətlərin ən işlək və geniş yayılmış tipi sayılır.

Axısqalılının toponimik sistemində təkrarlanan coğrafi adlardan bə

Təkrarlanma prinsipi ilə əmələ gələn yaşayış məntəqələrinin bir çoxu indi gürcüləşdirilmişdir. Məsələn, Yuxaritsxis /Zemotsxise/, Aşağıtsxis /Kvetotsxise/, Aşağı Oşora /Aşoranik/, Yuxarı Oşora /Oşoraverx/, Yuxariental /Zemo-enteli/, Aşağıental /Kvemo-Enteli/ və s.

6. Xana formantlı kənd adları: Bazarxana, Vartaxana, Mirşxana. Göründüyü kimi, İran dillərində müstəqil leksik vahid kimi «ev, mənzil» mə

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, axısqalılının toponimik sistemindəki bir sıra onomastik vahidlər uzun bir tarixi inkişaf yolu keçməklə yanaşı, həm də aid olduğu xalqın, etnosun və mövcud olduğu ərazinin, tarixən bu ərazidə baş vermiş ictimai, siyasi hadisələrin bir çox spesifik cəhətlərini də özündə əks etdirmiş və bunlar da əksər toponimlərin yaranmasını şərtləndirmişdir. Göründüyü kimi, oykonimlərin əksəriyyəti etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə, əsasən də tayfa adları ilə əlaqədar formalaşmışdır. Qədim türk tayfalarının adının coğrafi adda - yaşayış məntəqələrinin adında in

Axısqa türkləri, əsasən, 5 rayonda yaşayırdılar. Axısqa rayonunda 64, Adıgün rayonunda 71, Aspinza rayonunda 55, Axalkələk rayonunda 11 və Boqdanovka rayonunda 1 kənd türklərin yaşayış yurdu idi. cəmi 202 kənddə 195 min nəfər yaşayırdı.

Gürcü millətçiləri ən qədim türk yer adlarını da ya tamamilə dəyişir, ya da gürcüləşdirirdilər. Tarixi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün həmin adları-saxtalaşdırılmış oykonimlərin /yaşayış məntəqələrinin adları/ siyahısını veririk:

Axısqa rayonu: Azqur, Siryox, Tisal, Temlalo, Aqora, Zikila, Qurqəl, Siniban, Saqunet, Blorza, Kobaze, Orpola, Persa, Soxtev, Georgi imdə, Muqaret, Şurdo, Qilde, Tsiniz, Zeyban, Tatanis, Boqa, Sür, cunta, Eliasminda, Qurutuban, Zir, An, Tekrut, İmlita, Suxlis, Vale, Orjani, caral, cağısman, Ab, Xaq, Arjil, Anda, Odunda, Uraşel, Yenikikov, Qoroma, Orsep, Kisətib, Qoltaxsev, Çala, Sxaltuba, Oral, Minazə, Oxera, Toba, Xevot, Vaşloba, Kikinet, Xrian, Tiribon, Çiorza, Azquri, Sirioxi, Tiseli, Tkemlalo, Aqara, Zikila, Qurqeli, Sinibani, Sakuneti, Blorza, Kopadze, Orpola, Persa, Soxtevi, Georgi lında, Muqareti, Şurdo, Klde, Teinisi, Zeibani, Tatanisi, Boqa, Sviri, Çvinta, Eliats minda, Kirtibani, Dziri, Ani, İkruti, İvlita, Sxvilisi, Vale, Ordşani, carali, Dakismani, Abi, Xaki, Ardşuli, Anda, Odunda, Uraşeli, Eenqikevi, Qroma, Orepi, Kistibi, Koltaxevi, Çala, Tekoltibila, Orali, Minadze, Okera, Toba, Xeoti, Vaşlobi, Kikineti, Xriani, Triboni, Tskorza.

Adıgün rayonu: Kikinet, Tutaçir, Çurqota, Çixel, Səbuzər, Beynarə, Varxan, Xarjam, Tsaxan, Çixnaskaro, Sakraze, Nakirdev, Abastuban, Xevaşel, Untsa, Şoravəl, Yuxariental, Aşağıental, Xero, Şoqa, Bulatsar, Böyüksmada, cordan, Qomora, Zanav, Sire, Adıgün, Osiet, Malaşe, Arzne, Plate, Zarama, Utxisiban, Sixisiban, Katsaral, Qoderzi, Çeçla, Çela, Sairma, Kortuban, Opiet, Dersel, Kakvi, Kekvan, Zeduban, Korotoxi, Kikinaur, Natinour, Moxe, Qorqul, Qaratuban, Lelovan, İjaret, Samqure, Avxer, Kaxaret, Kordze, Xuro, Ude, Aral, Yurxaritsxis, Aşağıtsxis, Zazola, Marel, Orqoşan, Xona, Tearbistuman, Teixis, Kikibo, Parexa, Kiqineti, Tutadşivari, Çurçota, Çixelm, Sabuzara, Benara, Varxani, Xardşami, Tsaxani, İxnaskara, Tsaqradze, Nakirdevi, Abastumani, Xevaşeni, Untsa, Şoraveli, Zemo-Enteli, Kvemo-Enteli, Pxero, Soka, Bolaşamçı, Didismada, Çarçani, Qomaro, Zanavi, Tsre, Adigeni, Osieti, Malaşe, Arzne, Plate, Zarzma, Utxisubani, Txisibani, Katsarail, Qoderdzi, Çeçla, Çela, Sairme, Qorotubani, Opieti, Der eli, Qaqvi, Kexovani, Zedubani, Korotoxi, Quqinauri, Natinauri, Moxe, Qorquli, Karatubani, Lelovani, İdşareti, Samkure, Avker, Kaxareti, Kordze, Kiro, Ude, Arali, Zemotsxise, Kvetotsxise, Zazola, Mareli, Orqoşani, Xona, Tearbastumani, Tsixise, Kikibo, Parexa.

Aspinza rayonu: Rustavi, Pertsixe, İndisa, Qəmze, Aşağı Oşora, İdumala, Laşixov, Yuxarı Oşara, Aspinza, Ota, Damala, Kelsuda, Xirtız, Makalekev, Markistan, colda, Karzamet, Panaket, Varnet, Artax, Niala, Lebis, Aqara, Təzəköv, Van, Qoyundərə, Şalişet, Alanza, Taşlıqışla, Dolaş, Atskvit, Kinça, Roçet, Erkota, Oskeriya, Varnet, Axaşen, Saxidabel, Axaşen, Orkora, Kabinet, Çabaret, Buzmaret, Tolerta, Kvarşa, Alejiva, Gilda, Bazarxana, Zeldovarziya, Varxan, Rustavi, Pertsixe, İndusa, Kamza, Aşoranij, İdumala, Mlaşixevi, Oşoraverx, Aspindza, Ota, Damala, Qelsuda, Xertvisi, Makalakeva, Marqistani, Djolda, Karzamenti, Panaketi, Varneti, Artaxi, Niala, Lepisi, Aqara, Tazakevi, Vani, Koindara, Şalaşeti, Alandza, Taşli- Kişla, Tolaşi, Atskvite, Kina, Roketi, Erkota, Oskeriya, Varneti, Axaşeni, Saxudaveli,

Axaşeni, Orqora, Qobieti, Çobareti, Buzmareti, Tolerta, Kvarşa, Aldjva, Kilda, Bazarxana, Zeldoverzu, Vartaxana.

Axalkələk rayonu: Okam, Azmana, Kartseb, Karta, Miraşxana, Xavət, Dabana, Edinça, Murakvali, Damğalı, Kaxaşen, Okami, Dzmana, Kartsevi, Qarta, Miraşxani, Xaveti, Dabania, Edindja, Murakvali, Damkali, Qoqaşeni.

Boqdanovka rayonu: Saramo, Saqamo.

Beləliklə, onomastik leksika bu xalqın tarixini əks etdirən dəyərli bir fakt kimi onların tarixi coğrafiyasını, insan obrazını və Vətən məfhumunu yaşadır.

Bir sıra regionlarda məskunlaşmaları bu elin onomastikasına da öz tə"sirini göstərmişdir.

Şəxs adları tərkibcə müxtəlifdir. Qadın adlarının tərkibində "can", "xanım", "qül" və s. kişi adlarının tərkibində isə "xan", "mirzə", "bek", "şah", "ağa", "dar", "din", "can" və s. komponentlər iştirak edir. Kişi adlarının məzmununda dini anlayışlar da əsas yer tutur.

Semantik cəhətdən qadın adları planet, metal əşyalarının adlarından, bitki və s. adlardan ibarətdir. Özümlü cəhətləri ilə seçilən qadın adları da müşahidə olunur. Kişi adları da semantik cəhətdən əşya, planet, quş adlarından ibarətdir. Kişi adlarında da spesifik cəhətlər vardır.

Tədqiqat göstərir ki, bu xalqın antroponimik leksikasının bir hissəsi türk, digər hissəsi isə ərəb-fars mənşəlidir.

Leksik-semantik cəhətdən şəxs adları igidliklə, qəhrəmanlıqla, arzu, istəklə, əzizləmə, gözəllik, Vətən anlayışları ilə bağlı təsnif edilmişdir. Familiyalarda müxtəliflik özünü göstərir. Tipik və tipik olmayan familiyalar fərqləndirilir. Familiyalarda gürcü, özbək və qazax dillərinin güclü tə"siri olmuşdur. Tipik olmayan familiyalar regional tə"sirlərin nəticəsidir. Belə familiyalar şəxsin istəyi və soy-kökü ilə bağlı deyil, burada yad dillərin, yad faktorların tə"siri danılmazdır.

Ləqəblər axısqaqalılar arasında çox yayılıb. Ləqəblərlə müraciət dəb halını alıb. Hər kəsi öz xarakterinə, işinə, sənətinə, məşğuliyyətinə və s. görə adlandırmaq əsas xüsusiyyət kimi diqqəti cəlb edir.

Soyadların assimiliyasına bir sıra səbəblər və amillər tə"sir göstərmişdir: a) linqvistik amillər; b) sosial amillər.

Toponimlər bu xalqın etno-linqvistik yaddaşı kimi qiymətlidir. Axısqa türklərinin yaşadığı məskənlərin adları bütün zamanlar ərzində fonetik cəhətdən dəyişdirilmiş, bir çox hallarda təhrif edilmişdir. (Adıgen - Adıgün - Adıgön - Ədigön; Axalsixe - Axısxax - Axısqa - Axıska; Axalkalaki, Axarkələk və s.).

Gürcü millətçiləri ən qədim türk yer adlarını ya tamamilə dəyişib, ya da gürcüləşdiriblər. Tarixi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün saxtalaşdırılmış oykonimlərin siyahısını vermişik.

İXTİSARLAR

3.11. SÖZÜN SEMANTİK STRUKTURU: ƏSAS SEMANTİK PROSESLƏR

Dildə olan sözlər öz şəkil və mə"nalarına görə çoxmə"nalı, omonim, sinonim və antonimlərdən ibarət leksik-semantik söz qruplarını təşkil edir.

Çoxmə"nalılıq. Axısqa türklərinin dilinin sözlərində olan çoxmə"nalılıq, demək olar ki, əksər nitq hissələrində müşahidə edilir. Bunların içərisində kəmiyyət e"tibarı ilə isimlər, sifətlər və fe"llər çoxluq təşkil edir.

1. İsmi çoxmə"nalılığı: *ayax /davarın ayağı/, /işkafın ayağı/, ağız /adamın ağızı; bıçağın ağızı/ və s.*

2. Sifətin çoxmə"nalılığı: *ey /yaxşı və sağlam mə"nalarında/, kalın /Bu mindər kalındır; Onun göni kalındır/ və s.*

3. Fe"lin çoxmə"nalılığı: *çalmax /biçmək/ - çalmax /oğurlamaq/, kaxmax /qalxmaq/ - kaxmax /bir yerdən başqa yerə köçmək/ və s.*

Omonimlik. Axısqa türklərinin dilində olan əksər omonimlər digər türk dilləri ilə, o cümlədən, Azərbaycan dili ilə də eyniyyət təşkil edir.

Axısqa türkləri eyni sözün müxtəlif mə"nalarından istifadə edərək dildə maraqlı doğuran zəngin omonimlik yaratmışlar. Məsələn: *çağ /coşmaq mə"nasında/ - çağ /vaxt, zaman mə"nasında/:*

Haçan ki cuş edib çağlasa sellər,

Açılar lalələr, sünbüllər, güllər /cövhəri/,

Güz çaği gətürdün bağına /Hüzuri/

kurd /canavar/ - kurd /həşərat/:

Gezərdi içində avisi, kurdi,

Çamli- namudli meşa haxlıma gəldi /İlim Şahzadəyev/,

Laxanaya kurd düşmüşdi /Xeyransa Mirzəyeva/.

Tığ /ülgüc, biz/ - tığ /buğda, arpa topası mə"nasında/: Tığ yarasu eylanur, dil yarasu eylanmaz /əski söz/,
Uzaxdan buğday, arpay tığı görünüyərdi [70, 10.XI.1992].

Sinonimlik. Axısqa türklərinin dilindəki sinonim sözləri müəyyənləşdirmək üçün, öncə, onların leksik-semantik əlamətlərini nəzərə almaq lazımdır. Sinonimlərin əksəriyyəti mə"na incəliklərinə malik olan, az bir hissəsi isə eyni mə"nalı sözlərdir.

Bu dildə işlənən sinonimlər bədii dilin imkanlarını zənginləşdirir, mə"na çalarlarını genişləndirir. Aşağıdakı nümunələr bu cəhətdən xarakterik sayıla bilər:

qəm-qüssə: Xəbər-ətər yox idi, nə qəmdən, nə qüssədən.

çiplax-yalın ayax: Çiplax, yalınayax qaçardux.

ağlamax-sızlamax: can qalmadı daha bizdə ağlamaya, sızlamaya.

Yer-yurd: Yerimizdə, yurdumuzda başxaları at oynadur [70].

Antonimlik. Antonim sözlər zidd mə"naları ifadə edir. Axısqa türklərinin dilindəki əsas nitq hissələrinin hamısında antonimliyə rast gəlmək olur. Məsələn: Məcbur oldux geca-gündüz xısın-xısın söyləməyə. Ölən öldi, qalan qaldı. Bu böyüklük məmləkətdə varlux ikən yoxa döndux. Hər addımda bir mum kimi yanıb söndux. Yaramızın qabuğini biz bağladux, onlar açdı [70].

İXTİSARLAR

3.12. FRAZEOLOJİ VAHİDLƏR

Nitqdə hazır şəkildə işlədilən frazeoloji vahidlər axısqaqlıların dilinin inkişaf tarixinin indiki mərhələsində söz birləşmələrinin tam və qəti kombinasiyasıdır. Düzəltmə nominativ mə

Dil faktlarından aydın olur ki, türk dillərinin frazeoloji vahidləri Hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq, bir sıra ortaqlı əlamətlərə malikdir. Frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi ta qədimlərdən - müstəqil ümumxalq türk dillərinin formalaşmağa başladığı dövrlərdən mövcud olmuş, sonralar ümumxalq, daha sonralar isə milli dil səciyyəsi daşıyan bu dillərin frazeologiyası tərkibində işlənərək indiyə qədər gəlib çıxmışdır. Əlbəttə, müstəqil türk dillərinin təşəkkülündən sonra zəmanəmizə qədər dilin başqa sahələrində olduğu kimi, burada da ayrılan cəhətlər meydana gəlmişdir ki, bu da həmin dillərin müstəqil inkişafı ilə əlaqədar olaraq ortaqlı cəhətlərin müəyyən dərəcədə zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Yaxud bu dillərin hər birində özünəməxsus frazeoloji vahidlər də formalaşmışdır [11, s. 65-66; 53, s. 22].

Axısqa türklərinin dilində də belədir. Həm qohum türk dilləri ilə ortaq, həm də spesifik frazeologizmlər bu xalqın dilində də zəngindir. Məsələn, özünəməxsus frazeologizmlər:

Ortaluğa çəpər atmaq: O vaxt «gürcüləşənlər» ortaluğa çəpər atıyer /İ.Şahzadə oğlu/,

Ömrü sökülmax: Vətən həsrətindən ömrüm sökülədi // Gözümdən axiyer yaş birər-birər /L.Sağrızel/,

Yürəginə qor salmaq: Yanuxli hava idi. Nələsi daği-dərəyi lərzəyə götürüyərdi, bütün insanların yürəginə qor salıyerdi /Ş.Adıgünli/.

Uzun yolu dutmaq: Siz çox uzun yolu turtmuşuz. Bizlər isə kesa yolu /İ.Şahzadə oğlu/.

Frazeologizmlər axısqaqlıların dilində də müxtəlif formalarda ifadə olunur:

Atalar sözü /əski sözlər - deyirlər/ və məsəllərlə: Dünyay umidinən yemişlər; Dərd çəkən insanın yuzi gülməz; Bizə də bir gün doğar və s.

Adlarla: qara gün, sönməz yürək, dağ baba, dar həyat, taş yürək, dərdin acısı, qaynar dünya və s.

Qara gün bu başibəlalı xalqı sıxışdırıyerdi /İ.Şahzadə oğlu/,

Biriklərdür dolax-dolax

Dağ babanın gözü bulax /c.Xalidov/,

Əldən gedər ömür, həyat,

Azmi oldi bu dar həyat /İ.Şahzadə oğlu/,

Təkə əsgərlər taş yürəkliydi, verilən tapşuruğa görə onlar belə də olmalıydılar /Ş.Adıgünli/,

Dişərkilər bizim dərdi nə bülir,

Dərdin acısını Vətənsiz bülür /L.Sağrızelı/,

Çapdım ati, dünya böyük

Qaynar dünya bənə sönük.

Fe

Yürəkdə qəm bitürmax: Allah deyib oturmuşux, Yürəkdə qəm bitürmüşux /İ.Şahzadə oğlu/,

Dərdi qəmə qatmax: hayıf, çox şey yitürmüşux, Dərdi qəmə qatem, Allah /İ.Şahzadə oğlu/,

Sıhırı açammax: Fələk bizi sıhırlamış, bağlamış, Bu sıhırı açamadım, Vətənim (L.Sağrızelı),

Perik düşmax: Perik düşdux quşlar kimi yuvadan, Ömür sürdük həsrətinan, qəminan /G.Şahin/,

Yola vurmax: Bizi yola vurmağa /yola salmaq - Azərbaycan dilində - İ.K./ az qala bütün köv yığılmışdı /G.Şahin/,

İntizar çəkməx: Onlar da davadakilərinin intizarını çəkiyerdilər /Ş.Adıgünli/,

Gözə degməx: Şindiluğa ailənin böyüki sayılan on dörd yaşlı Məndüf gəlinin gözünə degmədi /İ.Şahzadə oğlu/ və s.

IV FƏSİL. MORFOLOGİYA

IV FƏSİL

MORFOLOGİYA

4.1. SÖZÜN MORFOLOJİ QURULUŞU

Dil sistemində söz iki səviyyədə öyrənilir: Məntiqi-semantik və struktur-qrammatik səviyyələrdə. Sözün morfoloji quruluşu ikinci səviyyədə tədqiq edilir. Burada sözün quruluş imkanları, morfoloji paradıqmaları nəzərdən keçirilir.

Axısqa türklərinin dilində sözün morfoloji quruluşunun maddi göstəriciləri öz həyatiliyini və özünəməxsusluğunu mühafizə edib saxlamışdır. Tədqiqat göstərir ki, morfoloji quruluşca Axısqa dili zəif inkişaf etmişdir. Şəkilçilərin birvariantda qalması, digər türk dillərində olduğu kimi çoxvariantlılığa meyl etməməsi bu baxımdan səciyyəvi sayıla bilər. Birvariantlı şəkilçilər bunlardır: çi, ci, li, lux və s.

Axısqa türklərinin dilində çox zaman çi şəkilçisi əvəzinə ci şəkilçisi işlənir. Məsələn:

Biz quş idux uçaridux havada,

Avcı vurdu düşürtdilər yuvadan /Folklor nümunəsi/.

Müasir Azərbaycan dilində dörd variantda işlənən -lıq şəkilçisi Axısqa dilində yalnız birvariantlıdır /lux/.

Nə aylux var, nə illux var əsgərə,

Səfərbərlux bizə verməz təzkirə /türkü/;

Vətənsizlux böyük dərdidir bilənə /İlyas İdrisov/.

-lux şəkilçisi qohumluq terminlərinə əlavə olunaraq ögey qohumluq mə"nasını ifadə edən isimlər əmələ gətirir: analux, babalux, bacilux və s.

-lux şəkilçisi - gil şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirir: bacilux /bacigil/, kardaşlux /kardaşgil/ və s.

-lux//nux şəkilçisi adlara qoşularaq keyfiyyət, xasiyyət, peşə, hal-vəziyyət, yer və əşya bildirən isimlər əmələ gətirir: Tağın üstündə düzənnux da bir göl var. Yazluxda padişah vəzir-vəkilinən beklilər /"Şah Abbasinən usta" nağılından/.

Ləncpərluxda yox barabari /S.Bayraqdarova/ və s.

-çax şəkilçisi: qabçax /tas/, yançax, qolçax, sarımçax və s.

Azərbaycan dilinin dialektlərində /Zəngilan, Bakı, Salyan/ bu şəkilçiyə bu və ya digər fonetik variantlarda təsadüf olunur [12, s. 174; 64, s. 110].

-ğac şəkilçisi: tutğac /əlcək/, yaslanğac /yastıq/ və s.

-çuk şəkilçisi: qolçuk /Ol yanma, sol yanıma, gəl otur yanıma, Nazik de nazik qolçukların sarçı də boynuma/.

-cux şəkilçisi: boncux, qızılcux və s.

-ciy şəkilçisi: məniciy, yabanciy, anaciy və s.

-çə şəkilçisi: kəpçə, çömçə və s.

-mac şəkilçisi: tutmac, bazlamac. "Bazlamac" sözünə "Kitabi-Dədə Qorqud"da da rast gəlirik: ... Əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilə bir küvlək yoğurd gəvəzlər [38, s. 99].

Azərbaycan dilinin qədim dövrlərində bu şəkilçi ilə bulamac, bozlamac, dökmac, tutmac, kəsməc kimi xörək adları düzəldilmişdir.

-lux /nux/ şəkilçisi bu əhalinin dilində kəmiyyət kateqoriyasının maddi göstəricisi kimi də çıxış edir. Bu əlamət həmin dili digər türk dillərindən fərqləndirir. Məsələn: Onnux /onlar/ hönkür-hönkür ağıladı. Tavarluği /davarları/ çöllərə hayd alasana, kız! Adamlux /adamlar/ dad-fəryad qopardı və s.

Birvariantlı -li şəkilçisi: Qarlı-buzlı dağlar haxlıma gəldi /İlim Şahzadəyev/.

- li şəkilçisi ni şəklində də adi danışq dilində işlənir:

Toromannilər çarşı - bazarda eydir /nağıllardan/

Söz köklərində "i"-ləşmə hadisəsi zəif şəkilçiləşmənin təzahürüdür: qoxi /Kərənfil qoxi neynar/; qapı /Dar günündə qapın açan oldumi/ və s.

Bu hadisə, yə"ni ı,u,ü saıtlərinin yerinə "i"-nin işlənməsi ahəng qanununun pozulmasına gətirib çıxarır.

Bə"zi söz köklərində də inkişafın ləng getdiyi müşahidə olunur. Məsələn: tü ən qədim köklərdəndir. Bu sözün sonrakı inkişafı aşağıdakı kimi olmuşdur: tü - tüü - tüy - tüq - tük. Axısqa türklərinin dilində bu söz "tüy" formasında qalmış, daha inkişaf etməmişdir /Tauxun kəndində tüy vardı/.

Dilin inkişafı analitik formaların öz yerini sintetik formalara verilməsi ilə də səciyyələnilir. Lakin bu əhalinin dilində sintetizmə meyl zəif olduğundan analitik formalar hələ də saxlanılmışdır: bənə qalsa, sana qalsa /məncə, səncə/.

-duc şəkilçisi: sağduc, solduc:

Aşığı sözüni başlasın,

Düşmənlər işini boşlasın,

Mövlan sizi çift saxlasın,

Ağa güvəgi, bəg sağduci

/Qəribəm bu vətəndə, 73/

-ma şəkilçisi: atma, basdurma, buğlama, bozlama, sovitma, kavurma, çıxirtma, kazma, sırma, kovrama və s.

-im şəkilçisi: kəsim.

-ix şəkilçisi: anıx /anıxlamaq - toy gününü bəlli etmək/.

-ğun şəkilçisi: burğun, vurğun.

İbrığın uci burğun,

Üç yigit bənə vurğun /mani/

-gək şəkilçisi: süzgək /süzgəc/, ilgək.

-gənc şəkilçisi: yüzgənc /üzmək/.

-çax şəkilçisi: burçax /əmək aləti/

-a şəkilçisi: çap+a /Sapanla çapa dünyaya bəslər - əski söz/.

-qax şəkilçisi: oturqax /oturqax mindəri/. İndi müasir Azərbaycan dilində arxaikləşmiş - qax şəkilçisinin aq - qa kimi derivatları mövcuddur, "oturqax" sözü isə dilimizdə "otaq" şəklində daşlaşmışdır.

Asemantik şəkilçilərin qalıqları sözün tərkibində açıq-aşkar hiss olunur. Məsələn: köçməkcilux - köçkünlik mə"nasında: Çünki bizim millətə köçməkcilux yazılmışdır /İ.Səfil/; Yanğılış - yanlış mə"nasında: Yanğılış və əgri yola düşənləri naletliyerim /G.Şahin/.

-lük şəkilçisi baxmayaraq ki, qədim xüsusiyyətə malikdir, bununla belə, "bu böyüklük hökumət" birləşməsindəki "böyük" sözünün tərkibində asemantikdir.

-lux şəkilçisi "dağlux havası" ismi birləşməsinin birinci tərəfində lüzumsuz yerə işlədilmişdir.

Dağlux havası yaradır

Dağlar bənim yürəgimdə /c.Xalidov/

Axısqa türklərinin dilində də ikiqat mənsubiyyət şəkilçisinin "si" hissəsi sözdə artıqdır

Millətin çoxusi dərddi

Dərddən beli iki qatli /Yitgin Qomoroli/

cəbrayıl keçid şivəsində bu xüsusiyyətə rast gəlmək olur.

İXTİSARLAR

4.2. NITQ HISSƏLƏRİ

Sözün morfoloji strukturu nitq hissələri adlanan qrup daxilində araşdırılır. Sözün hansı əlamətləri kəsb etməsi, maddiləşməsi, funksiya və rolu, əsas və yardımçı xüsusiyyətləri və s. bu qrup daxilində öyrənilir.

4.2.1. İSİM

Güclü yad tə"sirlər əhatəsində olmasına baxmayaraq, Axısqa türklərinin dilində milli orijinal xüsusiyyətlər qorunub saxlanmışdır.

Müxtəlif predmetlərin adlarını bildirdiyi üçün isimləri aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

1. Şəxs adlarını bildirən isimlər. Xüsusi adların bu növünə kişi və qadın adları, familiyalar və ləqəblər, eləcə də nəsil adları daxildir. Axısqa türklərinin dilində işlədilən şəxs adlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Kişi adlarından ibarət olan isimlər: Abbas, Abdul, Bekir, Vətən, Ğafur, Dəmür, İsmət, Kətib, İlim, Osman, Fəzli, Həmit və s.

Axısqa türklərinin dilində mürəkkəb kişi adları da çox işlənir: Lətifşah, Mərdali, Dursunali, Əmürxan, Bekzadə, Təhəmirzə, Elbəqi, Şahzadə və s.

b) Qadın adlarından ibarət olan isimlər: Asli, Altun, Bəlkiya, Qəvhar, Qünəş, Dəstə, İpək, Kəbirə, Niqər (sadə), Yazqül, Şahsənəm, Narqül, Narqözöl, Mahşəkər, Janxanım, Qülbahar, Qüldəstə, Bağdaqül (mürəkkəb).

v) Familiya bildirən isimlər -ov, -yev, -yeva şəkilçiləri ilə düzəlir: Akifov, Abidov, Lətifov, Aslanova, Binaliyeva, Heydarova və s.

Axısqa türklərinin dilində gürcü, qazax familiyalarını bildirən isimlərə də rast gəlirik. Bu da, onların həmin ərazilərdə tarixən yaşamaları ilə əlaqədardır: Beridze, Kiknadze, Qoqolaşvili /gürcü/, Raxmatullin, Mustafina /qazax/.

q) Ləqəblərdən ibarət olan xüsusi isimlər. Ad yasağı ilə bağlı olaraq Axısqa türkləri bir - birinə ləqəblərlə daha çox müraciət edirlər. "Bir-birinə çox vaxt adla yox, məhz belə ifadələr və ləqəblərlə müraciət etmələri, yə"qin ki, qədim magig təsəvvürlərin, insanı şərdən qorumağa yönəlmiş ad yasağının qalığıdır" /27, s. 89/. Axısqa türkləri arasında yayılmış əsas ləqəblər bunlardır: Aprak /tənbəl/, Beç-səmə /yelbeyin /, Verasiya /avara, səfil/, Qabaquyruş /yekəbaş, lovğa/, Şoşi /acgöz/, Hoyrat /eybəcər/, Quduz böcek /əsəbi, çılğın/, Nakubal /balacaboy/, Poşa /səfil/, Peçxat /əl-ayağa dolaşan adam/, Palabuyruş /lovğa/, Sürünti /gəzəyən/, Sünəfə /acgöz, qarınqulu/, Soxax süpürgəsi /gəzəyən adam/, Əgri /yovuşmaz adam/, Gecrəvi /dəcəl, zəhlətökən/, Xıncır /kobud/, Çibil /fağır/, Manqurt /tənha, yad/, Fetil /zəif/, Tazlax, Sırx, Filiç boyli /uzun adam/, Ağzıqara (Rəhim), Zarxoş (Qafur), Qanlı (Osman), Qurd (cələm), Dınbıl (Xəlil), Tilos (Xəlil), Atqafa (Məcid), Zıbıl (Məhlüd), Zəhət /Zəhəddin/, Şamo /Şəhməndər, Təfo /Təvfik/, Fato /Fətimə/ və s.

d) Nəsil adlarından ibarət olan isimlər. Nəslin mənşəyi nəsil adlarında, taxımlarda əks olunur. Axısqa türklərində nəsil adları soy-kök, peşə-sənət, tarixi xidmətlər nəticəsində meydana çıxır. Taxımın hər birində bir neçə ailə, familiya əks olunur. Axısqa türklərində, əsasən, - gil və - lar, - lər şəkilçiləri ilə

əmələ gələn taxımlar çoxluq təşkil edir: Balcıgil, Dabaxgil, Badurgil, Bampagil, Torogil, Qocagil, Çolakgil, Mehriqil, Qoryagil, Çobangil və s.

- Gil şəkilçisi mürəkkəb taxım adlarına da qoşulur: Səfərdədəgil, Saracoğullarigil, Süliağagil, Qayadədəgil, coşğundədəgil, Ömürdədəgil, Topaloğullarigil, Yavanoğullarigil, canioğullarigil və s.

- lar, - lər şəkilçili taxım adları: Boranlar, Abduraxlar, Totoşlar, Kirtanalar, Lanqalar, Həkimgillər, Qırımlar, Bayraqdarlar, Gidellər və s.

2. Ümumi insan adlarından ibarət olan isimlər. Belə isimlər qohumluq bildirən terminlərdən ibarətdir: dada /böyük qardaş/, nənə, baba, ana, torun /nəvə/, şöbere /nəticə/, şöpşək /kötücə/, görün /baldız/, abla /böyük bacı/, koja /ər/, kari /arvad/ və s. Ana qızına taxt vermiş, baba qızına baxt vermiş /əski söz/; Kari yüzli adamnan, adam yüzli karidən əlhəzə /əski söz/; Yengələrin evinə düşmüş /türkü/ və s.

3. Heyvan adlarını bildirən isimlər. Belə isimlər zooloji terminlərdən ibarətdir: tavar, tay, oğlax, avi, sığın, tavşan, douuz, kuzi və s. Gezərdi içində avisi, kurdi /İlim Şahzadəyev/, Büzümlər porsux kimi /herslatma/, Avi meşədən küsmüş... /əski söz/, At olmiyan yerdə eşəg də atdur /əski söz/, At yerinə eşəg bağlama /əski söz/ və s.

4. Bitki adlarını bildirən isimlər: kirəz /gilas/, jəuüz /qoz/, ulaf /darı/, pirinç /düyü/, çarxala /çuğundur/, qül, lələ, kar çiçəqi, mənəmşə və s. Bağ başında kirəzlər, Nəçün meyvə verməzlər /mani/; Pirincli plavda büşürdilər /türkü/; Güzə yaxın meyvələri döşrülür; Pantasi, fūruçi, haxlıma gəldi /İlim Şahzadəyev/ və s.

5. Bədən üzvlərinin adlarından ibarət olan isimlər: yüz, arın, yanax, boyun, boğaz, əl, bel, parmax, kış və s.

6. cansız əşyaların adlarından ibarət olan isimlər: zandux, çıraq, taş, yastux, orax, məndil və s.

7. Peşə, vəzifə və ixtisasla bağlı isimlər: Meyxanaçi /Meyxaniçidən şahit işlədilər, sərxoşi göstərdi /əski söz/; zurnaçibaşi /Zorun var isə, zurnaçibaşi ol /əski söz/, Avci /Avci vurdu düşürtdilər yuvadan /türkü/.

8. Toponimik vahidlərdən ibarət olan isimlər: Varxan, Seniban, Abastuban, Laşə, Kikinet, Pulate, Zediban, cela, Adıgün, Zonav və s.

9. Mücərrəd məfhumların adlarını bildirən isimlər: hetmat /Nə hekmatdur - kavuşsam da, ayrılısam da yaşı sel-sel /cabir Xalidov/, Həsərət /həsərət çəkdim, səni gördüm /cabir Xalidov/, qürbət /Qürbətlərdə kimsən yoxmi, təkmisin /İlyas İdrisov/ və s.

İsmin quruluşca növləri. Digər türk dillərində olduğu kimi, Axısqa türklərinin dilində də ismin quruluşca üç növü vardır: a/ sadə isimlər; b/ düzəltmə isimlər; v/ mürəkkəb isimlər.

Sadə isimlər. Axısqa türklərinin dilində sadə isimlərin çoxu təkhecalıdır: eş, yo, taş, tas, av, aş, ög, ox, yil və s. İkihecalı sadə isimlər də bu dildə çoxluq təşkil edir: abla, torun, koja, dünqür, yenqə, kütən, ətmək, tərək və s.

Üçhecalı sadə isimlər əsas e"tibarı ilə onomastik vahidlərdən ibarətdir: Qülzədə, Qüldəstə, Narqözöl, Bağdaqül, Janxanım və s.

Elə sadə isimlər vardır ki, bunlar digər türk dilləri ilə müqayisədə işləkliyini itirməmişdir: siqa /kirşə/, tağara /təknə/, kersan /ləyən/, lazut /qarğıdalı/, enişta /kürəkən/, yegan /bacı və qardaş uşağı/, güz /payız/, elti /qardaş arvadları arasındakı qohumluq münasibətləri/, eş /yaşad, yoldaş/ və s.

Bu sadə isimlərə qədim türkdilli abidələrdə də rast gəlmək olur [177; 178; 179].

Düzəltmə isimlər. Axısqa türklərinin dilində bir sıra isim düzəldən şəkilçilərin türk dillərində qarşılıqları vardır, lakin məhsuldarlıq baxımından diferensial cəhətlər də müşahidə edilir.

Axısqa türklərinin dilində də isim düzəldən şəkilçilər məhsuldar və qeyri - məhsuldar olmaqla fərqlənir. Məhsuldar şəkilçilər digər türk dillərində işlənən isim düzəldən məhsuldar şəkilçilərdən variantlarına, bə"zən də yaratdığı sözün mə"nasına görə fərqlənir.

Axısqa türklərinin dilində isim düzəldən şəkilçilər ad və fe"llərə artırılır.

1. Adlardan isim düzəldən şəkilçilər.

-çi şəkilçisi. Bu şəkilçi Axısqa türklərinin dilində ən çox işlənən şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçi həmin dildə birvariantda işlənir və peşə, sənət, məşğələ, adət, xasiyyət və s. mə"nalı sözlər düzəldir.

Nümunələr: Basmaçılar -daşnaklar hücum etdilər, Günəhsiz türkləri oda atdılar /Müsəddin/; Meyxanaçidən şahit iştədilər, sərxoşi göstərdi /əski söz/, Yalançının quyruğı peşində olur /əski söz/, Xalam əvçi dür /danışığıdan/, Əvçi -düzəlmə isiminə qədim türk yazılı abidələrində rast gəlinir [66, s. 133]. Türk dillərində ən qədim sözdüzəldici şəkilçilərdən olan -çı, -çi Orxon - Yenisey abidələrində də işlək olmuşdur. Müasir Azərbaycan, türk, tuvin, şor, kumık, qırğız dillərindən fərqli olaraq, abidələrdə bu şəkilçinin, əsasən, iki variantına rast gəlinir.

-çi şəkilçisi vasitəsilə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bir sıra yeni sözlər yaranmışdır. Muğan qrupu şivələrində işlənən ayağçı, baltaçı, bөрkçi /papaqçı/, yamağçı /pinəçi, çəkməçi/, aşığçı, obaçı, becərənçi, çalançı, bağbançı sözləri bu qəbildəndir [7, s. 75, 76].

-çi şəkilçisinin Axısqa türklərinin dilində inkişafı hələlik müşahidə olunmur. İnkişaf, hər şeydən öncə, variantlaşma ilə bağlı ola bilər. Yə"ni -çi şəkilçisinin gələcəkdə bu dildə yeni variantlar qazanacağı güman edilir. Müasir türk dillərində bu şəkilçi daha geniş yayılmışdır.

-lux //-nux şəkilçisi. Müasir türk dillərində məhsuldar şəkilçilərdəndir. Əksərən dörd variantda işlənən bu şəkilçi Axısqa türklərinin dilinin morfoloqiyasında iki variantda qalmışdır. Halbuki Azərbaycan dilinin dialektlərində bu şəkilçinin 40 variantına rast gəlinir.

Axısqa türklərinin dilində -lux//-nux şəkilçisi adlara artırılaraq keyfiyyət, xasiyyət, əlamət, peşə, hal-vəziyyət, yer və əşya ifadə edən isimlər əmələ gətirir: adamlux, insannux, qullux, satğunlux, eylux, azlux, çoxlux, samannux, dirgannux, ərgənnux və s.

-lux şəkilçisi qohumluq bildirən sözlərə əlavə olunaraq ögey qohumluq mə"nasını ifadə edən isimləri əmələ gətirir: bacilux, qardaşlux, analux, babalux və s.

Nümunələr:

Diyer ki, oninan biz bacilux oldux; Onunki analux iydi /danışığı dilində/.

Qohumluq bildirən sözlərə artırılan lux şəkilçisi bə"zən -gil şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: xalalux /xalagil/, emilux /emigil/, bacilux /bacigil/ və s.

Nümunələr:

Anşa bacilux /bacımgil/ gəldimi ondan? Analux /anagil/ nera getdi?

-li -ni şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə Axısqa türklərinin dilində müxtəlif mə"nalı isimlər əmələ gəlir: köyli /kəndli/, kövli, pulateli, tormanli, sıhrılı /seyirli/, atli /gəlini gətirmək üçün gedən adam/və s.

-ci şəkilçisi. Axısqa türklərinin dilində birvariantlıdır. Bizim dilimizdəki -çi şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirir. Belə bir xüsusiyyətə digər türk dillərində rast gəlmək olmur. Nümunələrə diqqət edək:

Məhəmməd Əfəndi qısa bir vaxtda bir çox gənc müəllimlər və yazıcılar yetişduriyer [48, 03.VII.1992], Zorbacidir bizim siçan [27, s. 136].

-nax şəkilçisi. Axısqa türklərinin dilində bu şəkilçi ilə topluluq mə"nasını ifadə edən isim düzəltmək olur: "yığnax": Axısqada ən gözəl el adətlərindən biri də "yığnax" olmuşdur. - Yazda bir neçə yaxın kəndin adamları toplaşmış bir aylağa dağa "tamaşaya çıxardılar", "yığnax" vaxtı çalğı çalınar, cəng tutular, el-oba şənlənərdi [27, s. 79]; dutnax:

Dutnax yerim yox ki,

Şikayət edəm//Gözümdən axiyer yaş birər-birər (L.Sağrızel)

-lax şəkilçisi: otlax, yaylax, kışlax və s. Bu şəkilçi ilə Axısqa türklərinin dilində yer məzmununu ifadə edən isimlər formalaşır: Mal-qara yaylaxda uzun-uzadı mələşiyərdi [70, XI.1992]; Tavarlar kışlaxa gəliyerlər [70, XI.1992].

-lax şəkilçisi ilə yanaşı olaraq Axısqa türklərinin dilində -lay şəkilçisindən də istifadə olunur:

Orta Asiyanın yılan məliyan otlayları [70, XI.1992]; Bir qarış pəprozun uzuni, aldi çaylayı duman, Allah. [70, XI.1992].

-çaq şəkilçisi. Axısqa türklərinin dilində bu şəkilçi ilə əşya və alət bildirən düzəltmə isimlər əmələ gəlir. Məsələn:

Ah, xəstə, xəstə! Şorbanı qoymur tasda / qabçaqda/ əski söz/. Bundan əlavə, bu şəkilçi Axısqa türklərinin dilində "sallançaq", "yellənçəq" isimlərini də düzəldir. Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçinin -caq, -cək variantı işlədilir [31, s. 35].

Dialektlərimizdə -çax /-mçax/ şəkilçiləri ilə qol, yan və sarım sözlərindən qolçax /biçin zamanı qola sarınan dəri/, yançax /oturacağı bir tərəfi-adamda/, sarımçax /qızların Novruz bayramında ağacdan asdıqları yelləncək /isimləri düzəlir. Misallar: - Qolçax bağlıyıllar ki, qılçax adamın qolun yeməsin /T/. - Yançağım ağrər, heş yayımı yerə qoyəmmerəm. /S./ - Qızdar sarımçax asıf yellənilər /M7/ [12, s. 174].

Bu şəkilçi /-çax/ Quba dialektində və Salyan rayonu şivələrində -çağ şəklində işlənir [64, s. 110]. Həmin şəkilçiyə çox formasında müasir özbək dilində: maktançok "lovğa". Özbəgistanda yaşayan türklərin dilində: maxtançax şəklində təsadüf edirik [186, s. 174]. "Yelləncək" sözünün sonundakı "-cək" şəkilçisi müasir qaqauz dilində "qoç" formasındadır: sallançaq /Axısqa türklərinin dilində/ - sallanqoç /müasir qaqauz dilində/; yellənçaq /Axısqa türklərinin dilində/ - yellənqoç /müasir qaqauz dilində [186, s. 173].

-ğaç şəkilçisi. Bu şəkilçi ilə Axısqa türklərinin dilində "yaslanğac" /balış/, "tutğac" /əlcək/ sözləri əmələ gətirilmişdir.

-çuk -şəkilçisi: qolçuk.

Ol yanıma, sol yanıma, gəl otur yanıma,

Nazik də nazik qolçu kların sarçı də boynuma [27, s. 165]. Göründüyü kimi, "-çuk" şəkilçisi Axısqa türklərinin dilində kiçiltmə mə"nalı isimlər düzəldir. Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçinin vəzifəsini -cıq şəkilçisi yerinə yetirir: evcik, gözcük.

-ci y şəkilçisi: məniciy, yabancıy, anacıy və s.

Bu şəkilçi ilə Axısqa türklərinin dilində əzizləmə mə"nalı isimlər əmələ gəlir:

Müasir Azərbaycan dilində ciy şəkilçisinin funksiyasını -cığaz şəkilçisi yerinə yetirir: qızcığız, anacığız, evciyəz və s.

-cuq, -cux şəkilçisi ilə: boncuq, qızılcuq və s.

"Bon" sözü "boyun" sözünün ilkin formasıdır. Axısqa türklərinin dilində həmin formasını indi də saxlamışdır. "Bon" sözünə artırılan "cuq" şəkilçisi ilə zərgərlik termini əmələ gəlmişdir. Alboncuğu sarı-qəhvəyi rəngdə olur, bir il uşaq onu üstündə gəzdirir, suya salıb suyunu içirdilər. [27, s. 98];

İnci boncuq boynunda,

Bir oğlanın koynunda [27, s. 131].

"Orxon-Yenisey" abidələrində bu sözün "bocuq" formasına rast gəlirik. Görünür, sözün ilkin forması "bo" olmuş, sonradan inkişafı ilə bağlı türk dillərində müxtəlif variantlar əmələ gəlmişdir. bo-bon-mun-boyun /bocux, boncux, muncux, boyuncux/

"Qızılçux" - bitki adıdır. Axısqa türkləri zoğala qızılçux deyirlər.

Görünür, türkdilli xalqlarda "qızıl yel" xəstəliyinin adı da bu bitkinin adı ilə bağlıdır. "Qızılçux" /zoğal/ bu xəstəliyin dərmanıdır. Yel ayaq ağrısına qızılçuğu qaynadıb ayağı onun suyuna qoyurlar.

-çux şəkilçisi şəxs adlarına və sifətlərə də artırıla bilər:

Emim oğlı Musacux,

Qoli-budi qısacuk [27, s. 132].

-çə şəkilçisi. "Orxon Yenisey" abidələrində kəp sözünə rast gəlirik. kəp tutdım /çömçə aldım/ [142, s. 36]. "Kəp" sözü qədim türk sözlərindədir, "çömçə" mə'nəsindədir. Axısqa türkləri bu sözü "kəp" kimi deyil, "kəpçə" şəklində işlədirlər. Məsələn: Yağ taşanda kəpçənin bahası olmaz /əski söz/.

-t şəkilçisi: yoğurt. Axısqa türklərinin dilində hazırda işlədilən bu sözə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində də rast gəlirik. Ancaq burada sözün sonuna "t" səsi yox, "d" səsi artırılmışdır: Gəlin ol kim soldıran soydur, sapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilən bir küvlək yoğurd gəvəzlər, toyınca tıqa-basa yeyər, əlin bögrinə urar. [38, s. 33].

Axısqa türklərinin dilində:

Yoğurt içində bəkməz,

Bu bəkməz bizə yetməz,

Bu Varxanın qızları

Davulsuz ərə getməz /mani/.

Bu fakt göstərir ki, Axısqa türklərinin dilini yalnız Azərbaycan dilinin müasir vəziyyəti ilə deyil, "Dədə Qorqud" dili ilə müqayisə etmək yaxşı olardı. Professor Şamil Qurbanovun göstərdiyi kimi, "Ölməz "Dədə Qorqud"un dili onların dilinə daha çox yaxındır. Heç olmasa, "Dədə Qorqud"un xatirinə bu dili məhv olmaqdan qorumaq lazımdır [44, IV-V.1992].

-mac şəkilçisi: Bu şəkilçi qədim şəkilçilərdəndir, az məhsuldardır. Axısqa türklərinin dilində iki sözdə müşahidə edilir: tutmac, bazlamac: Oxlavızsız tutmac olmaz /əski söz/; - El bir bozlamaynan bazlamlanur da, biz bir qırıq bazlamaynan bazlamlanamazmuyux? [27, s. 131].

Məhsulun və əldə edilmiş nəticənin adını bildirən bu şəkilçi "bazlamac" sözünün tərkibində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində də işlədilmişdir: əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilən bir güvlək yoğurd gəvəzlər [38, s. 33].

Azərbaycan dilinin qədim dövrlərində bu şəkilçi ilə dökməc, bulamac, bozlamac, umac, tutmac, kəsməc və s. kulinariya terminləri düzəldilmişdir.

Axısqa türklərinin dilində "mac" şəkilçisinin ən qədim forması olan "maca" "məcə" şəkilçisi də işlədilir:

Heç saxlamasın canın,

Bu razıqdur götür nanın,

Kərəndəki dəstəxanın,

Qalan qırmaca yıyan gönül /Usta Mürtəz/

Bu şəkilçi ilə əmələ gələn "dönməcə" sözünə də təsadüf edirik.

H.Mirzəzadə -macə, -məcə şəkilçisinin ancaq "Dərbəndnamə"nin dilində olduğunu göstərir və aşağıdakı nümunəni verir: Bir gecə həsarın dibinə ağac və kəsməcə töküb. şəhərə daxil oldular [55, s. 63].

-taş, -diş şəkilçisi: Bu şəkilçi vasitəsi ilə Axısqa türklərinin dilində yoldaşlıqla, həmyerliliklə və toy mərasimi ilə bağlı düzəltmə isimlər formalaşmışdır. Məsələn:- canım arxataş, nerə gediyorsun? /"Şah Abbasınən usta" nağılından/; Dostlarım və məsləktaşlarım, bədbəxt o millətdir ki, dindən-şəriətdən bol, imamdan kasaddır [44, IV-V.1992].

-diş şəkilçisi Axısqa türklərinin dilində -dıcı, -duci formalarında da işlədilir: Gəlin evə girdikdən sonra dışarıda "Sağdıci - solduci türküsü" deyilir:

-kuç şəkilçisi: cocux sallankuçda uçıyerdi /danışıq dilindən/. "Sallankuç" sözü "yelləncək" deməkdir. "Kuç" şəkilçisi ilə düzələn isimlərə Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələrində, həmçinin türkmən dilində təsadüf etmək olur.

-ma şəkilçisi: Bu şəkilçi ilə Axısqa türklərinin dilində məişətlə bağlı isimlər əmələ gətirilmişdir: Atmadan atdilər bəni /nağıllardan/; Hər çağırılan evdən bu peşəkar təklifçiliyə müəyyən bəxşiş /para, şirniyyat, basdurma/ verilir [27, s.68]. Aşağıdakı sözlər də bu qəbildəndir: buğlama, bazlama, savutma, kavurma, çıxirtma, kazma, sırma, kavrama və s.

-im şəkilçisi: kəs+im (kəsmək).

-ix şəkilçisi: an+ix: Nişanlanandan sonra cümə axşamlarından birində oğlan adamı qız evinə toy gününü bəlli etməyə /anıxlamağa/ və toy şərbətlərini kəsməyə - "kəsim kəsməyə" gəlir [27, s. 68].

-ig şəkilçisi: Biligə, savada, haxıllılığa və gözəl söyləməyə görə duva etməyəcün nəsihət budur /Xalq deyimləri/.

-ğun şəkilçisi: İbrığın uci burğun,

Üç yigit bənə vurğun /mani/,

-üş şəkilçisi: Birisi sənə sögsə və sən də sögüşinən cavab versən o sögüşdən sənə də düşərmiş /Xalq deyimləri/.

-c şəkilçisi: Dinimizin inanc və ibadət əsaslarından bə"ziləri də "54 fars" adı ilə bir araya toplanmışdır [48, 03.VII.1992].

-gün şəkilçisi: Bu şəkilçi ilə Axısqa türklərinin dilində şəxs bildirən isimlər formalaşır: Adımı Yitgin qoymuş /Yitgin Qomoreli/.

-man şəkilçisi: Qocamanlar bir-bir köçdi dünyadan

Nə anamız, nə babamız qalmadı /G.Şahin/.

Yazın ortasında xarmanlar dolar.

Kusənlər bərişur, toy-bayram olar /İ.Şahzadəyev/.

-gək şəkilçisi: üzgək /süzgəc/, ilgək. "İlgək" sözünə daşlaşmış şəkildə Azərbaycan dilində də rast gəlirik.

-acax, -əcax şəkilçisi: çıxacax, yanacax və s.

-am şəkilçisi: tutam. Bu söz türkmən dilində də eynilə işlədilir.

-ənək şəkilçisi: dəgənək, əkənək: Tavarlar əkənəgə qirdilər. Bu şəkilçiyə Bakı dialektində də rast gəlirik: əkənək, biçənək [66, s. 135].

-üd şəkilçisi: Ögüdə qulaq as, Taştan!

-in şəkilçisi: əkin, biçin və s.

-gən şəkilçisi: ərgən.

-gənc şəkilçisi: cocux yüzgənc /üzmək/ öyreniyərdir.

-ür şəkilçisi: gəlür.

-cək, -çək şəkilçisi: əlcək, dilçək və s.

-kar şəkilçisi: Ağanın vari gedər, xizmətkarın canı /əski söz/.

-dar şəkilçisi: Aşıq Şennik sənə yərdür, Dedi: Vəfadarın yərdür /mani/.

-uk şəkilçisi: Boynumu buruk koydum,

El-günün qarşısında /mani/

-duz şəkilçisi: Çuvalduza yumruş vurulmaz [27, s. 118]. H.Mirzəzadə yazır ki, fars dilindən alınmış bu söz şəkilçi kimi təhrif edilmişdir. Məzmun e"tibarı ilə peşə, predmet adları bildirir. Azərbaycan dilində çox az məhsuldar olmuşdur. XÜIII əsrdə yazılması ehtimalı olunan "Təbibnamə" adlı əsərin dilində cuvalduz sözü özünü göstərir [55, s. 70].

-stan şəkilçisi. Axısqa türklərinin dilində bu şəkilçi lap qədimlərdən işlənir. Yer-ölkə adı bildirən düzəltmə isimləri əmələ gətirmişdir:

Ay çıxar ayıstandan,

Gün çıxar Gürcüstandan

Gövlüm bir qarpuz iştər

Yüz bin iki bostandan /mani/.

-uban şəkilçisi. Axısqa türkləri isim düzəldən bu şəkilçini gürcülərdən mənimsəmişdir. Bu şəkilçi ilə də yer məzmunlu toponimik vahidlər formalaşır. Məs.:

Qortubanda Rəşid xoca-ərənlər piri,

Zudubanda ziyan verir oyana

/Aşıq Məmməd Səfili/.

-ər şəkilçisi: Kesərlət bölüyər.

-a şəkilçisi: Sapanla çap+a dünyaya bəslər /əski söz/.

-çak şəkilçisi: Bur+çak - Axısqa - Axıkkələk bölgələrində türk əkinçilərinin istifadə etdiyi əsas əmək alətlərindəndir [27, s. 50].

-qax şəkilçisi: oturqax: Axısqa türklərinin əski dövrdə və indi işlətdikləri əsas ev avadanlıqlarından biri də oturqax mindədir. "Oturqax" sözü indi bir çox türk dillərində "otaq" şəklində daşlaşmışdır.

-ək şəkilçisi: süzək: Axısqa türklərinin əsas mətbəx avadanlığından biri də süz+əkdir.

-ıncı şəkilçisi: yapıncı: Axısqa türklərinin əsas geyim əşyalarından biri yapıncıdır [27, s. 60].

-ıncı şəkilçisi fe"l köklərinə artırılıb düzəltmə isim əmələ gətirir. Məsələn: Su tapıncı. Türk mifologiyasında ağac tapıncı su kultu ilə ortaqdır [27, s.92].

-gü şəkilçisi: Azərbaycan dilində olduğu kimi, Axısqa türklərinin dilində də bu şəkilçi qeyri-məhsuldardır. Axısqa türklərinin dilində bu şəkilçi ilə düzələn sürgü sözünə təsadüf etmişik. Sürgü-dürməğin bir növüdür [27, s. 51]. Ə.Dəmirçizadə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilindən bəhs edərkən yazır ki, bu şəkilçi ancaq bir neçə fe"ldən isim düzəltmək üçün işlənmişdir: Xan babamın küyəgisi, qadın anamın sevgisi. [16, s. 70].

Axısqa türklərinin dilində xüsusi isimlərin ixtisar formaları da geniş yayılmışdır. Bu formalar aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəlir:

-ış, -iş şəkilçisi ilə: Bunun üçün sözün birinci hissəsi /iki və ya üç səs/ saxlanılır və onun üzərinə həmin şəkilçi artırılır: İbrahim-İbiş, Dilara-Diliş, Fatimə - Fatış və s. Bu formalara Azərbaycan antroponimik sistemində də rast gəlinir.

-oş şəkilçisi: İdoş-Hidayət, Xadoş-Xədicə, Saboş-Səbriyə, Teloş-Telman və s.

-ir şəkilçisi ilə: Gibir - Kəbirə, Fikir - Fikriyyə və s.

-ik şəkilçisi ilə: Sürük - Sureyya, Mizik - Mizayya, Nizik-Nizami və s.

-o şəkilçisi ilə: Sabo - Səbriyyə, Kibo - Kibriyyə və s.

Bə"zi hallarda sözün ilk iki hecası saxlanılır və heç bir şəkilçi əlavə edilmir. Məs.: Fati - Fatimə, Xədi - Xədicə və s.

Mürəkkəb isimlər. Mürəkkəb isimlər leksik vahid kimi iki və daha artıq kök morfemin birləşməsindən ibarətdir. Mürəkkəb isimlərin tərəfləri arasında bitişdirmə və atributiv əlaqə mövcuddur.

Axısqa türklərinin dilində mürəkkəb isimlər əsas nitq hissələrindən əmələ gəlmişdir. Eyni və müxtəlif nitq hissələri birləşib xüsusi modellər əmələ gətirir. Məsələn:

İsim + isim modeli. Bunlar leksik-sintaktik və ya morfoloji üsulla əmələ gəlir. Belə isimlər əşya, bitki, vəzifə və s. adları bildirir: Ətməqaşi /ətmək+aş/, biləzük /bilək+yüzük/, Güləhməd /Gül+Əhməd/, qırmaşaker /qırma+şaker/ və s.

Sifət + isim modeli. Belə mürəkkəb isimlərin birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isə isimdən ibarət olur: karaağac /kara+ağac/, karakış /kara+kış/, ağsaxal /ağ+saxal/, Karasaxal /kara+saxal/; Bu yardım edənlərin arasında ağsaxallar, karasaxallar imkanlıların yanaşı ağır günlərimizin şahidləri olan, həyatın xeyrini, şərini təzə-təzə anlamaya başlayan cocuqlarımız da var [48, VII.1992]; Kalemkuşun yuvəsi - Budur sufra duası [27, s. 120] və s.

Axısqa türklərinin dilində "sifət + isim" modelində tərəflər bə"zən yerlərini dəyişərək, "isim + sifət" modelinə çevrilir: "bayazsüd /ağ süd/ "südbayaz".

Say + isim modeli: Belə mürəkkəb isimlərin birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isə isimdən düzəlir: Əgər xalqımız 47 yillux repressiyaya mə"ruz qalmışsa, dilimiz yüzilluxların repressiyasına mə"ruz qalmışdır [44, IV-V.1992], cocuxlar beşdaşoyini oyniyerlər.

Bə"zi mürəkkəb isimlərin xalq deyimlərində mə"na və quruluşu göstərilir. Məsələn: Bedva-bedduva deməkdir. Vələdiznə arap sözüdür, iki sözün birləşməsindən yaranmışdır: vələd+zina deməkdir, zina pozğun qari deməkdir [48, VII.1992].

Mürəkkəb sözlərin böyük bir hissəsini coğrafi adlar təşkil edir.

a/ Kənd və rayon adlarından ibarət olan mürəkkəb isimlər: Adıgün, Ərdəhan, Orçoşa, caksu, Sarıqıze, Yenigöy, Tutacubar, Türkoba, Öztürkkent, Axılkelək və s.

b/ Digər toponimik vahidlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlər: Yiləsatan /dağ adı/, Satarınbaşı /təpə adı/, Qarasu /meşə adı/, Gügüpartladan /bulaq adı/, Selasu /tarla adı/, Çatalsu /çay adı/ və s.

Axısqa türklərinin dilində digər sahələrlə bağlı mürəkkəb isimlər də işlədilir:

a/ Məişətdə işlədilən əşyaların adlarından ibarət olan mürəkkəb isimlər: ətməgaşi, boyaynasi, tatarbəyi, beşbarmaq, bozbaş, paxıraçlama, kələcoş, subörəgi və s.

b/ Bağlıqla bağlı işlədilən mürəkkəb isimlər: şəkərnabad, dedirza, nanəzir, bağıqara, ağırşah /alma növləri/ və s.

v/ Ot adlarından ibarət olan mürəkkəb isimlər: kuzikulaği, çirəçuta, qazayaği, alağunta, çiryançola və s.

q/ Bitki adlarından ibarət olan mürəkkəb isimlər: mor-mənəmşə, gülbaxça, Qamabaxça, Ardmudbaxça, Çəyürməbaxça, Girəzlibaxça, Ömərəfəndibaxçası, Qazaxlibaxça və s.

d/ Oyun adlarından ibarət olan mürəkkəb isimlər: dirədögmə, beşdaş, çilinağac, gizlinpuç, tingildönmax və s.

Axısqa türklərinin dilindəki mürəkkəb isimlərin bir hissəsi qoşa sözlərdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, digər türk dilləri ilə müqayisədə Axısqa türklərinin dilində qoşa sözlər daha çox işlədilir. Məs.: kap-kajak, örti-döşək, dauul-zurna, ana-baba, kari-koca, koni-komşi, zükəm-öskürük, mor-fişnə.

Axısqa türklərinin dilində qoşa sözlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlər təkrar yolu ilə də düzələ bilər:

Gəlin deyər ana-ana,

Gəlin deyər baba-baba

Gəlin deyər baci-baci

Gəlin deyər qardaş-qardaş [27, s. 73].

Maraq doğuran cəhətlərdən biri də bu dildə ay adlarının mürəkkəb quruluşda olmasıdır: karakış, küçükay, orağay, kirəzay, xırmanay, bögrümay, koçay və s.

Mürəkkəb isimlərin bir hissəsi mürəkkəb ixtisarlardan ibarətdir. Axısqa türklərinin dilində işlənən mürəkkəb ixtisarlar, əsasən, rus və ərəb-fars mənşəlidir. Məs.: kolxoz, solxoz, zapxoz, vayinkamat, konsomol, paravoz, samasval, imtes /MTS/, zakıs /ZAQS/, nalbant, abdas /ab-su, das-əl/, zarxoş və s.

Qoşa sözlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlərin komponentləri əsasən isimlərdən ibarətdir. Məs.: Tavux - çuçullar səs-səsə vermişdi, mal-qara uzun-uzadı mələşiyərdi. "Meşa" sözünü eşidən bəzi adamlar balta-xızar götürməği də unutmadılar [70, XI.1992].

İsmin kateqoriyaları. Axısqa türklərinin dilində də ismə məxsus bir çox qrammatik kateqoriyalar vardır ki, bunlar sözlər arasında müxtəlif əlaqələr yaranmasına səbəb olur. Ümumi səciyyə dəşidığı üçün bu kateqoriyalar tək cə isimə aid deyil, digər nitq hissələrinə də şamil edilir.

Türk dilində ismin kateqoriyalarından bəhs edən tədqiqatçılar müxtəlif fikirdədirlər. A.N.Kononov türk ədəbi dilində ismin 5 növ-cins, kəmiyyət, mənsubiyyət, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik, eləcə də hal kateqoriyalarının olduğunu göstərir [134, s. 79].

Axısqa türklərinin dilində aşağıdakı ümumi qrammatik kateqoriyalar mövcuddur: mənsubiyyət kateqoriyası; Kəmiyyət kateqoriyası; xəbərlik kateqoriyası; hal kateqoriyası.

Mənsubiyyət kateqoriyası. Axısqa türklərinin dilində ismin mənsubiyyət kateqoriyası morfoloji üsulla yaranıb, sahib şəxslə mənsub əşya arasında münasibətləri ifadə edir. Mənsubiyyət kateqoriyasını əmələ gətirən morfoloji göstəricilər bu dilin xarakterik əlamətlərindən birini əks etdirir.

Axısqa türklərinin dilində ismin mənsubiyyət kateqoriyasının izoqlosları aşağıdakı kimidir:

Birinci şəxsin təkli saitle bitən isimlərdə -m, samitle bitən isimlərdə -ım, -im, -um, -üm şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn:

Gediyədim yamacdan,

Ləçəgim düşdi başdan /mani/;

Anam bənim ağlasın

Boxçami tərs bağlasın /mani/

İnversiya nəticəsində sahib şəxslə mənsub əşya bildirən sözlər öz yerlərini dəyişə bilər. Müq. et: bənim anam // anam bənim.

Digər nümunələr:

Qərəfilim, bibərim

Bən həpizdən gözəlüm [27, s.142]

İkinci şəxsin təkli saitle bitən isimlərdə -n, - samitle bitən isimlərdə -ın, -in, -un, -ün: şəkilçisini qəbul edir:

atın

ütün

Sanın tuflun

bulusun

yeləgin

Tarixlərdən aldum sanın sorağın /Fəhlül/

Göründüyü kimi, birinci və ikinci şəxsin təklinin izoqlosları müasir Azərbaycan dilində olduğu kimidir.

Üçüncü şəxsin təklinin izoqlosu birvariantlı -i şəkilçisidir. Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi dördvariantlıdır: -ı, -i, -u, -ü. Aşağıdakı müqayisədən bunu görə bilərik:

Axısqa türklərinin dilində:

quzisi

puvari

Onun

yeləgi

əməgi

Komşıda yar sevanın,

Əməgi puça gedar /mani/

İlim-ilim ıgnasi, xatun dügməsi, kim bu masali çaramasa, beş paradur cəriməsi [27, s.135].

Müasir Azərbaycan dilində:

quzusu

bulağı

Onun

yeləyi

ütüsü

I şəxsin cəmi müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, Axısqa türklərinin də dilində -mız, -miz, -muz, -müz, -ımız, -imiz, -umuz, -ümüz şəklindədir:

Yurd deyə canımız ataşda yaxdux,

Allah, mədəd et bizlərə! (Lalə Ələddinova).

Göyimiz gölün yanındadır (danışıqdan).

II şəxsin cəmində mənsubiyyət kateqoriyasının şəkli əlaməti müasir Azərbaycan dilindəki -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz, -nız, -niz, -nuz, -nüz şəkilçilərindən fərqli olaraq -z, -ız şəklindədir.

bayrağız

çırağız

Sizin

niyatız

sorağız

Göründüyü kimi, bu dildə II şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçiləri "sağır nun" səsinin düşməsi ilə əlaqədar olaraq meydana çıxmışdır.

III şəxsin cəmində Axısqa türklərinin dilində müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, birvariantlı -i şəkilçisindən istifadə olunur: onların ati, onların əvi və s.

Axısqa türklərinin dilində yalnız qayıdış əvəzliyi olan kəndi sözü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə cəm şəkilçisi ilə işlənir. Məs.: onların kəndiləri//onların kendiləri.

Axısqa türklərinin dilində özümlü xüsusiyyətlərdən biri də I şəxsin tək və cəmində mənsubiyyət kateqoriyasının şəkli əlaməti kimi saitle qurtaran və qohumluq bildirən bə"zi sözlərdən sonra -y şəkilçisinin işlənməsidir. Məsələn: anay, babay, dədəy, tayiy və s.

Həmin sözlər birinci şəxsin təkinə aid olduqda mənsubiyyət kateqoriyasının şəkli əlaməti ilə işlənən sözdən əvvəl bən /im/ əvəzliyi işlənə bilməz. Məs.: Anay nerdədür?, Babay hani?. (Babam hani?) Bu cümlələri - Bənim babay nerdədür?; Bənim babay hani? şəklində işlətmək olmaz.

-Y şəkilçisi I şəxsi cəmi bildirdikdə isə mütləq mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçisi qəbul etmiş sözdən əvvəl biz /im/ əvəzliyi işlənməlidir. Məs.: Bizim babay baxçay suvariyer.

Axısqa və Azərbaycan dillərinin mənsubiyyət şəkilçilərini aşağıdakı cədvəldə göstərmək olar:

Şəxslər Axısqa türk dili Azərbaycan dili

I ş.t. -m, -ım, -im, um, -üm -m, -ım, -im, um, -üm

II ş.t. -n, -ın, -in, -un, -ün -n, -ın, -in, -un, -ün

III ş.t. -si, -i -sı, -si, -su, -sü, -ı, -i, -u, -ü

I ş.c. -mız, -miz, -muz, -müz,

-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz -mız, -miz, -muz, -müz,

-ımız,-imiz, -umuz, -ümüz

II ş.c. -z, -ız, -uz, -üz -nız,-niz, -nuz, -nüz, -mız,

-iniz, -unuz, -ünüz

III ş.c. -si, -i, -ləri -sı, -si, -su, -sü, -ı, -i, -u, -ü

Kəmiyyət kateqoriyası. İsmi kəmiyyət kateqoriyası Axısqa türklərinin dilində də iki növ söz əmələ gətirir: a/ tək isimlər; b/ cəm isimlər. Tək isimlərin heç bir morfoloji göstəricisi olmur: sapan, tapan, cilğa, çapa, tırpan, kesər, tırmıx, kütən və s.

cəm isimlərin morfoloji göstəricisi əksər türk dillərində -lar, -lər şəkilçisi və onun variantlarıdır. Axısqa türklərinin dilində də kəmiyyət kateqoriyası, əsasən, -lar, -lər şəkilçisi ilə düzəlir. Bu şəkilçilərin işlədilməsinə görə şivələr iki qrupa bölünür:

1. Təkcə -lar şəkilçisini işlədənlər: Zeqan şivəsi və onun tə"siri altında olan Əcərə şivəsi: gəlinlər, adamlar, qızlar, utilar və s.

2. Hər iki variantı işlədənlər. Bu qrupa digər şivələr daxildir. Məs.: gəlinlər, adamlar, qızlar, utilar və s.

Axısqa türklərinin dilində də -lar, -lər müxtəlif nitq hissələrinə artırılıb qeyri-müəyyən çoxluq məzmununu yaradır. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

Puvara kazlar gəlür

Nişanlı qızlar gəlür /mani/;

Bu yardım edənlərin arasında ağsaxallar, karasaxallar imkanlıları yavaş, ağır günlərimizin şahidləri olan, həyatın xeyrini, şərinə təzə-təzə anlamaya başlayan cocuqlarımız da var [48, 03.VII.1992].

-lar, -lər Axısqa türklərinin dilinə keçən alınma sözlərə də artırılıb cəmlilik anlayışını formalaşdırır. Məsələn, Qazaxıstanda yaşamış türklərin dilində rus mənşəli çulkilər, tuflilər, nəskilər, kanikullar, ərəb mənşəli əhvallar, fuxaralar, əvlətlər, ədrəflər /tərəflər/ və s. sözlərə rast gəlmək olur [78, s. 84-85].

Bu şəkilçinin artırıldığı alınma sözlərə folklor nümunələrinin dilində də rast gəlirik:

Furun üstündə furun,

Əngəllər geri durun

Bu gecə yar gələcax

Altun iskamlar qurun /mani/.

"İskam" sözü Axısqa türklərinin dilində də interferensiya olunmuşdur: iskam/skameyka. Azərbaycan dilində isə bu söz "skamya" şəklində interferensiya olunmuşdur.

-lar, -lər şəkilçiləri ilə yanaşı, Axısqa türklərinin, xüsusən Qazaxıstan türklərinin dilində -nar -nər cəm şəkilçisindən də istifadə olunur: makaronnar, vaqonnar, furgunnar, koyunnar və s.

Axısqa türklərinin dilini başqa türk dillərindən fərqləndirən bir xüsusiyyət də bə"zi hallarda -lux -nux şəkilçisinin kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəricisi kimi işlədilməsidir. Maraqlıdır ki, bu dildə "onlar" əvəzliyi ilə paralel olaraq "onnux" sözü də işlədilir. Məsələn: adamlux /adamlar/, gəlinnux /gəlinlər/, tavarlux /tavarlar/, tanalux /danalar/ və s.

Xəbərlik kateqoriyası. Axısqa türklərinin dilində xəbər vermək funksiyasını xəbər ola bilən bir sıra nitq hissələri, ən çox da isim yerinə yetirə bilər. Bunun üçün müəyyən izoqloslardan istifadə olunur. Əksər dillərdə bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün heç bir morfoloji göstərici tələb olunmur, Sadəcə olaraq ayrı-ayrı leksik vahidlər bu işin öhdəsindən gəlir. Məsələn, men student /mən tələbə/ cümləsi bə"zi türk dillərində xəbərlik funksiyasını sıfır variantda yerinə yetirir. Lakin Azərbaycan dilində olduğu kimi, Axısqa türklərinin dilində də xəbər vəzifəsini müəyyən şəkilçilər yerinə yetirir. Bu şəkilçilər arasında bə"zi fərqli cəhətlər özünü göstərir.

Axısqa türklərinin dilində xəbərlik kateqoriyasının şəkilçisi I şəxsin təkində -ım, -im, -um, -üm; yım, -yim, -yum, -yüm şəkilçisidir:

Bən bir türküm, adım-sanım ülidür,

Bənim içim həsrətinən dolidür [27, s. 153].

Müasir Azərbaycan dilində isə I şəxsin təkinin morfoloji göstəricisi -am, -əm, -yam, -yəm şəkilçisidir: Mən dostam, Mən müəlliməm və s.

II şəxsin təkində xəbərlik kateqoriyasının morfoloji göstəricisi: -sin, -sın, -sun, -sün şəkilçisidir: həm kəribsin, həm yoçusun arkataş! /İlyas İdrisov/; Sən oxucisin. Sən adamsın. Sən urumsun.

Sən ömrümün çiçəgisin,

Sən gövlümün gögcəgisin /c.Xalidoğlu/.

Müasir Azərbaycan dilində isə II şəxsin təkinində -san, -sən şəkilçisindən istifadə olunur: ə"laçısan, tələbəsən, müəllimsən və s.

Axısqa türklərinin dilində III şəxsin təkində iki variantda -dur, -dür şəkilçisi işlədilir; Azərbaycan dilində isə bu şəkilçi dörd variantdadır. Ayrilux havasını çalan qara zurnadır [70, XI.1992].

Axısqa türklərinin dilində I şəxs /cəm/ xəbərlik kateqoriyasının şəkli əlaməti aşağıdakılardır: -ux /-yux: oxiciyux, adamux, gəlinux. Müasir Azərbaycan dilində isə I şəxsin cəmi -ıq, -ik, -uq, -ük /adamıq,

müəllimlik, qohumuq, böyüyük/ şəkilçilərindən ibarətdir. Saitlə bitən isimlərdə sözlə şəkilçi arasına y bitişdirici samiti artırılır: tələbəyik, gəmiçiyik və s.

Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialektlərində bu şəkilçinin Axısqa türklərinin dilində olan formasına rast gəlirik: -uğ, -ux, -ük, -ux [66, s. 196].

II şəxs cəmdə xəbərlik kateqoriyasının yaradılmasında Axısqa türklərinin dili osmanlı və Azərbaycan türklərinin dilindən fərqlənir. Belə ki, hər iki dildə ikihecalı -sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz şəkilçisi işləndiyi halda, Axısqa türklərinin dilində birhecalıdır: -sız, -siz, -suz, -süz. Məsələn: oxucisiz, adamsız, türksüz, urumsuz və s.

Siz-əvdə qalanlar qocasız, əlilsiz, çəl-çocuxsuz [70, XI.1992].

III şəxs cəmdə bu kateqoriya təkdə olduğu kimi, qapalı dodaqlanan saitli variantlarla ifadə olunur: -durlar, -dürlər: oxucidurlar, türkdürlər, adamdurlar, gəлиндürlər və s.

Zurnasını vaqonun nəfəslüğündən çıxardıb vətən dağlarına doğru səsləndürüyənlər zurnaçidürlər [70, XI.1992].

Bə"zən Axısqa türklərinin dilində bu forma /yə"ni kök+xəbərlik kateqoriyası+kəmiyyət kateqoriyası/ yerlərini dəyişir. Belə bir vəziyyətdə cəmlilik kateqoriyasının şəkilçisi xəbər şəkilçisindən önə keçir. Məsələn: Onlar elçilardur /elçidurlar.

Xəbərlik kateqoriyasının inkarı Azərbaycan dilində olduğu kimi, dəgül /S/ dəgül /Z/ "deyil" sözü ilə düzəldilir. Fərq yalnız ondadır ki, Azərbaycan ədəbi dilində III şəxsə inkar fe"lindən sonra xəbərlik şəkilçiləri artırılı bildiyi halda, Axısqa türklərinin dilində bu mümkün deyil. Məs.: O oxuci dəgül /dəgül/ - O oxucu deyil/dir/. Onlar oxuci dəgüllər /dəgüllər/ - Onlar oxucu deyildirlər.

Xəbərlik kateqoriyasının şəkilçiləri

Şəxslər Axısqa türk dili Müasir Azərbaycan dili

I ş.t. -ım, -im, -um, -üm,

-yım, -yim, -yum, -yüm -am, -əm, -yam, yəm

II ş.t. -sın, -sın, -sun, sün -san, -sən

III ş.t. -dur, -dür -dır, -dir, -dur, -dür

I ş.c. -ux, -yux -ıq, -ik, -uq, -ük, -yıq, -yik, -yuq,

-yük

II ş.c. -sız, -siz, -suz, -sünüz -sınız, -sınız, -sunuz, -süz

III ş.c. -durlar, -dürlər -dırlar, -dırlar, -durlar, -dürlər

Hal kateqoriyası. İsim hallarının türk dillərində 6 əsas məhsuldar forması vardır. Bu formalar bir-birin əksini təşkil edən paradigmatlardan /qrammatik hallar -adlıq, yiyəlik, tə"sirlik/, məkani /yönlük, yerlik və çıxışlıq hallar/ ibarətdir.

Axısqa türklərinin dilində qədim rekonstruksiyaları da nəzərə almaqla /hazırda qədim tiplər də işləkdir/ ismin aşağıdakı halları fərqləndirilir: [109, N 1, s. 122]. Adlıq hal; yiyəlik hal; yönlük hal; tə"sirlik hal; yerlik hal; çıxışlıq hal; birgəlik hal; müraciət halı.

Adlıq hal. Dilçilik ədəbiyyatında bu hal - əsas, qeyri-müəyyən, mücərrəd və ya şəkilçisiz hal adlandırılır. Bu halın predmetlik, mücərrədlik və qeyri-müəyyənlik bildirdiyi qeyd olunur. Bu, türk dillərinin hamısında, o cümlədən Axısqa türklərinin dilində də özünü doğruldur.

Ümumiyyətlə, adlıq halın türk dillərində heç bir formal əlaməti yoxdur, o sintaktik funksiyanı "sıfır morfem"lə yerinə yetirir.

Türk dillərində adlıq hal təkə hal kimi çıxış etmir, həm də subyekt kimi fəaliyyət göstərir. O digər halların da funksiyasını yerinə yetirir. Bu cəhətləri nəzərə alan N.K.Dmitriev yazır: Funküii imenitelğnoqo padeja v törkskix əzıkax şire, çem funküii imenitelğnoqo padeja v russkom əzıke. Esli v russkom əzıke imenitelğny padej estğ tolgko padej podlejaşeqo to top kileş v başkirskom əzıke - ne tolgko padej podlejaşeqo, a mojet paralelğno vırajatğ takje i druşie padeji (vinitelğny, roditelğny, a poroy daje mestny, isxodny i datelğny padeji) [119, s. 62].

Axısqa türklərinin dilində adlıq hal spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bə"zi hallarda, bu dildə adlıq halın şəkilçi ilə işləndiyini müşahidə etmək olur. Adlıq halda olan sözlərin sonunda -y, -ay morfoloji göstəriciləri işlənir. Həmin şəkilçilər xüsusi adlara və qohumluq bildirən sözlərə əlavə edilir. Məsələn: cəmiləy çorap toxiyer; Səkinəy aş bişüriyer; Dədəy-babay yurdumizi kendi gözləriminan görmaği qərara aldım [70, XI.1992]; Baxsana, nənəy yoli keçiyer; Səlimay əvdən bayax qetdi və s.

Maraqlıdır ki, Axısqa türklərinin dilində -y şəkilçisi vasitəsilə həm adlıq, həm də tə"sirlik hal formaləşə bilər. Bu halları bir-birindən yalnız sual əsasında fərqləndirmək mümkündür. Məsələn: Qapıy açıldı. /adlıq hal/ - Qapıy yüzümə, cavan, yüz-gözündən sevinc tökülən bir oğlan açdı /G.Şahin/. Birinci cümlədə "Qapıy" sözü "nə?", ikinci cümlədə isə "nəyi?" sualına cavab verir. Aşağıdakı cümlələrdə "dünyay", "gecəy" sözləri də qeyri-müəyyən tə"sirlik halda işlənmişdir: Dünyay /dünyanı/ umidinən yemişlər [48, 03.VII.1992]; Bütün gecəy /gecəni/ yatmıyan babam maşın ehmalca yırgaladuxca mürgiliyerdi... /G.Şahin/; Rafikin yanına sabax erikən getməy qərara aldım /G.Şahin/.

Axısqa türklərinin dilində müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, tə"sirlik halda k səsi y səsinə yox, g səsinə keçir. Mənsə e"tibarı ilə bu keçid prosesi çox qədimdir: Sən ömrümün çiçəgisin / Sən kövlümün gökçəgisin /c.Xalidoğlu/.

Tə"sirlik hal bə"zən yönlük halın yerinə işlənir: Vətən -deyib ayağı qaxax [48, 03.VII.1992];

Xalqın tələhinə baxdız

Axırı ayağı qalxdız /Yitgin Qomoroli/.

Yiyəlik hal müasir Azərbaycan dilində olduğu kimidir. Yönlük hal bə"zi şivələrdə şəkilçilərin variantlarına görə fərqlənir. Məsələn: qutiya, dedaya; gəlinə, tüvəngə və s.

Nadir hallarda bu toplumun dilində, xüsusən də, yaşlı nəslin nitqində qədim yönlük hal şəkilçisi -ğa, -gə, də işlədilir. Manilərdə bu faktla qarşılaşırıq:

Puvarğa /bulağa/ qızlar gəlür,

Qanadi sızlar gəlür.

-ğa, -gə şəkilçisi türk dillərinin bir çoxu üçün istər qədim, istərsə də müasir dövrdə mühüm şəkilçi kimi qalmaqdadır. Həmin şəkilçi müasir Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyil. Yerlik və çıxışlıq hallar Azərbaycan dilində olduğu kimi -da, -də və -dan, -dən şəkilçiləri ilə düzəlir. Lakin bə"zi şivələrdə (Orpola, Sür, Voqa), -ta, -tə, -tan, -tən variantları da işlənir: qaranuxta, qaranuxtən və s.

Türk dillərinin qrammatikalarında birgəlik halı müxtəlif adlar adı altında öyrənilmişdir: «tvoritelğno-instrumentalğny», «sovmetno-orudny», «orudny», «orudiyny», «insturmentalğny», «instrumentalis» [186, s. 55].

Birgəlik forması indi Azərbaycan dili üçün arxaikləşmişdir. Ancaq birgəlik halın arxaik formalarına (-y, -yn, -dan, -dən) yazılı abidələrdə və klassiklərin əsərlərində, eləcə də dialektlərdə təsadüf etmək olur.

Azərbaycan dilində də birgəlik halının -la, -lə, -nan, -nən formaları da mövcuddur: atamla, atamilə, atamnan və s.

Akademik M.Şirəliyev «O tvoritelğnom padeje» adlı qiymətli məqaləsində bu halın türk dillərində müasir dövrlərdə də saxlanmasının səbəblərini araşdırarkən aşağıdakı nəticəni çıxarır:

V svete skazannoqo izcətie tvoritelğnoqo padeja iz padejnoy paradiqmı predstavlaetsə niçem neopravdannım.

Vsəkoy arqumentatiıey v polğzu soxraneniə tvoritelğnoqo padeja v törkskix əzıkax moqut slujitğ sleduöhie obcektivnie qrammatiçeskie faktı gtix əzıkov.

-Vo-pervıx, affıks tvoritelğnoqo padeja pişetsə slitno s osnovoy; vo-vtorıx, on podçinətsə qarmonii qlasnıx osnovı; v-tretğix, upravlaetsə qlaqolom.

Takim obrazom, ni formalğnie, ni funküionalğnie kriterii ne prepətsıtvuöt tomu, çtobı uzakonitğ suhstvovanie tvoritelğnoqo padeja v törkskix əzıkax [183, s. 20-22].

İsmin hallanmasına aid nümunələr

A) Saitlə bitən isimlərin hallanması

№

Hallar Zeqan şivəsi Savel şivəsi Keçid şivəsi

1. Qeyri-müəyyən adlıq hal - Baba Nənə Xala
2. Müəyyən adlıq hal - Babay Nənəy Xalay
3. Yiyəlik hal - Babanun Nənənin Xalanun
4. Yönlük hal - Babaya Nənəyə Xalaya
5. Tə
6. Yerlik hal - Babada Nənədə Xalada
7. Çıxışlıq hal - Babadan Nənədən Xaladan
8. Birgəlik-alət halı - Babaynan Nənəynən Xalaynan
9. Müraciət halı - Babalı Nənəli Xalalı

B) Samitlə bitən isimlərin hallanması

Savel şivəsi Axalsıx şivəsi

Ətmək Puvar Kirəz Yusuf

- - - Yusufay

Ətməğin Puvarun Kirəzin Yusufun

Ətməğə Puvara/puvarğa Kirəzə Yusufa

Ətməgi Puvari Kirəzi Yusufi

Ətməkdə Puvarda Kirəzdə Yusufda

Ətməkdən Puvardan Kirəzdən Yusufdan

Ətməginən Puvarinan Kirəzinən Yusufinan

Birgəlik hal öz parametrləri ilə pratürk dilini əks etdirir. Bu hal türk dillərində ən qədim hallardan hesab edilir. Axısqa türklərinin dilində hazırda bu hal işləkliyi geniş şəkildə qoruyub saxlamışdır.

Axısqa türklərinin dilində birgəlik halın allomorfları "inən", "nan" -şəkilçiləridir. S.cəlilov göstərir ki, bu dilin Zeqan şivəsində birgəlik halının morfoloji göstəricisi birvariantlı -inan /saitlə bitənlərdə/ və ynan /samitlə bitənlərdə/; digər şivələrdə ikivariantlı -inan, -ynan /saitlə bitənlərdə/ və ynan /ynən /samitlə bitənlərdə/ şəkilçiləridir [109, N 1, s.124].

Birgəlik hal aşağıdakı mə"naları ifadə edir:

1.Birgəlik mə"nasını: Səninən nərə desən qədər /Zeqan şivəsində/; camiyə tadaynan qətmişdim /Keçid şivəsində/.

2.Vasitəçilik mə"nasını: Oninən oxuyub adam olmuş da, şimdi oni bəyənmiyə /Keçid şivəsində/.

3.İştirak mə"nasını: Dərslərimi arxataşımınan etdim /Savel şivəsində/.

4.Əməkdaşlıq, yoldaşlıq mə"nasını: Taxili Kamalınan əkdim, Kamalınan da bölüşəcəm /Axalsıx şivəsində/.

5.Səbəb və nəticə mə"nasını: Bu qədən oynamayan heç bişə sahibi olmazsın /Keçid şivəsində/.

6.Alət mə"nasını: Ətməyi biçağınan kəsdim, supraya düzdüm /Savel şivəsində/; Başımı maşınkaynan qırxdılar /Keçid şivəsində/.

7."və" bağlayıcısının yerində işlənir. Məs.: Mağazindən ruçkaynan dəftər aldım /Zeqan şivəsində/; Abaynan babay şəhərə gətməyə hazırlaşdılar [109, N 1, s. 124].

4.2.2. SIFƏT

Axısqa türklərinin dilində də sifət əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və s. bildirən sözlərdir. Məsələn: Əhvalının hərdən bir ey vaxtları qısa da olsa oliyerdi [70, XI.1992]; Qutli gün toğuşundan bəllidür /əski söz/ və s.

Axısqa türklərinin dilində həm türk ədəbi dilində işlənən (bed, qolay, qavi və s.), həm Azərbaycan dilində işlənən (qırmızı-qırmızı, qara-qara, gözəl-güzəl və s.) və həm də yalnız bu dilin özündə istifadə olunan beç, boto, çintli, putur, qoboti və s. sifətlərə rast gəlirik. Bundan əlavə, əski formasını hələ də saxlayan bə"zi sifətlərə bu dildə hələ də təsadüf edirik. Məsələn, yeni sözünün yeni forması öz əski quruluşunu bu dildə hələ də saxlamışdır.

Yengi cami minarasi,

Yıxıldı cihan qalasi /Sultan əziz türküsi/.

Azərbaycan dilində isə "yengi" sifəti təxminən XIX əsrin ortalarına qədər əski formasını saxlamış, get-gedə n-nin tərkibində olan q samitinin zəifləyib düşməsi ilə yeni şəklində sabitləşmişdir. Yeni sözünün özünə gəldikdə bu, yalnız Azərbaycan dilində deyil, eyni zamanda bütün türk dilli xalqların yazısında müştərək bir orfoqrafiyaya malik olmuşdur [55, s. 74].

Axısqa türklərinin dilində də sifətlər quruluşca üç qrupa bölünür: Sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlər.

Sadə sifətlər. Belə sözlərin ilkin məzmununda sifətlik mə"nası mövcuddur. Belə sözlər əsli sifətlər də adlanır. Məsələn: ey, kötü, bec (ağılsız), acuzə (zülmkar), boto (həddindən artıq kök), qavi (məhkəm), qoboti (kəbud), ğamaz (paxıl), zırıklı (dəcəl), kəsə (kosa), kort (yaşıl yer), qeçəç (sarsaq), kinto (kələkbaz), gəbə (hamilə), loli (yumru), laq (xarab), matramaz (xəbis), nuno (ağılsız), pejan (ala), putur (içi boş), poşa (gəzəyən), pıllamuç (ölvəy), papat (uzun), pızıklı (nadinc), rasa (yaxşı), rito (ağılsız), səsəni (bənövşəyi), saxat (şikəst), ufax (xırda), fuxara (yoxsul), uki (qarınqulu), çiçiyə (xarab), çapux (cəld) və s.

Düzəltmə sifətlər. Belə sifətlər həm məhsuldar, həm də qeyri-məhsuldar şəkilçilərlə düzəldilir. Həmin şəkilçilər isim və fe"llərə əlavə edilərək düzəltmə sifətləri formalaşdırır.

Axısqa türklərinin dilində sifət düzəldən məhsuldar şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. -li, -ni şəkilçisi. Bu şəkilçi bir çox türk dillərində dördvariantlı olduğu halda, Axısqa türklərinin dilində birvariantlıdır. Həmin şəkilçi ilə keyfiyyət, xasiyyət, əlamət və s. bildirən sifətlər əmələ gəlir: pasli (kifli), boğozli (qarınqulu), zırıklı (dəcəl), fellı (ədəbaz), qanni (qanlı), canni (canlı), nişanni (nişanlı) və s.

Buğda-ətməgin yoxisə, tatlı dilin olsun (əski söz).

Yanuxli hava idi [70, XI.1992].

2.-siz şəkilçisi. Bu şəkilçi ilə hər hansı bir keyfiyyətin yoxluğu, mövcud olmaması ifadə edilir. Belə bir mə'naya görə həmin şəkilçi -li -şəkilçisinin əksini təşkil edir. Məsələn: Buynuzsuz koçun haxı buynuzlu koçda qalmaz; Də"vətsiz gedən mindərsiz oturur (əski söz); Axılsız baş əlindən səfil ayax nələr çəkür /əski söz/; Adsız kişi tanrıdan qorxar /əski söz/; Çobansız tavari qurd yiyar /əski söz/

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, Axısqə türklərinin dilində də bu şəkilçi ilə yalnız mənfi çalarlı deyil, həm də müsbət məzmunu malik sifətlər əmələ gətirmək olur:

Basmaçılar - daşnaklar hücum etdilər,

Günəhsiz türkləri oda atdilər /Müsəddin/.

Bə"zən bu şəkilçinin birvariantlı formasından /siz/ bədii əsərlərin dilində istifadə olunur:

Kanlı-yaşı yer yüzuna talqalar

Başsız-kişiz çəkilməyin xar yana /Mehriban Əliyeva/.

3.-acax, -əcax şəkilçisi: Öpüləcax yuzi tüfrüləcax etmə /əski söz/, Toğacax davar. İnanılacax şeylərə qısaca və topdan inanmaqdır [44, IV-V.1992].

4.-lux şəkilçisi. Axısqə türklərinin dilində bu şəkilçi də birvariantlıdır. Əsasən isim düzəldən şəkilçi olsa da, bə"zi məqamlarda söz birləşməsi şəklində ikinci tərəfin əlamət və keyfiyyətini interpretasiya edir: Bitmədi fələgin ayrılux qəmi /M.Paşalı oğlu/; Aylux və yillux üzvlük haxları /vznoslar/vaxti-vaxtında yığılmadığından büdcəmizdə para yoxdur [44, IV-V.1992]; Atatürk sual ediyər ki, nəsil oldi ki, təkbaşan o ağırlux mərmiy qaldura bildin [44, IV-V.1992].

5.-maz, -məz şəkilçisi: Qanmaz /adam/, ağnamaz /oğlan/ və s.

Axısqəlilərin dilində sifət düzəldən şəkilçilərin əksəriyyəti qeyri-məhsuldardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1.-ux şəkilçisi. Bu şəkilçi də birvariantlıdır. -ux şəkilçisi ilə fe"l köklərindən hal-vəziyyət və keyfiyyət bildirən düzəltmə sifətlər formalaşır:

Tava dəlux, tas dəlux, bu da gəldi üstəlux /əski söz/;

Az idi arux-urux, biri də gəldi cıruş /əski söz/;

Bulanux suda boy vermə, boyun görünməz /əski söz/.

2.-üllü şəkilçisi. Bu şəkilçiyə Azərbaycan dilində təsadüf edilmir. Axısqə türklərinin dilində isə aşağıdakı sözlərin tərkibində işlədilir: bəxtüllü, səvgüllü: Bəxtüllü puvar sana

Yar yüzünə baxarsın /mani/.

3.-gən şəkilçisi: Ərgən oğlan, ərgən qız

Baxduxca sərinmədür /mani/.

4.-Ri şəkilçisi: əgri, yaturi /incə/. Göz oxşaduxca uzanan bu egri-bügri dağ yolu bizi bir yuvadan ayırıyorsa, başqa bir yuvada yaxunlaşduriyər [70, XI.1992] Taştana, yaturi kızdur /danışıqdan/ və s.

5.-ağan, -egen şəkilçisi. Fe"llərə artırılan bu şəkilçi iş və hərəkətin daimi xarakterdə olduğunu, vərdiş halına keçdiyini ifadə edir: Yatağan arslannan gezegen tilki eydir (əski söz).

6.-ici şəkilçisi. Axısqə türklərinin dilində bu şəkilçinin də birvariantından istifadə olunur. Həmin şəkilçi ilə bacarıq mə'nalı düzəltmə sifətlər əmələ gəlir. Axısqə türklərinin dilində -ici şəkilçisi mürəkkəb sözlərə artırılaraq sifət əmələ gətirir: İnşallah ki, ədalətli, insafverici allahın sayasında, xalqımızın birluği və

əzım-davası sayasında Vətənimizi alacavux [44, IV-V.1992], Adamyeyici qaynanası vermiyer /nağıllardan/.

7.-ca, -cə şəkilçisi. Bu şəkilçi ilə artıqlıq mə"nalı düzəltmə sifətlər əmələ gəlir: Ağnaşılan ki, bir alaca douzi əskükdür /İ.Səfil/; Bir yeşilca taldur vətən /G.Şahin/; Buruna bolca su alıb yaxama [48, 03.VII.1992]; Bir gözəlcə amaldayux, Mör mənəmşə xəyaldayux /cabir Xalidov/.

8.-an, -ən şəkilçisi:

Gülən günəş, gələn yağış

Xoş görüşdux, xoş görüşdux /cabir Xalidov/.

9.-dakı, -dəki şəkilçisi. İsimlərə artırılaraq əşyanın mövqeyini tə"yin edir:

Bir baxan yox yürəkdəki dağlara,

Ölən öldi, mərəz qaldı sağlara /Məhəmməd Paşalı oğlu/.

10. -c şəkilçisi. İsimlərə artırılıb düzəltmə sifət əmələ gətirir. Azərbaycan dilində bu şəkilçinin funksiyasını -ca şəkilçisi yerinə yetirir. Axısqa türkləri bala sözüne -c şəkilçisini artırdığı halda, bu məqsəd üçün Azərbaycan türkləri -ca şəkilçisindən istifadə edirlər:

Bir balac taxça, içi daş mixça /bulmaca/; Bir balaca boyu var /Azərbaycan dilində/.

11.-ma, -mə şəkilçisi. Bu şəkilçi də fe"llərə artırılaraq düzəltmə sifət əmələ gətirir:

Pikalli yaylalar, çatma xanalar /S.Bayraqdarova/;

İstanbulda tikmə daş,

Gəliyer iki kardaş /folklor nümunəsi/.

12.-k şəkilçisi. Azərbaycan dilində olduğu kimi, Axısqa türklərinin dilində də fe"llərə əlavə edilərək düzəltmə sifət əmələ gətirir.

Küçük kövün böyük ağasi /əski söz/.

13.-ki şəkilçisi. Birvariantlı formada Axısqa türklərinin dilində istifadə edilir. Bu şəkilçi "bıldır", "içəri", "yarın" və s. zaman məzmunlu sözlərə qoşularaq əşyanın, hadisənin yerini ifadə edən sifətlər əmələ gətirir. Bunlar müəyyən bir əşya və hadisənin yerini göstərməklə onları başqalarından ayırır, tə"yin etməyə xidmət edir. Bu sifətlər keyfiyyət, hal-vəziyyət, xasiyyət, rəng və s. kimi xüsusiyyətləri göstərə bilmir [31, s. 79]. Bıldırki nasıl oldı [70, XI.1992].

14.-gi şəkilçisi: edərgi, köçərgi və s.

15.-ti şəkilçisi. Fe"l köklərinə artırılaraq düzəltmə sifət əmələ gətirir: sürinti, sülənti və s.

Bu dildə bə"zən sifəti sinonimi ilə birlikdə işlədirlər. Sinonim sözlərdən biri sadə, digəri isə düzəltmə olur. Məs.: Qolay -xeyrli olsun işiz [48, 03.VII.1992].

Mürəkkəb sifətlər. Axısqa türklərinin dilində mürəkkəb sifətlər iki sözün müxtəlif şəkildə birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Mürəkkəb sifətlərinin tərkibində tarixən olduğu kimi, -li şəkilçisi də iştirak etmişdir. Belə bir quruluş müşahidə olunur: sifət+isim+li şəkilçisi. Məsələn:

Qaragünlü cəməhətin qəlbindən bir şey silinmədi [70, 02.XI.1992];

cumadan-cumaya gəlür sədələr,

Ağsuvaxlı, mərmər taşlı odalar /S.Bayraqdarova/;

Mesxet türklərinin ağsaxalı Rasim Bayraqdarov çıxış etdi [70, 02.XI.1992]; Elə bir yar səvmişim

Ortaboyli, mor çiçək /mani/

Axışqalıların dilində mürəkkəb sifətlər aşağıdakı yollarla əmələ gəlmişdir:

1.İki sadə sifətin təkrarı ilə:

Uzun-uzun qəmişlər,

Axşam bizə gəlmişlər /bulmaca/;

Sabağınən qaxdım ki, tarlada başı bayaz-bayaz adamlar oturiyer [48, 03.VII. 1992];

Oyan da, oyan ufax-ufax yavrum

Şafax da yengi atiyer /cabir Xalidov/;

2.İki düzəltmə sifətin yanaşı gəlməsi ilə: Zilli-zilli qoçlar qurban kesiliyerd /nağıllardan/; Haluxli-haluxli dərələr uzaniyerd /G.Şahin/, Qarlı - buzlı dağlar haxlıma gəldi /İlim Şahzadəyev/; Çamlı - namudlı meşə haxlıma gəldi /İlim Şahzadəyev/.

3.Sadə və düzəltmə sifətlərdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər: Qolay-xeyirli olsun işiz [48, 03.VII.1992]; Qaragünli cəməhətin qəlbindən bir şey silinmədi [70, V.1992].

4.-li və -siz şəkilçili eyni sifətin təkrarı ilə: Günahlı - günahsız adamlar sürilirdi /G.Şahin/.

5.İsim və sifətin yanaşı gəlməsi ilə: Qan qırmızı, südbəyaz, qaz yumurtasından böyük /bulmaca/.

6.Bir əsli sifət və bir isimdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər. O, targöz adamdır /danışıqdan/; Pitnagöz puvarlar axar /G.Şahin/.

7. Birinci tərəfi semantik, ikinci tərəfi asemantik sifətlərin birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb sifətlər: Göz oxşaduxca uzanan bu egri-bügrü dağ yolu bizi bir yuvadan ayırıyorsa, başqa bir yuvaya yaxınlaşduriyerd /K.Şahin/; cəməhəti dəlik-dəşük vaqonlara doldurdular /Ş.Adıgünli/.

8.Antonim sifətlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər. Uzax - yaxın /adamlar/, alçax - yüksək /təpələr/ və s.

9.Tərəfləri sinonim sifətlərdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər. Kolay-yünqül /oyunlar/, kaba-tavli /cocuxlar/.

10.-dan, -dən şəkilçili isimlə, bir sifətin birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb sifətlər. Yildənqalma /iş/, kiprikdənkənar /qaş/ və s.

11.Bir say və bir sadə isimdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər: Dadaşım ikimərtəbə əv tikdiriyer /danışıqdan/. Doxxuzarşınli /çit/ və s.

Axışqa türklərinin dilində digər dillərdən alınan sifətlərə də rast gəlirik:

a/Ərəb dilindən alınan sifətlər: bayaz, mavi, jəhil, jəsür /tez/, xor /biabırçı/, havayi, fuxara, zalım və s.

b/Fars dilindən alınan sifətlər: azat, bed, murdal, təzə, siyah, səsəni, narınji və s.

v/ Rus dilindən alınan sifətlər: xurom /sapuklar/, andatır /papax/, iştəpil /buluz/ və s.

Axısqa türkləri Gürcüstanda əvvəllər yaşadıkları üçün gürcü dilində də bir çox sifətlər mənimsəmişlər: Usta Mürtəz söyləmiyer hənəgi //Kudo öküz ürküdəməz sinəgi /Aşiq Mürtəz/

Axısqa türklərinin dilində işlədilən sifətlərin əksəriyyəti Azərbaycan və digər türk dilləri ilə eyniyyət təşkil etsə də, fonetik cəhətdən bə"zi fərqlənmələr müşahidə edilir. Məsələn, müqayisə et: alovlu (Azərb. dilində) - alavli (Axısqa türklərinin dilində): Alavli yürəgin ataşsız yandı /Xalid Acarli/.

Soyuq /Azərb. dilində/ - savux /Axısqa türklərinin dilində/:

Yüz yillux ömürə ömür demazdım,

Savux puvarlardan içsaydım, Vətən /G.Şahin/.

Yaşıl /Azərb. dilində/ - yeşil /Axısqa türklərinin dilində/:

Oleydim təzədən körpə bir çöçux

Yeşil dərələrdə qaçeydim, Vətən /G.Şahin/

Axısqa türklərinin dilində indi işlədilən bir sıra sifətlər ən qədim formasını saxlamışdır. Məsələn, yüksək sözü klassiklərin və qədim türkdilli abidələrin dilində işlənmişdir. Dilin sonrakı inkişafı prosesində k-s yerdəyişməsi nəticəsində bu sifət yüksək şəklinə düşmüşdür. Lakin Axısqa türklərinin dilində ilkin formasını qoruyub saxlaya bilmişdir. İndi bu əhaliyə məxsus mətbuatın dilində də həmin sifət qədim formasında olduğu kimi işlədilir: Yüksək əvin yanında iki atın bağlı olduğunu görüyür [70, XI.1992]; Tağ qədr yüksək odun yığduryer də... /"Şah Abbasınən usta" nağılından/ və s.

Axısqa türklərinin dilində işlənən qədim sifətlərdən biri də "dəli" sözüdür. İgid mə"nasında:

Dəli cəməətlərə baxdım,

Satıb savub yola çıxdım /Aşiq Mürtəz/.

Sifətləşən sözlərdən biri də tuy sözüdür. Qədim türk sözlərindəndir. "Tük" mə"nasındadır. Aşağıdakı şe"r parçasında "yastux" sözünün əlamətini ifadə etmişdir:

Tuy yastux versə, qoyma başına,

Ara qardaş adam, qal qapısında /Aşiq Mürtəz/

Axısqa türklərinin dilində bə"zən sifət əşya bildirən sözdən sonra işlənir. Məsələn: Bir çeşmədən süd bəyaz bir göz yaşı,

cabir çeşmədən iç, keçüt keç, tağ aş /c.Xalidov/

Axısqa türklərinin dilində sifətin aşağıdakı mə"na növlərinə rast gəlinir:

1.Rəng bildirənlər:

Bir gözəlin yanağında

Bir qaraca xaldur vətən /c.Xalidov/;

Bülbülün geydiği yeşil,

Kırmızı gülə dolaşur /Musiqi folkloru/;

Uzaxdan baxarsan - yeşil təpəli,

Yaxına gedərsən, gülli-çiçəkli /İlim Şahzadəyev/;

Ağ axça qara gün içindir /əski söz/.

2.Məkan və həcm əlamətləri bildirənlər:

Ərəb atlar yaxın eylər iraği,

Yuca dağdan aşan yollar bizimdir /Dadalıoğlu/;

Yaprax uldi kuçuk yürək bədəndə,

Vətənsizəm-yabançıyam hər yerdə

/Xeyransa Mirzəyeva/.

3.Dad bildirən sifətlər:

Zəhmətinən yeyilən aci soğan, minnətinən yeyilən baldan tatludur /əski söz/.

4.İnsan, heyvan və əşyaların xarici görünüşünü, əlamətlərini bildirən sifətlər:

O al yanaqların rəngimi soldı,

O gül dodaxların dinməzmi qaldı /Xalid Acarlı/;

Topal eşşəginən karvana qoşulma /əski söz/;

Uli gözi ilə qız al, ərgən gözi ilə at al /əski söz/.

5.Ümumi keyfiyyət bildirən sifətlər:

cik yumurta soyulmaz /əski söz/;

Çuruk taxta mux götürməz /əski söz/;

Çuruk iplə quyuya enilməz /əski söz/;

Qara bulud başımızı bürüdi,

Üstümüzdə savuk buzlar ərüdi /G.Şahin/.

Axısqa türklərinin dilində də sifətlər əşyaları eyni dərəcədə tə"yin etmir, bir sıra sifətlərin adi (normal) bə"zilərininki az, bə"zilərininki isə çox olur. Digər sifətlərdə müqayisə etmək bacarığı qüvvətli olur, buradan sifətin müqayisə dərəcələri ortaya çıxır. Bu keyfiyyətlər sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirir.

Axısqa türklərinin dilində sifətin aşağıdakı dərəcələri fərqləndirilir:

1.Adi dərəcə. Adi dərəcənin müəyyən göstəricisi yoxdur, bu bütün dərəcələr üçün açaardır. Digər dərəcələr onun əsasında formalaşır. Məsələn:

Paravozun tüstüsü,

Almarım bən pis kızı,

Alurum gürcü kızı

Yanaxlari kırmızı [27, s.47];

Dərədən endim ancax,

Başımda yeşil sancax,

Nə qız oldum, nə gəlin,

Yanaxlari kırmızı [27, s. 47];

Ağ alma, qızıl alma

Gəl yola düzül alma [27, s. 143]

Qara göz, mavi göz,

Kor, topal, lal, sağıl, gəl

Sari ipək sararım /mani/

2.Azaltma dərəcəsi. Bu dərəcənin əksər türk dillərində morfoloji göstəriciləri mövcuddur. Axısqa türklərinin dilində bu göstəricilərdən nisbətən az istifadə olunur. Bu dərəcə çox vaxt sintetik yolla meydana çıxır. Məsələn, Axısqa türklərinin dilində rəng bildirən sifətlərə açux sözünü artırmaqla azaltma dərəcəsinə əmələ gətirmək olur: açux kırmızı. Axısqa türklərinin dilində azaltma dərəcəsinə "al" sözünün rəng bildirən sifətlərə əlavə edilməsi ilə də düzəltmək olur. Məsələn:

Bir çift gözəl enmiş yola,

Yollar al-kırmızı ola [27, s. 169].

3.Müqayisə dərəcəsi. Bu dərəcə Axısqa türklərinin dilində təvür, çalan, kimi, baxan sözləri ilə ifadə olunur. Məsələn: qırmızıya çalan, qırmızıya baxan, qırmızı təvür, qırmızı kimi /bütün şivələrdə/. Bu sözlərdən Azərbaycan dilinin bə"zi dialektlərində müqayisə dərəcəsi düzəltmək üçün istifadə olunur. Təhər sözü ilə qərb dialektində: ansı təhər /G.Qar/, baxar, çalar sözləri ilə Qarabağ və Naxçıvan dialektlərində: sarıya baxar, sarıya çalan //çalar /Qar.Nax/ müqayisə dərəcəsi düzəlir [66, s. 181].

4.Üstünlük dərəcəsi. Axısqa türklərinin dilində üstünlük dərəcəsi iki şəkildə meydana gəlir: 1) analitik; 2) sintetik. Analitik yolla üstünlük dərəcəsi düzəldilərkən sifətin əvvəlinə müəyyən sözlər artırılır. Bunlar aşağıdakılardır:

1.Ən sözü ilə əmələ gələn üstünlük dərəcəsi: ən yaxşı, ən qara, ən mavi, ən gög və s.

2.Ey sözü ilə: ey gözəl, ey qolay və s.

3.Pək sözü ilə: pək küçük, pək mavi, pək ufak və s.

Ey dərə pək uzun dərə

Yola vurdun güzün dərə /cabir Xalidov/.

4.Çox sözü ilə: çox ey, çox küçük, çox kötü və s.

Bu cocux çox küçükdür /danışqdan/.

5.Siyah sözü ilə: siyah qara, siyah mavi və s.

6.Mor sözü ilə: mor - mənəmşə, mor - qara, mor - kırmızı, mor - fişnə və s.

Mor-mənəmşə xayaldayux

Bir tatlıca amaldayux /cabir Xalidov/.

7.Rasa sözü ilə: rasa qara, rasa gözəl və s. "Rasa" - çox deməkdir.

8.Tey sözü ilə: Tey - tamam deməkdir. Tey qara, tey mavi, tey sari və s. Tey sari alma aldım /danışıqdan/.

"Tey" sözünə Azərbaycanın bə"zi dialektlərində, o cümlədən cəbrayıl keçid şivəsində də rast gəlirik. Məsələn: Parça tey qırmızıdır: Tey qara kastyum aldım (danışıqdan).

9.Qattıx sözü ilə: qattıx təzə, qattıx qara, qattıx mor və s.

10.Qat sözü ilə: qat təzə. Azərbaycan dilinin dialektlərində "qət" şəklində işlədilir: qət təzə.

11.Yaman sözü ilə: yaman yaxşı, yaman kötü və s.

Axısqa türklərinin dilində yaman sözü əsl mə"nasından, yə"ni pis sözünün sinonimliyindən kənara çıxıb onun əksi olan ə"la mə"nasını da bildirir.

Sifətin üstünlük dərəcəsi sintetik yolla sözün ilk iki səsinə və ya ilk hecasına aşağıdakı səsləri əlavə etməklə əmələ gəlir:

1.-m-səsi: bomboş, kömgög, yemyeşil və s.

Dərənin ədrəfi yem-yeşil xali,

Çıxanda gezməyə görükməz ardi /İlim Şahzadəyev/.

2.p- səsi: bopboz, bapbayaz, qapqara, yepyəşil, dupduru və s.

Əğladuxca axar gözlərim yaşı,

Dupduri puvari haxlıma gəldi /İlim Şahzadəyev/.

3.l- səsi: çilçiplax. Çilçiplax cocux çayın ədrəfinə uzaniyerdi.

4.-ş səsi: beşbetar.

Bundan əlavə, Axısqa türklərinin dilində sintetik tipli üstünlük dərəcəsinin başqa bir formasına da təsadüf edilir. Belə ki, üstünlük dərəcəsinə bildirən hissə ilə sifət arasına bolom, bolan, balan, pələm, balam, bələm hissəcikləri də əlavə olunur. Məs.: bombolamboş, bapbalam, boz//banbalanboz, düppələmdüz, dünbələndüz və s. Bu xüsusiyyətə Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektlərində də rast gəlinir. Bu dialektlərdə yuxarıda göstərdiyimiz hissəciklərdən ikisi-bələm və balan sözlərə əlavə olunur: gömbələngöy, dümbələndüz, bambalanboş, lümbələnlüt [66, s. 182].

Axısqa türklərinin dilində sifətin üstünlük dərəcəsinə yaratmaq üçün söz kökünün ortasındakı samitin qoşalaşması hadisəsindən də istifadə edilir. Bu hala yalnız qoca sözündə rast gəlinir. Qoca sözünün -c səsi qoşalaşır və sifətin üstünlük dərəcəsinə yaradır. Məsələn: Qocca bir cocux olmuş /3/, Qocca adamsında hələ aqnamiyersin /S/ və s.

Axısqa türklərinin dilində daha çox üstünlük dərəcəsinə şiddətləndirmək üçün m- səsindən istifadə edilir.

Ağ köksün arası zəməzəm puvari,

İçsəm öldürürlər, içməsəm ölürüm /Dadaloğlu/

Üstünlük dərəcəsinə əmələ gətirmək üçün bu dildə -ca -şəkilçisindən də istifadə olunur: qaraca, tatlıca, alaca, yeşilca və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Axısqa türklərinin dilində bu şəkilçinin birvariantından /ca/ istifadə edilir. Məsələn:

Meyvəsi pallı ağaçda

Bir yeşilca taldur vətən /c.Xalidov/;

Bir gözəlin yanağında

Bir qaraca xaldur vətən /c.Xalidov/;

Mor-mənəmşə xayaldayux

Bir tatlıca amaldayux /c.Xalidov/.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində də -ca, -cə şəkilçisi sadə və düzəltmə sifətlərin sonuna artırılaraq dərəcə məzmunu ifadə etmişdir; məs.: Ağca qoyun qoyun gördüğündə quyruq çırpıb qamçıləyin [55, s. 95].

Axısqa türklərinin dilində keyfiyyət və əlamətin tamlığını, ikiqatlığını bildirmək üçün sifətlərin təkrar formasından da istifadə olunur. Burada iki eyni sifət təkrar edilir. Axısqalılının dilində geniş şəkildə müşahidə olunan bu əlamət "Kitabi-Dədə Qorqud"un, orta əsr abidələrinin dilində də çox işlənmişdir. Aşağıdakı müqayisədən də bunu görə bilərik:

"Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində: Böyük-böyük suların körpüsü ağac. Qara-qara gəməsi ağac. Quru-quru çaylara suçi saldım. Qıyma-qıyma ağ ətindən çəkin qara qovurma bişirin və s.

Axısqa türklərinin dilində:

Yar əlində toli-toli qədəhlər,

Bəni küt eylədi dərtlər-mərəqlər

/"Yaralı Mahmud" dastanından/.

Ağır-ağır urba geydim [27, s. 70];

Ağır-ağır əv süpürdüm,

Ağır-ağır süfrə kurdum [27, s. 69];

Sabağınən qaxdım ki, tarlada başı bayaz-bayaz adamlar oturiyer [48, 03.VII.1992].

Ab-havasi sərin-sərin

Dərələri dərin-dərin /c.Xalidov/,

Uzun-uzun qəmişlər,

Axşam bizə gəlmişlər /bulmaca/.

Türk dillərində geniş yayılmış hadisələrdən biri də bir nitq hissəsinə aid müəyyən sözlərin başqasının yerində işlənməsi, digər nitq hissəsinə keçməsidir. Belə proseslərdən biri sifətin ismə keçməsidir. Bu, sifətin substantivləşməsi də adlanır. Sifət mətn daxilində substantivləşdiyi üçün belə keçid müvəqqəti hesab edilir.

Axısqa türklərinin dilində də bu hadisə geniş müşahidə edilir. Məsələn:

Bülbülün geyduğı sari

Bülbülün geyduğı yeşil /folklor nümunəsi/;

Karalar geymişin, karadır kaşın,

Qüdrətdən çəkilmış, yasadur başın.

Bayazın adı var, qaranın dadi var /əski söz/.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, Axısqa türklərinin dilində də "qara /kara/" sifəti birdəfəlik substantivləşmişdir. Yə"ni, bu söz həm rəng bildirən sifət kimi, həm də kütlə, yoxsul camaat, sürü və mal-qara mə"nalarını ifadə edən isim kimi işlənmişdir. Məsələn: Kara cəməət yığılyerdi [48, 03.VI.1992].

4.2.3. SAY

Axısqa türklərinin dilində istifadə olunan saylar digər türk dillərindəki saylarla oxşarlıq təşkil edir. Lakin bə"zi sayların formasında fonetik fərqlər özünü göstərir: alti, doxxuz, un, ottuz, bin və s.

Sayların inkişafındakı sabitlik bir başqa xüsusiyyətlə də təsdiq olunur. Türk dillərinin bütün inkişaf dövrlərində saylar başqa dillərin tə"sirinə ən az mə"ruz qalmış nitq hissəsidir. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrindəki miqdar saylarının hamısı /monqol dili ilə müştərək hesab edilən tümen sayı müstəsna olmaqla/ türk dillərinin özünəməxsus sözləridir [52, s. 32].

Müxtəlif fonetik dəyişikliyə /səsartımı, səsdüşümü, səsdəyişməsi və səsəvəzlənməsi hadisələrinə/ mə"ruz qalan, eyni zamanda həm abidələrin, həm də Axısqa türklərinin dilində işlədilən saylar: yigirmi /iyirmi/, dörd /dört/, bin /min/, sekiz /səkkiz/, doxxuz /doqquz/ və s.

Axısqa türklərinin dilində sayların qədim formalarından da istifadə olunur. Məsələn, hazırda adamların dilində ottuzun, doxxuzun kimi mürəkkəb saylar işlənir ki, bu saylar da üç yüz, doxsan kimi sayları əvəz edir. Bu xüsusiyyət abidələrdən gəlmədir. Abidələrin dilindən verilmiş aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək: Küli çur sekiz on yasap yok boltı /Küli Çur səksən il yaşayıb yox oldu -KÇ.Z... tokuz on kon utmuş /...doxsan qoyun udmuş/ -F. 44.

Bu mürəkkəb saylar sonradan sadələşmişdir.

Səs əvəzlənməsi hadisəsi bu dilin saylarında da müşahidə edilir. Məsələn, beş sayının sonundakı ş-səsi bə"zi hallarda - s səsi ilə əvəzlənmişdir.

Bes öküzüm var,

Törti yatiyer,

Biri işdiyer /bulmaca/

Ümumiyyətlə, ş- səsinin -s -səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi digər sözlərdə də müşahidə olunur:

Getdi gül,

Gəldi bülbül,

İşter /istər/ ağla,

İşter /istər/ gül /Sanama və oyun/.

Axısqa türklərinin dilində əlli sayına elek də deyirlər:

Altun - elek /əlli/,

Demir selek,

Salla buni,

Çek şuni /Sanama və oyun/.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində isə əlli sayı elik şəklində işlədilmişdir [67, s. 100].

Axısqa türklərinin dilində bə"zi saylar mə"nalandırılır, demək olar ki, sayın semantikasını açıqlar. Aşağıdakı sanamalarda bu əlamət qabarıq görünür.

İki - ikligim,

Bir - birliğim,

Üç - üçlügüm,

Tört - törtlügüm,

Bes-besliğim.

Axısqa türklərinin dilində mürəkkəb sayların qədim formalarında rast gəlmək olur:

Binə bir söylə, birə bin söylə /əski söz/.

Mürəkkəb saylardan poeziya dilində üslubi məqsədlər üçün də istifadə olunur. Məs.:

Otuz iki fərzi bəyan etdin qırx səkkiz cüməyən,

Üç yüz altmış altı gündür, bir sənə vəda ilən

Çahar kitab, çahar könül, çahar məzhəb sövdə ilən

Təsdıqi iqrar etdim, getmədim kənara bən /Aşıq Sümmani/.

Axısqa türklərinin dilində sıra saylarını əmələ gətirmək üçün - inçi /birvariantlı/ şəkilçisindən istifadə edilir:

İkinçi kərə gəlin uşağı quyiya, sonra dərəyə atiyer /nağıllardan/.

Axısqa türklərinin dilində -nci şəkilçisi əvəzinə -si şəkilçisi sıra saylarını əmələ gətirir.

Yeddisi /yeddinci/ günü cinlər gəliyerlər /nağıllardan/.

Axısqa türklərinin dilində qədim abidələrimizdə olduğu kimi, ilkinti sayından da indi də istifadə olunur:

İlkinti çağı bostana gediyeriz [48, 03.VII.1992].

İlkinti-ikinci deməkdir. Bu, sıra sayının əvəzinə işlədilir. İlkinti sözünün digər bir mə"nası «günün ikinci yarısı, namaz vaxtı» və s.-dir [52, s. 59].

«KDQ»da ekindü şəklində: Mərə qocalar, ekindü vəqti munı mana çevirəsiz, yiyəm- dedi.

Azərbaycan dili şivələrində (Qazax, Göyçay, Şəki, Oğuz) ilkinti şəklində «günorta ilə axşam arasındakı vaxt, günbatan vaxt» mə

M.F.Axundov da həmin sıra sayından istifadə etmişdir: ... gərək bu gün ilginti çağı buraya yetişsinlər [6, II c., s. 389].

Axısqa türklərinin dilində qeyri-müəyyən saylar /birisi, kimsə, neçələri/ substantivləşir:

Birisi sinəmdə yanar, birisi də yanub tütər /Xasta Hasan/;

Kimsə bilməz bu dünyanın işini,

Neçələri tökmüş köün yaşını (Şimşək Sürgün Kaxaretlı)

Bölüşdürmə sayları.

Bölüşdürmə sayları əşyanın müəyyən hissələrinin sayını bildirir. Müasir Azərbaycan dili üçün xarakterik olmayan bölüşdürmə saylarına hazırda bu əhalinin dilində rast gəlirik. Bölüşdürmə sayları -ar, -ər, -şar, -şər şəkilçiləri vasitəsilə düzəldilir. Məsələn: birər, beşər, onar, ottuzar və s. Nümunələr: Əti ikişər kilodan bölüşdux; Üyəni bax nənə, çəpinə almay ikişər-ikişər dürtiyər.

Bölüşdürmə saylarına az da olsa "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində təsadüf edirik: Təpəyən göynək, süsəyən birər at verdi.

A.M.Şərbak qədim özbək dilində -/ş ar -- /ş/ar /birar, ik /k/işar, yrar, tortar, beşar, altışar/ bölüşdürmə saylarını formalaşdıran şəkilçilərin olduğunu göstərmişdir [185, s. 139].

Bölüşdürmə saylarına türk /ujer, dorder, ikiser, dokuzar, yarimsar/; başqırd /unar, berər, altışar/; qaqaüz /dordar, beşar, altışar, edişar, sekizar, onedişar/; qaraqalpaq /birer, öşer ekiser/; qaraçay-balkar /birer, altmışar, altışar, djetişer, öçöşer, gkşer/; karaim /birer, gkiser, beser, toğuzar, altışarı/; tatar /altışar, yözər/ və s. dillərdə də rast gəlirik.

Azərbaycan dilində isə -ar, -ər formalı saya təsadüf etmirik. Yalnız bir sözdə /birər/ bu hal özünü göstərir ki, o da ancaq cüt-cüt işlənərək /birər-birər/ zərf kateqoriyasına daxil olur.

F.Zeynalov göstərir ki, Azərbaycan dilində azda olsa, -şar, -şər şəkilçisi ilə əmələ gələn bölgülü say formasına rast gəlinir [74, s. 100].

Axısqa türklərinin dilində bə"zən beşin üçü /birinci tərəf yiyəlik hal, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçili/ formasına da təsadüf olunur.

Numerativ sözlər /"Pustie" imena/. Saydan sonra işlənib onun semantikasını konkretləşdirən, sayla aid olduğu əşya, hərəkət arasında qrammatik əlaqə yaradan numerativ sözlərə Axısqa türklərinin dilində də çox rast gəlirik. Bu dildə aşağıdakı numerativ sözlər işlədilir:

çift: Yeddi çift ignə qullanmamış /nağıllardan/, Bir çift gözəl enmiş yola /mani/ və s.

təpə: İki təpə əringən oliyer /lətifələrdən/.

litrə: Gündə işləduğumuz bir litrə ayran

Oni da bulsax, zanarux bayram /türkü/.

ətəg: Bir ətəg kömür götürüb veriyerlər /nağıllardan/.

bölük: Gövümüzdə oturdi bir bölük ordi,

Kimin var taqəti çekə bu dərdi /Səkinə Bayraqdarova/.

qırax, içim: Bir qırax ətmək, bir içim su verməzlər

Qorxem axarında ac olur könül /Usta Mürtəz/.

Axısqa türklərinin dilində bir sıra saylar substantivləşir. Bunun üçün -lar şəkilçisindən istifadə olunur. Bu dildə qırax sayının substantivləşməsinə daha çox rast gəlinir. Çünki qırax sayı sakremental saylardandır:

Kim ki, qırxlar əlindən badə içdi, o hax aşuği oliyer. Qırxlar əvliyaldır, eyilərdəndir, onlar gözəgörünməzdir. /Hax aşuği Kərəm/.

Axısqa türklərinin dilində "yüz" və "bin" sayları "başı" sözünə artırılaraq substantivləşir:

Əsgərə gediyer baba yigitlər,

Yüzbaşı, binbaşı vurür ögüdlər /türkü/.

İXTİSARLAR

4.2.4. ƏVƏZLİK

Əvəzlilər də dilin leksik vahidlərindəndir. Əvəzlik digər nitq hissələrinin yerində işlənir, mə'naca onları əvəz edir və müəyyən funksiyaları yerinə yetirir.

Axısqa türklərinin dilində şəxs əvəzlilərinin fonetik variantları çoxdur. Bu variantların bə'ziləri həmin dilin şivələrinə məxsus olsa da, bə'ziləri türk və Azərbaycan dillərində işlənən əvəzlilərə uyğun gəlir. Məsələn: ban-ben- bən - men - mən, san - sen - sən, o, u, ü.

Axısqa türklərinin dilində 3-cü şəxsin cəmi iki variantda müşahidə olunur: I v. onnar, unnar; II v. onnux, unnux. Sonuncu variant bu əhalinin dilini digər türk dillərindən ayırır. Məsələn: Onnuği gördüzmi? Onnar nera gidiyerlar?

Aparılmış müşahidələr göstərir ki, Azərbaycana köçüb gəlmiş axısqalılardan, hətta qonşu olanların danışığında birinin ban, birinin bən, birinin ben, birinin mən, birinin men, digərinin, onnar, unnar, onnux, unnux və s. işlədilməsinə rast gəlmək olur. Məsələn: Banım etmeyimi çaldı. Banım yüzümə kendilərinə qalsa baxmadılar.

Azərbaycan dilində "mənim kimi", "sənin kimi" qoşmalarla işlənən ifadələr bu dildə "bən kimi", "sen kimi" /qeyri-müəyyən yiyəlik halda/ formalarda istifadə olunur: Belə olsa, ben kimi, sen kimi, onun tək türkün həppisi gürcünün dosti oliyer /danışiq dilində/

Axısqa türklərinin dilində o və bu işarə əvəzlilərinin iştirakı ilə əmələ gələn əvəzlilər qrupu mövcuddur. Bunları iki qrupa bölmək olar: o qrupu işarə əvəzliləri; bu qrupu işarə əvəzliləri.

O qrupu əvəzliləri: ašto, hašto, aho, ora, ahora, aştora. Haştoni bənə ver; Ahoni çəvür və s.

Bu qrupu əvəzliləri: abu, habu, belə, abela, əbela, bura, abura, habura. Ötəgi sözlərimi eşitməsiniz də olur, ama habu sözümlü eşidin... habu işin davası uzun ola bilür /danışiq dilində/.

İşarə əvəzliləri hallanır.

A.ašto, hašto, aho.

Y.aştunun, haştunun, ahonun

Yn.aştona, haştona, ahona

T.aştoni, haştoni, ahoni

Yer.aştında, haştında, ahonda

Çıx.aştından, haştından, ahondan.

Müasir türk dilində olduğu kimi, Axısqa türklərinin dilində də qayıdış əvəzliyi kendi əvəzliyidir. Bu əvəzliyə Azərbaycan dilinin Qazax və Şəki dialektlərində də rast gəlmək olur. Akademik M.Şirəliyev göstərir ki, kendi əvəzliyi bu dialektlərdə hallanmır [66, s. 191]. Bundan fərqli olaraq Axısqa türklərinin dilində kendi əvəzliyi həm tərkib daxilində, həm də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək hallanır. Məsələn: U kendi - kendina nə iş görüyər? Sen kendi-kendan oxi. O kendi başına gedamaz. Men kendi qıçımı kesdim və s. Bu dildə öz əvəzliyi də işlənməkdədir.

Həmin əhalinin dilində qayıdış əvəzlilərinin özümlü cəhətlərindən biri odur ki, qayıdış əvəzliyi şəxs əvəzliyi ilə əvəzlənə bilir. Məsələn: kendi-kendima, bən-bana, kendi-kendan.

Yol açılır bəxtimizə

Dönax geri yurdumuza

Səfil, işliyah biz-biza

Xeyri dəqşin xalqımıza /Səfil/.

Bu əlamətə Qax rayonunun İlisu şivəsində rast gəlirik. Həmin şivədə "öz-özümə" ifadəsi mən-mağa, "özün-özünə" ifadəsi ilə "sən-sağa" formasında işlədilir [66, s. 191].

Axısqa türklərinin dilində sual əvəzliləri aşağıdakılardır: ne, na, yanki, hanki, hənki, niya, nera, nerə, nasıl, nətəvür, nəqılıx, qaç, navaxt və s. Kövün ortasında yığılıb kimləri nerə çağırmişlər. Nəsil oldu ki, pulatəlilər birinci qaz yaxdılar? /danışq dilindən/.

4.2.5. FE"L

Axısqa türklərinin dilində öz zənginliyi və spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən nitq hissələrindən biri də fe"ldir. "Fe"llər real həyatda baş verən və ya baş vermiş, verəcək hərəkət, vəziyyət, proses, hadisə haqqında müəyyən anlayış əks etdirən nitq hissəsi olduğundan öz mahiyyəti e"tibarı ilə dinamika əks etdirir" [75, s. 3].

Axısqa türklərinin dilindəki fe"llər, hər şeydən əvvəl, milli orijinallığını, ilkin mə"nalarını indi də qoruyub saxlamışdır. Məsələn, bişmək fe"li tarixən yetişmək mə"nasında işlənmişdir. Həmin mə"na Axısqa türklərinin dilində indi də saxlanmışdır:

Tutlar da bişdi, yiyamadım bən

Təzə urbayi geyamadım bən /cabir Xalidov/.

Bişmək fe"linin mə"nası inkişafın sonrakı mərhələlərində bir sıra türk dillərində, o cümlədən, müasir Azərbaycan dilində diferensiasiya olunmuş, əlavə mə"nalar kəsb etmişdir. Yemək bişdi, Ət bişdi kimi cümlələrdəki bişmək fe"li ilə tut bişdi cümləsindəki "bişmək" fe"li arasında müəyyən mə"na fərqləri mövcuddur. Müasir Azərbaycan dilində "tut bişdi" yox, "tut yetişdi" ifadəsi işlədilir.

Bu dildə fe"lin qədim sintetik formaları Azərbaycan dilinin indiki səviyyəsi ilə müqayisədə saxlanılmışdır. Hər iki dildən verilmiş aşağıdakı cümlələrdə bu xüsusiyyət özünü göstərir: - Bizi niyə süriyerlər? - yazux-yazux dilləndi [70, XI.1992], Sibirə sürgün edirdilər /S.Əhmədov/. cümlələrdən göründüyü kimi, Axısqa türklərinin dilində fe"lin sintetik forması /süriyerlər/, müasir Azərbaycan dilində isə analitik forma /sürgün edirdilər/ işlədilmişdir.

Müasir Azərbaycan dili üçün arxaik hesab edilən fe"llərin indi Axısqa türklərinin dilində işləkliyi həmin dilin qədim xüsusiyyətləri saxlaması ilə bağlıdır. Məsələn, ulaşmaq /çatmaq mə"nasında/ fe"li M.P.Vaqifin, M.V.Vidadinin dilində XÜIII əsrdə işlənmiş, sonralar passivləşərək sıradan çıxmışdır. Vəfa qıl hər bivəfadara ulaşma hər biiqrara /Vidadi/ və s.

Axısqa türklərinin dilində: bəni tez əvə ulaştırun, öliyerim, günlərin bir günündə axşam qaranluğunda bir şəhərə ulaşıyer bir vilayətə ulaşıyerlər /"Şah Abbasınən usta" nağılından/.

"Varmaq" qədim fe"llərdən biridir. "Çatmaq", «getmək» mə"nalarında Axısqa türklərinin dilində işləkliyi mühafizə etmişdir. Məsələn: Vara-vara vardım o qara daşa /Dadaloğlu/;

Unutdun çiçəqin qoxusunmi sən

Varmasın fərqiñə gözəlluğun sən

/Aşıq Məhəmməd Səfili/;

Vara-vara vardılar yüzə,

Tərbiyə verürdi gəlinə, qıza

/Səkinə Bayraqdarova/.

Ağnamax - annamaq mə"nasında:

Bile ağnaşılmaz dünya varından,

Ğəmlənib oturma ahu-zarinən /Usta Mürtəz/;

Döşrilməx- toplamaq, yığmaq mə"nasında: Küzə yaxın meyvələri döşrülür /Aşıq Məhəmməd Səfili/.

«KDQ»da «döşürmək» sözü yığmaq, dənləmək mə

Eyni mə

Axısqa türklərinin dilində fe"li dialektizmlər də daha çox morfoloji yolla əmələ gəlmişdir. Belə fe"llərin formalaşmasında la, -lə şəkilçisi fəaldır. Məsələn:

Yekələnib xub nəvcivan olanda

Allah muradına oni yetürür gedər

/Usta Mürtəz/;

Muçlanıb bir dibdə yumax kimi sən,

Həzz alamasın heç güldən qocalux

/Aşıq Məhəmməd Səfili/.

Axısqa türklərinin dilində elə fe"llərə rast gəlirik ki, bunlar Azərbaycan dilindəki fe"llərlə oxşarlıq təşkil edir, lakin həmin sözün tərkibində fonetik fərqlər görünür.

Qaxmax - qalxmaq mə"nasında: İlk bahar olanda yaylaya qaxar /Aşıq Məhəmməd Səfili/.

Diferensiasiya mürəkkəb fe"llərin quruluşunda da aydın müşahidə olunur. Məsələn, "yola salmaq" mürəkkəb fe"li Axısqa türklərinin dilində "yola vurmaq" formasında öz ifadəsini tapmışdır:

Bizi yola vurmağa az qala bütün köv yığılmışdı /G.Şahin/.

Bu dilə məxsus fe"li dialektlərimizdən biri də "qataxlamax" sözüdür. Qataxlamax-qovmaq mə"nasında: Babasının da hersi çıxıyer, oğluna bir sillə çekib qataxliyer /"Şah Abbasınən usta" nağılından/; Qapiyə gələni qataxlamazlar /əski söz/.

Çapmax- kəsmək mə"nasında: Gördilər ki, bir yerdə bir usta ağac çapiyer, yoniyer; Sordi Şah Abbas ustaya ki, sən ağac çapıb yorulursunmi. /"Şah Abbasınən usta" nağılından/.

Çalmax-biçmək mə"nasında: Yazda çalan /biçən/ qışda oynar /əski söz/.

Şaşmax-azmaq, çaşmaq mə"nalarında: ...yoxsul düz ovada yoluni şaşurur /əski söz/.

Yapmax-tikmək mə"nasında: Karib kuşun yuvasini allah yapar /əski söz/.

Qonmax-oturmaq, sakin, düşmək, düşərgə salmaq, dayanmaq mə"nalarında: Köçdüğün yurdu qədrini qonduğün yurdda bilürsün /əski söz/. Bu fe"lə "Kitabi Dədə Qorqud"da da rast gəlirik: Gətirib qara otağa qondurdular; Oğuz yenə əyyamla gəlib yurduna qondu; Ol /qırx/ namərdlər dəxi bir yerdə qonmuşlardı /KDQ/.

Tütüməx-tüstüləmək, yanmaq mə"nalarında: Köyün bacaları tütüyürdü /nağıllardan/. Bu söz "tüstüləmək" mə"nasında digər türk dillərində də işlədilir. L.Budaqov türk-tatar dillərində tütümək, tütəmək - tüstüləmək, papiros çəkmək fe"llərinin olduğunu göstərib, aşağıdakı misalları vermişdir: Atəşim yanmadan dütünüm dütür (Odum yanmadan tüstüm tüstüleyir) [94, T. 1, SPb, s. 385]. Türkmən və qaraqalpaq dillərində tüte, başqırd dilində tötöü sözləri də tüstüləmək deməkdir [214, s. 666; 199, s. 665]. Mə"lumdur ki, bu sözdən "tütün" və "tüstü" mə"nalarında tütün sözü də əmələ gəlmişdir. N.K.Dmitriyev qeyd edir ki, tütün sözü tüstü mə"nasında daha sabitdir və bütün türk dillərində işlədilir, tütün /bitki/ mə"nasında isə yalnız Azərbaycan, türk, türkmən dillərində müşahidə olunur [120, s. 62]. Araşdırmalar göstərir ki, tütün sözü dilimizdə tüstü mə"nasında yoxdur, tütümək fe"li isə dialektoloji lüğətlərdə öz əksini tapa bilməyib [37, s. 80].

Sarmax-salmaq mə"nasında. Fe"lin kökü sa sözüdür. Sa qədim fe"llərdən biridir. Təkhecalıdır. Axısqa türklərinin dilində sar /max/ şəklində sabitləşmişdir:

Bən bir türküm, sülhi dostlux ararım

Səvdüğümün boynuna qol sararım /c.Xalidoğlu/.

Savulmax-çəkilmək mə"nasında: Gördün dəli, savul geri /əski söz/.

Əgləməx-dayandırmaq mə"nasında: Bir əglət maşini, əglət a qardaş /c.Xalidoğlu/.

Yanğılmax-uduzmaq mə"nasında: Alan vurdi, satan yanğıldı /əski söz/.

Axısqa türklərinin dilində fe"li yaradıcılığı sahəsində zəif inkişaf edən proseslərdən biri analitik üsuldur. Bu üsulla həm mürəkkəb, həm də tərkibi fe"llər formalaşır. Axısqalılardan dilinin zəif inkişafı vaxtilə yaranmış sintetik formaların analitik formalarla ifadəsini ləngitmiş, nəticədə dəyişkənlik baş verməmişdir. Beləliklə, "deyə bilməmək", "geyə bilməmək" tipli fe"llər bu dildə "diyamamax", "geyamamax" formalarında öz əksini tapmışdır. Yə"ni, ilkin quruluş hələ də saxlanmışdır:

Yürək sözümi diyamadım /deyə bilmədim/ bən

Təzə urbayı geyamadım /geyə bilmədim/ bən

/c.Xalidoğlu/.

"Qoruya bilmək" forması isə "qoruyamaz" sintetik fe"li ilə öz ifadəsini aşağıdakı cümlədə tapmışdır: Farzın nə demax olduğunu bilmiyən bir adam dinini, imanını qoruyamaz [70, XI.1992].

Aramax-axtarmaq, bulamax-tapmaq mə"nalarında: Adamın birinin eşegi itiyer, kövünü ariyer, bulamiyer /lətifələrdən/; Çox aradım, bulamadım fəndimi /Musiqi folkloru/.

Yaxmax-yandırmaq mə"nasında: Biri misəfirluxda sıcaq çorbayı yiyer, ağzını yaxiyer /"Üfür dağı" nağılından/.

Yaxışmax-yarışmaq mə"nasında: Ağlamax bənə yaxışur /Musiqi folkloru/.

Konuşmax-danışmaq mə"nasında: Biri diyer olan /oğlan/ bir adam oleydi da, konuşaydıx /"Bacanaqlar" lətifəsindən/.

Ağırlamax-əzizləmək mə"nasında: İlim müsəfirləri ağırladı. Azərbaycan dilinin dialektlərində qalan bu fe"lə "Kitabi-Dədə Qorqud"da da təsadüf edilir: Üç gün tamam ağırladı.

Durur/Turur/. Təxminən XÜIII əsrə qədər Azərbaycan ədəbi dilində öz əksini tapan durur fe"li digər bir fe"lə yanaşaraq mürəkkəb fe"li əmələ gətirmişdir. Sonradan bu fe"li -dır, -dir, -dur, -dür formalarına keçmiş və şəkilçiləşmişdir. Maraqlıdır ki, Axısqa türklərinin dilinin morfoloqiyasında bu proses getməmiş, sadələşmə baş verməmişdir. Müasir el şairlərinin dilindən verilmiş aşağıdakı fakt dediklərimizə sübut ola bilər.

Boran olsa taldaya qaç,

Puvarından aldurur paç /c.Xalidoğlu/.

Axısqa türklərinin dilində müstəqil fe"llərlə düzələn mürəkkəb fe"llər də çoxluq təşkil edir. Belə fe"llər həmin dilin morfoloji quruluşunu zənginləşdirən mənbələrdəndir:

Onca həsrət çəkmiş puvarlar bizə,

Qocalıq gözünün yaşı qurumuş /c.Xalidoğlu/,

Qulaq verməz ata-ana sözüne /Usta Mürtəz/.

"Qulaq verməz" mürəkkəb fe"li müasir Azərbaycan dilində "qulaq asmaz" formasında öz ifadəsini tapır.

Seyrə çeker birikləri,

Şıryaladur örükləri /c.Xalidoğlu/,

Perik düşdux quşlar kimi yuvadan,

Ömür sürdux həsrətinan, qəminan /G.Şahin/.

Göründüyü kimi, bu dildə də mürəkkəb fe"lin əmələ gəlmə prosesində köməkçi fe"llərlə yanaşı, müstəqil fe"llər, həmçinin idiomatik birləşmələr də fəal iştirak edir.

Fe"lin şəxs kateqoriyası. İş və hərəkətin kim tərəfindən göründüyünü ifadə edən şəxs kateqoriyası xəbərin mübtədaya olan münasibətindən meydana çıxır. Bu kateqoriya xüsusi morfoloji göstəricilərlə əmələ gəlir. Axısqa türklərinin dilində fe"lin şəxs şəkilçiləri digər türk dillərindən bə"zi fonetik dəyişiklikləri ilə fərqlənir.

I şəxsin tək: m, -im

Yeşil dərələrə qaçeydi-m, Vətən,

Bağlı qapılərin açeydi-m, Vətən

/Güləhməd Şahin/,

Yetər yerimdə saymış-im,

Qərib adından doymuş-im,

Adımı Yitgün qoymuş-im /Yitgin Qomoroli/,

...bu gecə kötü rüvə görmüş-im [70, XI.1992].

I şəxsin cəmi: x, ux

Perik düşdu-x quşlar kimi yuvadan,

Ömür sürdü-x həsrətinan, qəminan

/Güləhməd Şahin/,

Nənəm, dədəm gezən yollar

Xoş görüşdu-x, xoş görüşdu-x

/cabir Xalioğlu/,

Meşaya gediye-ux [70, XI.1992].

II şəxsin təki: n, sin, -sın

Demiş-sin, demiş-sin sözün düzünü,

Qalsın soxaxlarda ayıran bizi /G.Şahin/,

- Netay sanın səvgülli gözlərən, Vətəni görəcəxsın - deyirdilər [70, XI.1992].; Xeyir-dua verənlər və "gedib bizim kövi görürsün" -diyənlər, yarıvarənlər çox idi/.

II şəxsin cəmi: z, iz

Fond açmayı təklif etdi-z

Axır muradıza yetdi-z,

Hər qapıya yüz yol getdi-z

Ayağız xeyirli olsun /Yitgin Qomoroli/,

Yigid kimi mərd durmuş-iz

Göksə nişan yapdurmuş-iz,

Qurd rəmzli boyax vurmuş-iz

Boyağız xeyirli olsun /Yitgin Qomoroli/

III şəxsin təki: 0 sıfır morfemdə:

Saux-sazax adami qılıc kimi kesiyərdi [70, XI.1992], İlk qar qışın ağır keçəcəğindən xəbər veriyərdi [70, XI.1992].

III şəxsin cəmi: lər

- Sizidəmi meşaya götürüyərlər? Çocuqlar da onlara qoşulub dad-fəryad qoparıyerdilər [70, XI.1992].

Axısqa türklərinin dilində idi yarımqıq fe"li geniş dairədə işlənir. İdi yarımqıq fe"li ad və fe"llərə qoşularaq zəngin semantik çalarlar yaradır.

Adlara qoşulan idi yarımqıq fe"li: Göz işləduxcə hər tərəf bam-bayaz idi [70, XI.1992]; Əli silah tutanların həpisi davada idi [70, XI.1992], Əvdə qalanlar qocalar, əlillər, çəl-çocuxlar idi [70, XI.1992].

Digər türk dillərində reduksiya olunmuş formalara bu dildə təsadüf olunmur. Məsələn, "deyildi" forması bu dildə "dəgül idi" formasında müşahidə edilir: Ağlaşanlar təkcə cəmət dəgül idi [70, XI.1992].

Axısqa türklərinin dilində idi yarımqıq fe"li adlara qoşulduqda bitişik də yazılır. Məsələn: heç bişədə dözümlə yoxiydi. Hər şey kövrəydi [70, XI.1992]; Təkcə əsgərlər daşürəkliydi, verilən tapşuruğa görə onlar belə də olmalıydılar [70, XI.1992].

Fe"llərə qoşulan idi yarımqıq fe"linin ixtisar forması bu dildə işləkdir.

Genə təzələndi esgi dərdlərim

Bayramda qol-qanad açeydim, Vətən!

Sənin gül nəfəsin duymax üçün bən

Quş olub havanda uçeydim, Vətən /G.Şahin/.

Yeşil dərələrdə qaçeydim, Vətən

Savux puvarlardan içsaydım, Vətən

Hüsnünə türkilər qoşeydim, Vətən,

Onsuz, bircə kərə göreydim, Vətən! /G.Şahin/.

Göründüyü kimi, bu formalar, əsasən, keçmiş zaman anlayışını ifadə edir.

Fe"lin şəkilləri. Hərəkətin obyektiv varlığa olan münasibəti Axısqa türklərinin dilində də fe"lin şəkil kateqoriyasını da əmələ gətirmişdir. Dil faktları göstərir ki, bu dildə felin əmr, xəbər, vacib, arzu, şərt şəkilləri mövcuddur. Lakin ası, -əsi şəkilçili lazım şəklinə, həmçinin sual, davam və bacarıq şəkillərinə bu dildə təsadüf etmək olmur.

Əmr şəkli. Axısqa türklərinin dilində də fe"lin əmr formasının xüsusi morfoloji göstəricisi yoxdur.

Əmr şəklinin I şəxs tək digər türk dillərindən fərqli olaraq -em şəkilçisinin əlavəsi ilə meydana gəlir:

Bir əglət maşını, əglət, a qardaş

Bir şəkil çekem /c.Xalidov/.

Axısqa türklərinin dilində əmr şəklinin I şəxsinin tək qədim -əyim, -ayım şəkilçisi ilə də formalaşır. Bu forma Axısqa türklərinin dilində geniş yayılmışdır:

Oyan da, oyan da ufaq da yavrum

Bən edəyim firğani /c.Xalidov/,

cabirim, gətirəyim tab,

Gözəllüğe yoxdur hesab /c.Xalidov/

Yazılı abidələrin dilini nəzərdən keçirdiyimiz zaman bu formaların, başlıca olaraq, dilimizin təşəkkül dövründə, eləcə də XÜI-XÜII əsrlərdə və qismən də XIX əsrin yazılarında işləndiyi mə'lum olur: Mana rüxsət ver ta varayım və məni satanlara vida edəyim /Şühədənamə/; Aparım satayım çovhər firuşə /Fədai/.

Əmr şəklinin I şəxs cəmi Axısqa türklərinin dilində birvariantlı -ax şəkilçisi ilə formalaşır. Məs.: gedax, seyr edax, saçax /seçmək mə"nasında/ və s.

Hayden gedax çıxax tağlar başına

Biz seyr edax qayasına, taşına /c.Xalidov/,

İlimi başçı saçax /danışığıdan/.

Müasir türk dilində -ax şəkilçisinin funksiyasını -alim, -elim şəkilçisi yerinə yetirir: Kalalim, alalim, soralim.

Axısqa türklərinin dilində fe"lin əmr şəklinin sonuna artırılan şəxs şəkilçilərindən biri də -əlim, -alım göstəricisidir. Müasir türk dilləri üçün arxaikləşmiş və istifadədən qalmış bu şəkilçi indi də bu dildə fəaliyyətini davam etdirir:

Gəl bizim baxçaya edəlim seyran,

Bülbül aşıq olmuş bir gülə heyran

/Pir Sultan Abdal/,

Gəl içəlim, qana-qana,

Şifadur məvlud şərbəti,

Zikr edəlim dönə-dönə,

Şifadur məvlud şərbəti.

Əşk ataşına yanalım,

Şəmi-pərvanə dönəlim,

Mö"minlər için qanalım

Şifadır məvlud şərbəti

Nerdə kaldı o Zediban dərəsi?

Eşidilməz suların şərşərəsi.

Yeşil, gözəl Azqurumun meşəsi,

Gəl dönəlim o yerlərə, arkadaş!..

/Müdirin türkülərindən/.

-əlim, -alım şəxs şəkilçisi, əsasən, iş və ya hərəkətin iki və daha çox şəxs tərəfindən birlikdə görüldüyünü bildirir. XX əsrin əvvəllərinə kimi yazılı dildə işlənən -əlim, -alım şəxs şəkilçisi ardıcıl bir inkişaf xətti keçirməmişdir. Materiallar bu şəkilçilərin bütün dövrlərdə bir səviyyədə işləndiyini göstərmir. Müasir canlı danışq dili də bunun ümumxalq dilinə dərin nüfuz etmədiyini göstərir. Xalq ədəbiyyatı materiallarının dilindən mə"lum olur ki, əsl Azərbaycan dilinə aid olan bu xüsusiyyət bu şəxs şəkilçisini sıradan çıxarmışdır [55, s. 140].

Əmr şəklinin II şəxs təkinin heç bir morfoloji göstəricisi yoxdur. Bu əlamət Axısqa türklərinin dili üçün də səciyyəvidir. Əmr çalarları bu şəxsədə daha kəskin ifadə olunur. Məs.: qax /qalx/, çal /biç/, qataxla, əglə, tayarla, yax və s.

İşi səv. İnsan ol, sən yüzi ağ ol /c.Xalidov/,

Kaşlarını tayarla, gözəl görünməx üçün /Səfil/.

Əmr şəklinin II şəxs cəmi Azərbaycan dilində olduğu kimi -ın, -in, -un, -ün şəkilçisi ilə əmələ gəlir:

Ey insanlar eyülklərə alışıñ,

Umidinən hər bir işə çalışın /c.Xalidov/,

Ayılın, ey türklər Vətən əldən gediye [70, XI.1992].

Əmr şəklinin III şəxs təki -sın, -sin, -sun, -sün, cəmi isə -lar, -lər /-nar, -nər/ şəkilçilərinin əlavəsi ilə yaranır. Məs.: sorsun, bulsun, tayansın, qullansınlar, düzsünnər və s.

Zurnaçibaşı tayansin, qaval çalinsin /əski söz/,

Sufralara arpa unnunnan bişmiş aş düzsinnər /"Şah Abbasınən Usta" nağılından/.

Xəbər şəkli üç zamanda - indiki, keçmiş və gələcək zamanlarda əhatə olunur.

İndiki zaman Axısqa türklərinin dilində -iyer /birvariantda/ şəkilçisi ilə düzəlir:

Pəncərədən baxiyer,

Almış məndil toxiyer,

Kız, sənin gözəllüğün

Bunda bəni yaxiyer /mani/

İndiki zaman şəkilçili fe"llərə şəxs şəkilçiləri də artırılır. Yə"ni, fe"lin indiki zamanı hər üç şəxsin tək və cəmində işlənə bilər. Məsələn:

Doğma Vətən toprağında on günlük müsafir olmağın doğrusu babam üçün nə qədər çətin və dözülməz olduğunu onun həyəcanlı səsinə hiss ediyədim [70, XI.1992]; Əsgərlər isə bağıra-bağıra əmr ediyərdilər [70, XI.1992]; Sizi bu orqanlar ədrəfində birləşməyə çağırıyerux [44, IV-V.1992].

Axısqa türklərinin dilində indiki zamanın -ur şəkilçisi ilə ifadə edilməsi faktına da rast gəlmək olur: Bu elə bir cənnətdür ki, hər qarış torpağını cəh-cəh vurur, dağlarının ən uca zirvələrində qartallar məskən salur /G.Şahin/.

-Ur şəkilçisi Axısqa türklərinin dilində -ar /qeyri-qəti gələcək zaman/ şəkilçisinin funksiyasını da yerinə yetirir. Məsələn:

cabir heyran-heyran durur /durar/

İlhamına bəzək vurur /vurar/ /c.Xalidov/;

Böyüğün sözünü tutmiyan uluya-uluya qalır /qalar/əski söz/; Dəmir nəmdən, insan qəmdən çürür /çürüyər/əski söz/; Vaxtını yitürən bəxtini yitirür /itirər/ əski söz/; Kişi olan sözündə durur /durar/ əski söz/ və s.

Axısqa türklərinin dilində I şəxsin cəmində indiki zaman şəkilçili fe"llərə -ux şəkilçisi əlavə olunur:

Niyyatızı biliyerux,

Sizə uğur diliyerux,

Xoş soraxlar aliyerux /Yitkin Qomoroli/.

Keçmiş zaman. Axısqa türklərinin dili üçün həm şühudi /di/, həm də nəqli /miş/ keçmiş zaman şəkilçiləri xarakterikdir. Bu şəkilçilər axısqaqların dilində yalnız birvariantda işlədildiyi üçün digər türk dillərindən fərqlənir. Məsələn: Xalqımız ölmədi, işlədi, yərdi, əkdə, tikdi əməksevər bir xalq kimi yaşadı [44, IV-V.1992].

Şühudi keçmiş zamanda işlənən fe"llər də şəxs şəkilçilərini qəbul edir. Məsələn:

Xalqın tələhinə baxdız,

Axırı ayağı qaxdız,

Qarşımızda çirax yaxdız /Yitkin Qomoroli/

Maraqlıdır ki, müasir Azərbaycan dilində II şəxsin cəmində işlənən -nız, -niz, -nuz, -nüz şəkilçilərinin vəzifəsini bu əhalinin dilində yalnız -Z şəkilçisi yerinə yetirir.

Nəqli keçmiş zaman şəkilçili fe"llərdə isə şəxs şəkilçisi II şəxsin cəmində iz -göstəricisidir:

Yigid kimi mərd durmuşuz

Göskə nişan yapdurmuşuz,

Qurd rəmzli boyax vurmuşuz /Yitkin Qomoroli/

I şəxsin təkində nəqli keçmiş zaman formalarına - im şəkilçisi artırılır. Azərbaycan dilində bu şəkilçini -am, -əm qrammatik göstərici əvəz edir. Müqayisə et:

Yetər yerimdə saymışım,

Qərib adından doymuşım,

Adımı Yitkən qoymuşım /Yitkin Qomoroli/.

I şəxsin cəmində nəqli keçmiş zaman formalarına -ux şəkilçisi artırılır. Bu şəxs şəkilçisi də birvariantlıdır:

Allah deyib oturmuşux

Yürəkdə qəm bitürmüşux,

Hayf, çox şey yitürmüşux /İ.Şahzadə oğlu/.

Türk dillərində nəqli keçmiş zaman tarixən -ib şəkilçisi ilə də ifadə olunmuşdur. Lakin Axısqa türklərinin dilində bu şəkilçinin funksiyasını -ar şəkilçisi yerinə yetirmişdir: Sora sögüdə çıxar da /çixıb/ gizlənürsün /"Şah Abbasinən Usta" nağılından/.

Gələcək zaman. Axısqa türklərinin dilində gələcək zaman struktur - semantik cəhətdən iki formada təzahür edir: qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək. Qəti gələcək zaman acax, -əcağ şəkilçisi ilə ifadə olunur:

Qaynar qazan taşacax

Yol gədükdən aşacax /mani/;

cəmähət vaqonlari görüb dähşətə gəldilər, "Beləmi vaqonlarda götürəcəğlar"! [70, XI.1992].

Qəti gələcək zaman şəkilçili fe"llər də şəxs şəkilçilərini qəbul edir. Başqa türk dillərindən fərqli olaraq, Axısqa türklərinin dilində II şəxsin cəmində -ux şəkilçisi qəbul edən fe"llərdə -acax şəkilçisinin sonundakı "x" səsi "v" səsinə keçir. Məsələn, Xalqımızın birliğı və əzim-davası sayasında Vətənimizi alacavux [143, IV-V.1992].

Fe"lin qeyri-qəti gələcək zamanı Axısqa türklərinin dilində iki formada -ar, -ər; -ır, -ir, -ur, -ür formalarında intişar tapır. Məsələn:

Qarşıda çıraq yanar,

Baxduxca irax yanar /mani/;

Bənim üstümü açar, əl-ayağımi yaxar /"Şah Abbasinən usta" nağılından/; Böyüğün sözünü tutmiyan uluyay- uluya qalır /əski söz/; Dəməür nəmədən, insan qəmədən çürür /əski söz/ və s.

H.Mirzəzadə tarixən həm -ar, həm də -ir şəkilçiləri arasında olan yaxınlıqdan bəhs edərkən göstərir ki, burada zaman anlayışı qismən genişdir. Məhz buna görə də müzəre zamanın morfoloji əlaməti olan -y, -

ər, -ar şəkilçisi ilə indiki zamanın morfoloji əlaməti olan -y -ir, -ır,-ür, -ur şəkilçiləri arasında müəyyən qədər yaxınlıq vardır. Bu yaxınlıq özünü həm şəkli cəhətdən, həm də məzmun cəhətdən aydın surətdə göstərir. Yazılı abidələrin dili üzərində apardığımız müşahidələrdən məlum olur ki, bu yaxın keçmiş qədər formal cəhətdən indiki zaman şəkilçiləri ilə ifadə edilən fe"llər, məzmun e"tibarı ilə gələcək müzare zamanı bildirmişlər. Məsələn: Sirri-ilahi bilən şol xəttü xalı bilür hala xəbir olmiyan qanda bu hali bilür /Nəsimi/; Nə əhli bilad olmaqla sahibi qəbul olur, nə biyabanlarda durmaqla dana qabili-vəhşət olur /Füzuli/ [55, s. 156].

-ar şəkilçili fe"lin qeyri-qəti gələcək zamanı digər türk dillərindən fərqli şəxs şəkilçiləri qəbul edir. Məsələn, II şəxsin təkində bu dil üçün sını şəkilçisi məqbuldur.

Puvar, zarxoş axarsın,

Mor-mənəmşə qoxarsın,

Bəxtülli puvar sana

Yar yüzünə baxarsın /mani/.

Axısqa türklərinin dilində müzare zamanın qədim forması olan -məz, -maz şəkilçisi də işləkdir. Bu şəkilçi inkarlıq bildirir. Məsələn: Bizə güc gələməz boran, qar, savux /G.Şahin/; Bazısı arar-bulamaz, bazısı bulur -yiyamaz /əski söz/; Asıl azmaz, bal kokmaz /əski söz/ və s.

Müasir Azərbaycan dilində bu forma analitik formada /gələ bilməz, yeyə bilməz/ işlədilir.

Bu şəkilçi ilə yanaşı müzare zamanın inkarı üçün -man, -mən şəkilçisindən də bu əhalinin dilində istifadə olunur:

corabın naxışları

Çıxamam yoxuşları /c.Xalidov/.

Məniyə xoşum gəlür,

Ağlatman, yaşım gəlür /mani/.

Azərbaycan dilinin materiallarından aydın olur ki, -man, -mən şəkilçisi XÜIII əsrə qədər dilimizdə işləkliyi saxlamış, sonra fəaliyyətini dayandırmışdır. Klassiklərin dilindən verilmiş aşağıdakı nümunələr də fikrimizi təsdiqləyir: Nəqşi-tavus istəmən ondan cəmalin yekdurur /Xətai/; Yar əbrusinə bənzətmən səni ey mahi-nov /Füzuli/.

Bu qədim xüsusiyyət Axısqa türklərinin dilində qalmaqla yanaşı, həmin şəkilçinin -məm, -mam formaları da işləkliyi qoruyub saxlamışdır. Məsələn: Getdim Kexvana, çəkməm talaşi, Süngəret halvəsi, ətməgi-aşi /M.Səfili/.

-məm, -mam formalı müzare zaman şəkilçilərinə XÜII-XÜIII yüzilliklərin Azərbaycan aşıq poeziyasında da rast gəlirik: Sınən bənzər Savalanın qarına, Dəğişməm dünyanın küllü-varına /Aşıq Abdullah/; Hicran xəstəsiyəm yeməm şəkəri, Qoynundakı nara qıyalım pəri /Aşıq Abbas/.

Arzu şəkli. Axısqa türklərinin dilində arzu şəklinin formalaşmasında -a, -e şəkilçisi mühüm yer tutur. Arzu şəklini meydana çıxaran -a, -ə, -e şəkilçiləri əvvəllər bacarıq, mümkünlük anlayışları da yarada bilmişdir [62, s. 98]. Bu anlayışlar bə"zi türk dillərində analitik, bə"zilərdə isə sintetik yolla əmələ gəlir. Axısqa türklərinin dilində bu anlayışların formalaşmasında sintetik yol əsas yer tutur. Analitizm sonrakı dövrün, inkişafın nəticəsi ola bilər. Belə ki, açə bilmədim, daşə bilmədim, yaşaya bilmədim, coşə bilmədim, uça bilmədim kimi analitik fe"l formaları bu dildə açamadım, daşamadım, yaşamadım, coşamadım şəkillərində təqdim olunur. Bu anlayışlarda bacarıqla yanaşı, arzu şəklinin mümkünlüyü ifadə olunmuşdur. Aşağıdakı şe"r parçalarında verilmiş nümunələr bu baxımdan maraqlıdır: doğurmaya bilməz:

Fələk bizi sıhırlamış, bağlamış,

Bu sıhıri açamadım, Vətənim /G.Şahin/;

O toprağı qarış-qarış yaliyan,

Çaylar kimi daşamadım Vətənim /G.Şahin/;

Bitmədi fələgin ayrılux qəmi,

Qucağında yaşamadım, Vətənim

Na eşqinan puvarlardan su içdim,

Na ilhamsız coşamadım, Vətənim /c.Xalidov/;

Tutlar da bişdi, yiyamadım bən

Təzə urbayi geyamadım bən

Yillər uzuni sevmişim səni

Yürək sözümi diyamadım bən /c.Xalidov/.

Vacib şəkli. Əksər türk dillərində müşahidə edilməyən fe"lin vacib şəkli Axısqa türklərinin dilində geniş yayılmışdır. Oğuz qrupu dillərində olduğu kimi, bu əhalinin dilində də vacib şəkli -malı, -məli formasında müşahidə edilir. Məsələn: Buni biz türklər bilməliyux. Əldən hər şey çıxsə da, yürəkdən umut çıxmamalidur. Vətənimizin hürmətinə çalışmalıyux ki, Mesxeti adlanan vətənimizə dönə bilax. Ancaq vətənə doğru çalışmalıyux. Konfransın işində 100 nəfərdən çox misəfir iştirak etməliydi [44, IV-V.1992].

Şərt şəkli. İş və hərəkətin icra edilməsini müəyyən şərtlə bağlayan bu şəkil Axısqa türklərinin dilində -sa, -se şəkilçisi ilə yaranır: içsem, alsam, ayıtsa, çeksex və s.

Fe"lin şərt şəkli Axısqa türklərinin dilində şərt çaları ilə yanaşı, arzu və istək mə"nalarını da ifadə edə bilir. Məsələn:

Yüz yillux ömürə ömür demazdım

Savux puvarlardan içsaydım, Vətən! /G.Şahin/.

Fe"lin şərt şəkli Axısqa türklərinin dilində I şəxsin təkində -m, II şəxsin təkində -n, I şəxsin cəmində -k, x, II şəxsin cəmində -nız, -niz şəxs şəkilçilərini qəbul edir. III şəxsin tək və cəmi oğuz qrupu türk dillərində olduğu kimidir.

İXTİSARLAR

4.2.6. FE"LIN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI.

Axısqa türklərinin dilində də fe"lin üç təsriflənməyən forması vardır: məsdər, fe"li sifət və fe"li bağlama.

Məsdər. Fe"lin adını bildirməyə xidmət edən məsdər Axısqa türklərinin dilində bir variantlı -max şəkilçisi ilə formalaşır. Məs.: Həm də biz yengmax üzrəydux. Bu nə demax idi. Ağlamaxdan kəndini gücinən saxladı [70, XI.1992]. Yorulmax bilmədən geca-gündüzi, hüsünə türkilər qoşeydim, Vətən /G.Şahin/, Bu işdə yorulmax, yilmax, Deyin, bizə yaxışurmi? /Yitkin Qomoroli/.

Axısqa türklərinin dilində məsdərlər hallananda yönlük halda x səsi y səsinə, tə"sirlik halda isə ğ səsinə keçir. Məs.:... iztirab və əzab izlərini bizdən gizlətməyə çalışan babamın hər kəlməsində Vətən sevgisi, Vətən həsrəti duyuyurdum. Odur ki, dədə-baba yurdumizi kendi gözləriminən görməği qərara aldım [70, XI.1992].

Fe"li sifət. Axısqa türklərinin dilində fe"li sifətlərin xüsusi morfoloji göstəriciləri mövcuddur. Bu morfoloji əlamətlər, əsasən, oğuz qrupu türk dillərindəki şəkilçilərlə uyğun gəlir. Həmin şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. İndiki zaman fe"li sifət şəkilçisi -an, -ən:

Vətəndə doğulan çocux,

Qundaxdaydı biz sürüldük /İ.Şahzadə oğlu/;

Ey dərədə gürlüyan çay

Yay, səs-sədan ellərə yay /c.Xalidov/,

Atılan ox geri dönməz /əski söz/,

Sən, ey gözəl arzu, günəş,

Dağ köskünə çökən duman /c.Xalidov/,

Vaxtsiz ötən xorozin başını kəsərlər

/əski söz/,

Zəhmətinən yeyilən aci soğan,

minnətinən yeyilən baldan tatlıdır /əski söz/.

2. Keçmiş zaman fe"li sifət şəkilçiləri:

-miş: Bişmiş aş qazanda qalmaz /əski söz/, Bişmiş aşa su qatma /əski söz/, Qurumuş ağacın kölgəsi olmaz /əski söz/ və s.

-dığı, -duğı şəkilçili fe"li sifətlər:

Verduğun bir yumurta, öldürdün dürtə-dürtə /əski söz/, İp qırıldığı yerdən bağlanur /əski söz/, Köçduğun yurdun qədrini qonduğun yurdda bilürsün /əski söz/, Geyduğı ipək, yeduğı kəpək /əski söz/ və s.

Dığı, -duğı fe"li sifət şəkilçisi Azərbaycan dilinin bütün dövrlərində də geniş miqyasda işlənmişdir. Məs.: Nəsimi sofi dəyişərdi gəmindən geydigi şalı /Nəsimi/, Qazdığı quyuya düşərdi əcəl /RƏF/.

3. Gələcək zaman fe"li sifət şəkilçisi -acax, -əcax:

Kölgəsində yatacax ağacı budama /əski söz/, Öpüləcax yüzi tüfrüləcax etmə /əski söz/, İnanılacax şeylərə qısaca və topdan inanmaxdur [44, IV-V.1992].

Axısqa türklərinin dilində indiki zaman anlayışı ilə yanaşı, keçmiş zaman məzmununu ifadə edən ağan, -egen, -əyən fe"li sifət şəkilçisinə də rast gəlirik. Bu şəkilçi mə"lum və məchul fe"llərin sonuna artırılaraq fe"li sifət əmələ gətirir; şəxsin və ya əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və b. xüsusiyyətini bildirir. Məs.: Yatağan arslandan gezegegen tilki eydür /əski söz/, Gezağan gəlinən, güləyən qızdan çarşi-bazarda loti eydir /əski söz/ və s.

Fe"li bağlama. Axısqa türklərinin dilində fe"li bağlamalar fe"llərə xüsusi morfoloji göstəricilərin artırılması ilə formalaşır. Əksər türk dillərində -ıb fe"li bağlama şəkilçisinə bu dildə təsadüf olunmur. Bu şəkilçinin funksiyasını ər də, ür də və də şəkilçiləri yerinə yetirir.

Axısqa türklərinin dili -ibən, -ubən, -übən fe"li bağlama şəkilçisinin müasir dövrdə işlətdiyinə görə xüsusi maraq doğurur. Bu qədim fe"li bağlama şəkilçisi Azərbaycan dilində XIX əsrin əvvəllərinə kimi geniş miqyasda işlənmişdir. Bütün ədəbi növlərdə yazılmış əsərlərin dilində bu şəkilçi özünü göstərir. Bu isə onun həmin dövrlərin ədəbi dilində normal olduğunu sübut edir [55, s. 171].

Axısqa türklərinin dili bu şəkilçini qoruyub saxladığı üçün qədim xüsusiyyətlərinə sadıq qalmışdır:

Öz ətməgin, suyun bölübən verdi

Dənizlər keçibən çox çaylar aşdı /Müsəddin/,

Çoxdan bu yerlərə divan tutmuşlər,

Millətimi qul dəyibən satmışlər

/Şimşək Sürgün Kaxaretli/,

Qırx beş yaşında yoruluban murd olur

Bir də təqavüt olub qocalur könül /Usta Mürtəz/,

Bu sözümdən əgər hissa almasan,

Əşna olub söyləyibən gülməsən /Usta Mürtəz/.

İXTİSARLAR

4.2.7. ZƏRF.

Axısqa türklərinin dilində iş, hərəkətin icra tərzini, zamanını, yerini, miqdarını və s. bildirən zərflər də geniş şəkildə işlədilir. Məsələn: ey, uruşça, çapux /tez/, er, yarın, dün, bildir. kışın, qüzün, aşımdı, sora, birəz, aşşağı, yoxari, şimdi, ebirigün, əvlədə, tey və s.

Dağ aşşağı xizəklərdə enardux /G.Şahin/. Əgər aşşaxdakilər sözüməzə baxmasa, yoxarilərəcək gedağın /İ.Səfil/; Bəlkə bundan sora ey yaşadu. (danışıqdan).

Bu dilin düzəltmə zərfləri -ca, -cə /yengica, usulca, düzcə, azca və s./, -inan /axşaminan, gücinan və s./, -cana, -cənə /yaxşıcana, təmizcənə, eyğamaca və s./, -luğınan /eyluğınan, kötlüğünan və s./, -lari /oyları, bildirləri və s./, -dan /birdan, çoxdan və s./morfoloji göstəricilər vasitəsi ilə əmələ gəlir. Məsələn: Axşaminan kövə yetişdux. Günnərinən onların kapusunda tursax da... bizi Vətənə buraxmazlar. Bildirləri Salyandan kömür gətiriyərdim... /danışiq dilindən/.

Mürəkkəb zərflərin də işlək dairəsi genişdir. Ən çox işlənənlər bunlardır: yegin-yegin, qoz-qoz, iləri-geri, üç-üç, sabax erikən, ötəgün, olindi, ebirigün, deyzanda, öyanda, biyani, oyani, axşamçağı, öyləvaxtı, yüzbəyüz, yüz-yüzə və s.

Dizin-dizin çıxdım Yolburusa bən

Seyr etdim gözinən kövləri bir-bir /Aşiq Səfili/

Göründüyü kimi, Axısqa türklərinin dilində mürəkkəb zərflər eyni sözün təkrarı, müxtəlif sözlərin qovuşması, yanaşması və pə, -bə, -ba ünsürünün iştirakı ilə formalaşmışdır.

4.2.8. KÖMƏKÇİ NITQ HISSƏLƏRİ

Sözlə morfemin hüdudunda dayanan, mə

Hər bir dildə köməkçi nitq hissələri müstəqil leksik mə

Axısqa türklərinin dilində köməkçi nitq hissələrinin qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlər kimi qeyri-müstəqil söz qrupları fərqləndirilir. Qeyd edək ki, bu toplumun qədim mənbələri olmadığından biz arxaikləşmiş qeyri-müstəqil sözlərə çox az təsadüf etdik. Araşdırdığımız qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dilində və onun dialektlərində işlənən sözlərdir. Lakin bu sözlər fonetik cəhətdən fərqliliklərə malikdir.

Qoşma. Axısqa türklərinin dilində aşağıdakı məzmununda qoşmalar işlənir:

1. Zaman bildirənlər:

Sora /sonra/. Axısqa türklərinin dilində daha çox sora şəklində işlənir. H.Mirzəzadənin nöqtəyi-nəzərincə, sonra qoşması iki tərkib hissədən /son-ra/ əmələ gəlmiş qeyri-sabit qoşmalardandır, çünki həm zaman zərfi, həm də qoşma kimi işlənir [55, s. 196].

Qoşma kimi işlənənlər. Bir müddətdən sora Sultan istibdadına qarşı gizli çalışan cəhillərə qoşuliyer [48, 03.VII.1992], Axıskaya geri dönəndən sora səhv etduğun andayıb yazıyerdi /Yenə orada/ və s.

Zaman zərfi kimi: Sora elçilərimiz Dövlət Şurasının rəhbərlərindən olan Tenqiz Ketavaniyə qeyri-rəsmi söhbət etmişlər [48, VII.1992].

Sonra şəklində də bu sözə mətbuat dilində rast gəlirik: Sonra isə düşdügüz vəziyyəti, yaşadığuz şəraiti araşdırun. İşləməyə də yığduğı paraları bundan sonra qari-qocanın pensiyası olmax şərtlə 20-30 yil yetər [70, VIII.1992].

Biz axısqa türklərinin dilində ən çox müşahidə edilən sora sözünü adi danışq dilinin tə

2. İstiqamət və məkan münasibətləri bildirənlər:

can, sari, doğr və s.

Burayacan dedüğumuz sizdən asılı olanlara aid idi /İ.Səfil/, Son günlər Gürcüstanda çoxsaylı problemlərin fonunda az qala unudulmağa sari gedən məsxət türkləri məsələsi ətrafında söz-söhbət, fikir mübadiləsi yenidən başlamışdır [48, VII.1992], Ormana doğri qari gediye /danışq dilində/ və s.

3. Ziddiyət və qarşılıq münasibətləri əks etdirən qoşmalar:

qarşı //karşu// qarşı.

Nümunələr: Biz indi sizin niyətə qarşı deyilik /İ.Səfil/, Qafqazda milli münasibətləri kəskinləşməsi, ağa və beklərin xalqa qarşı törəduxləri fitnələri açux-aydın və şəkillərinən onları maxsaraya qoymax lüzumu meydana gəliyer [48, VII.1992].

Qarşı qoşması türk dillərində qoşulduğu sözlə birlikdə bir çox mə

1. Subyektin bir obyektə zidd olan hərəkətini və rəftarını bildirir.

2. Hər hansı obyektin xeyrinə olan hərəkəti, rəftarı və s. bildirir.

Bu halda birinci bənddə göstərilən mə

Karşı qoşmasının görmək, baxmaq məzmunu bildiren kara sözündən əmələ gəlmiş türköloji ədəbiyyatda qeyd olunur. Azərbaycan dilində qarşı, qarşı kimi sabitləşən bu qoşma kara şəklində axısqaqlıların dilində işlənməkdədir. Lakin H.Mirzəzadənin bu sözə «kara şəklində heç yerdə təsadüf edilməmişdir» fikri qeyri-dəqiq mülahizədir [55, s. 206].

3. Bənzətmə bildirənlər: kimi. Yalnız bənzətmə məzmununu ifadə edən kimi qoşmasına bu əhalinin dilində rast gəldik. Məsələn: həm də öniçün bən də bir türk oğli kimi Vətəndən ötri sızliyerim [70, VIII.1992], Bənim kimi bu dünyaya yükmişin, heç kəndindən bu sorğiyi sordunmi? /İ.İdrisov/.

Kimi /qibi/ qoşması Azərbaycan klassiklərinin dilində olduğu kimi, müasir ədəbi dildə də geniş dairədə işlədilməkdədir. Məsələn:

Güldən iraq gül kibi möhnətü-xar içindəyəm /Nəsimi/, Yenə Vaqif kimi, əlbəttə, yüz oğlana dəgər /Vidadi/, Su buz kimi soyuqdur /danışiq dilində/ və s.

4. Səbəb bildirənlər: üçün. Üçün qoşması öz mənşəyi e

Bu qoşmanın tərkibi haqqında türkölogiyada birinci dəfə O.N.Betlinq fikir söyləmiş və onun iç sözündən əmələ gəlmişini göstərmişdir. Bir neçə il sonra M.Kasteri və sonra isə K.Q.Zaleman həmin qoşmanın uc-dan törətdiyi fikrini irəli sürmüşlər. O.Brokelman və K.Qrenbek bu mülahizələri tənqid etmişlərsə də, özlərinin yeni fikirlərini bildirməmişlər.

S.Deni bu məsələyə ehtiyatla yanaşaraq həmin qoşmanın qədim Osmanlı mətnlərində uc-la bağlı olduğunu söyləmişdir. B.Atalay bunu Anadolu dialektlərində səbəb yerinə uc işləndiyini qeyd edir. S.Denin «Türk dilinin qrammatikası»nın tərcüməçisi A.U.Elove əsərə özündən əlavə etdiyi qeydlərində bunun əvəz, qarşılıq, mə

A.N.Kononovun fikrincə, üçün qoşması uc sözü ilə əlaqədardır [134, s. 317].

Bu mülahizələrdən sonra «üçün» qoşmasının axısqaqlıların mətnlərində işlənməmiş nümunələrinə diqqət yetirək: İlim bostanı qoruduğu üçün gecələr evə gedəmiyerd; Gəlin, cəməhət, azbişə olsa da, hər birimiz Vətən üçün çalışax [70, VIII.1992].

Birinci cümlədə üçün qoşması səbəb, ikinci cümlədə isə məqsəd məzmununu ifadə etmişdir. H.K.Quliyev müasir Azərbaycan dilində qoşmaların hallarla işlənməsi məsələsindən danışarkən, üçün qoşmasının qoşulduğu sözlə birlikdə məqsəd və səbəb mə

«Görə» qoşması da istinad mə

Biligə, savada, haxillılığa və gözəl söyləməyə görə duva etməyçün nəsihət budur; Eşitduğuma görə yanına xastalar çox oliyer [70, VIII.1992].

Bu qoşma səbəb mə

İstinad mə

Ölümdən başxa hər şeyə çarə var. Mesxet-cavaxet dağlarının başğa yalandur /İ.Səfil/, həm də oninçün bən də bir türk oğli kimi Vətəndən ötri sızliyermiş [70, VIII.1992].

Bu qoşmalar, göründüyü kimi, özündən əvvəl gələn sözün ismin çıxışlıq halında olmasını tələb etmişdir. Bu əlamət Azərbaycan dilinin də bütün dövrlərində müşahidə olunmuşdur. Ötri qoşması həm məqsəd, həm də səbəb mə

Birgəlik bildirənlər: nan, -nən, ilə, -la, -lə.

Məsələn: Özgəsinin əliynən tikan yolma /K.Şahin/, Topal eşşəkinən karvana qoşulma /əski söz/, Gəlini davul-zurnayla çıxarır /İlim Şahzadəyev/.

-nan, -nən qoşması intensivdir, bu əhalinin dilində daha çox inən işlənilir. Bunu adi danışiq dilinin tə

İlimnən Taşdan arkadaşdılar /birgəlik/, Kütənənən toprağı şumleyirlər /alət və vasitə/, Yolnan aşşağı endilər /hərəkətin müəyyən məkan boyunca icra olunması/, Yürəknən dağlara baxın /iş və hərəkətin tərzil/ və s.

can qoşması da axısqaqların dilində məkan və zaman həddini ifadə edir. Məsələn: Burayacan dedüğümüz sizdən asılı olanlara aid idi [70, IV.1992].

Bağlayıcı. Bağlayıcılar - sözləri, söz birləşmələrini, müxtəlif sintaktik konstruksiyaları və onların komponentlərini bağlamağa xidmət edir. cümlə üzvləri və cümlələr arasında yaratdıqları münasibətlərə görə bağlayıcılar iki cürdür: a) tabesiz bağlayıcılar; b) tabeli bağlayıcılar.

Axısqa türklərinin dilində tabesiz bağlayıcıların bir çox semantik qrupları işləkdir:

Birləşdirmə - bitişdirmə bağlayıcıları: və, ilə /la, -lə/.

Axısqa dərəsi Mesxet, Arsiyan, Trialet və Eruşet dağlarıynən dövrlənmişdür [70, IV.1992]. Burada və bağlayıcısı həmcins mübtədaları bir-birinə bağlamağa xidmət göstərmişdir.

Sabircanla İlim arkadaşdırlar - Sabircan və İlim arkadaşdırlar.

İştirak bildirən bağlayıcılar: həm, həp, həm də, ham. Bu vilayət ham da Axısxa dərəsi adlanıyer [70, III.1992], Allah həppimizin həm işimizi, həm sounumizi xeyilli etsin /İ.Səfil/, Bən yarumi sevərim // həm yürəkdən, həm kannan /mani/, Sari rus gəmisini // həp irəli, həp geri /mani/, Kendi soydaşlarımız, həm də başxa millətlərdən olanlara, bütün bu ağrı-aciləri görənlərə əlimdən gələn qədər yarım etmişim [70, VIII.1992]. Bu əhalinin dilində həm / ham bağlayıcısının hər iki forması işlənilir. Qeyd etmək lazımdır ki, həm/ham bağlayıcısı Axısqa türklərinin dilinə, eləcə də digər türk dillərinə fars dilindən keçmişdir.

Hətta bağlayıcısının hətta şəklində işlədilməsinə bu əhalinin dilində rast gəlirik: Qonuşma çağı, hətta sudda yadda düşəndə qorxuyardı [70, VIII.1992].

İnkərlıq bağlayıcıları: nə // na, nə də / na da. Xəbər-ətər yox idi, nə qəmdən, nə qüssədən /G.Şahin/, Na torpağımız kendimizin torpağıdır, na da göyümüz /İ.Şahzadəyev/.

Qarşılaşdırma bağlayıcıları. Bu cür bağlayıcılar ya cümlədə verilmiş əlamət, keyfiyyət və təsəvvürləri qarşılaşdırır, bir-birinə zidd təsəvvürləri əlaqələndirir, ya da tabesiz mürəkkəb cümlədə bir-birinə zidd olan iki fikri qarşılaşdıraraq onları bağlamağa xidmət edir. Bağlayıcıdan əvvəl ifadə olunmuş fikirlə bağlayıcıdan sonra gələn fikir bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir [35, s. 441].

Qarşılaşdırma bağlayıcıları bunlardır: ama // hama, ancaq // anjax, fəqət // fakat, halbuki və s.

Qızımız hələ cəyulsa, ama şibşəndur /M.Səfil/, - Gördüm ki, dava qurtarmış, hama bəni genə davaya götürmüşlər /Ş.Adıgünli/. Halbuki, Azərbaycandakı təşkilatlara 36575 manatlux kösk nişanı və üzvlux bileti yollanmış [70, 10.IV.1992].

Azərbaycan dilində işlədilən lakin, bəlkə, isə kimi qarşılaşdırma bağlayıcılarına bu dildə rast gəlmək olmur.

Bölüşdürmə bağlayıcıları: Gah // gahi, işter, iştarsa da, ya, ya da.

Ya da tərsinə də ola bülür, elə degülmi? [70, VIII.1992], Qavğadan sora əvvəlcə Ümumittifaq təşkilat komitəsi /VOK/, sora «Vətən» cəmiyyətinin intensiv, yorulmadan işlənməsi nəticəsində işter keçmiş SSRİ, iştarsa da Gürcistan hökumətinə 200 dəfədən çox nümayəndələr yollanılmışdır /yenə orada/, Gah əsərim yellər kimi... Gahi olub cüzmi ümman bizdə var /M.Səfili/.

Azərbaycan dilində bölgü bildirən istər, istərsə də bağlayıcısı bu əhalinin dilində işter, iştarsa da şəklində işlədir. Bə

Aydınlaşdırma bağlayıcıları: yani, məsələy. Yani bizda dela ziyali adi daşıyacaq adamlar yoxmidur? [70, VIII.1992], hərəkətimizin üçüncü qoli məsələy beynəlmilləşdürmaxdur /yenə orada/ və s.

Tabeli bağlayıcılar. Bu dildə istifadə olunan bağlayıcıların bir hissəsi da tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirməyə xidmət göstərir. Digər türk dillərində olduğu kimi, bu toplumun dilində də ki bağlayıcısı bu cəhətdən məhsuldardır. Bütün budaq cümlələrin baş cümlə ilə bağlanması bu bağlayıcının aydınlaşdırıcı rolu inkaredilməzdir. Məsələn:

Heppimizə bəllüdür ki, çox şennikimiz uçux yapılərdə, əski binalarda yaşıyer [48, 03.VII.1992]. Bu konstruksiyada ki bağlayıcısı tamalıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlamışdır.

ƏDAT. Ədatlar sözlərə və ya bütövlükdə cümləyə müxtəlif və rəngarəng əlavə mə

Aşkarluğun gücündən ədalətdə bari hax qazanur /M.Səfili/; Nəsil girim toprağa? Sürülmüş xalq anjax türklərdür /M.Səfili/; Fərqiñə hiç varmazdilər keşkə, Yitib yox olsax da biz /M.Səfili/ və s.

Məhdudlaşdırıcı ədatlar Azərbaycan dilində olduğu kimidir: yalnız, ancax, təkə və s.

Onlar toplum halında yalnız öz tarixi ərazilərində yaşamax, mədəni muxtariyyətə malik olmaq istədiklərini bildirdilər [48, 03.VII.1992], Bu ancax bir qrup fırıldaxçı siyasətbazların işidur [70, 10.IV.1992], 1992-ci yilin yanvar-fevral aylarında bu hesaba təkə Azərbaycan respublikasının Saatlı rayonunun bazi təsərrüfat və ədaralarından para daxil olmuşdur /yenə orada/ və s.

Qüvvətləndirici ədatlar: ki, axır /axı əvəzinə/, daha, ela, bela.

Axır bir millətin iştar zorinan, iştarsa da ələcsizləri nayinansa yaldadıb başxa bir millətə çəvürmax, oni mə

Emosionallıq və ekspressivlik bildirən ədatlar: kaş // keşkə, bari, hə.

Keşkə bən deyən oleydi. Sanda zaniyersinki belələri xalqa can yanduriyerlər, hə? [70, 10.IV.1992].

Sual ədatları: mi

Görduxların yoldan keçən oldumi,

Məxsus gəlib suyun içən oldumi,

Dar günündə qapın açan oldumi,

Ya dost deyib sən kimsəyə vardunmi? /İ.İdrisov/,

Bunu çıxış yolu varmi? /danışıq dilində/ və s.

Əmr ədatları: bax, qoy.

Bax bu cür adamları o qüsursuz Allahü-təla cəhənnəmin ortasına atsın [70, 10.IV.1992], Qoy sürülsinlər, tarix hər şeyi həll edəcək /yenə orada/, Qoy gedem yurda bəni // Tapşura qurda bəni /mani/ və s.

Modal sözlər. Modallıq - fəlsəfi-məntiqi kateqoriya olub, danışanın xəbər verilənə, tə

Türk dillərində modallıq kateqoriyası, əsasən, fe

Adi danışiq dili modal sözlərin də quruluşuna öz tə

Düzi budur ki, siftə inqilab oliyer /M.Səfili/; Toğrusi ki, məniyə xoşun kəlür. Hakikatan da Allahın bəlasına gəlürsin. Əvvəlisi, nə gürcilər, nə də gürcü mislimanları kibi heç bir xalq sürülməmişdir /M.Səfili/.

Bu nümunələrdə modallıq - modal sözlərin köməyi ilə daha da qabarıqlaşdırılmışdır. cümlələrin tərkibində verilmiş həmin sözlər modallığın yaranmasında, qüvvətlənməsində və digər semantik çalarların əmələ gəlməsində mühüm rol oynamışdır.

Modal sözlər-modallıq kateqoriyasının ifadə üsullarından biri kimi, dəyişməyən sözlər olub, bütövlükdə danışılana və ya onun bir hissəsinə real münasibəti ifadə edir, qrammatik cəhətdən başqa sözlərlə bağlı olmur, cümlə strukturunda intonasiyaca seçilir. Məsələn:

Əvvələn, biz kimux? Ən nəhayət, 1987-ci yilin əvvələrindən biyani düz 4 yildür fasiləsiz mübarizə ediyerux. Bənim fikrimcə, əvvəla Gürci respublikasının və onun millətinin tez-tez kontaktda olmağınan dövlət səviyyəsində nümayəndələrimizin tez-tez görüşməsinə nail olmax. Əvvələn, hələ qəzet oxucilər tərəfindən alınmamışdı [70, 10.IV.1992].

V FƏSİL. SİNTAKSİS

V FƏSİL SİNTAKSİS

5.1. DILIN SİNTAKTIK QURULUŞU

Axısqa türklərinin dilinin sintaksisinin öyrənilməsinə indiyə kimi təşəbbüs göstərilməmişdir. Bunun səbəbi bir tərəfdən həmin dilin ədəbi dil səviyyəsində işlənməməsilə, digər tərəfdən isə bu dilin sintaktik quruluşunu öyrənməyə cəhd və marağın olmaması ilə bağlıdır.

Materiallarla tanışlıq /bədi nümunələr, danışq dili və qəzet dili/* göstərir ki, bu dilin sintaksisi söz birləşmələrindən mürəkkəb mətnlərə kimi zəngin və maraqlı inkişaf yolu keçmişdir. Qohum türk dillərinin sintaktik quruluşu ilə müştərək olan xüsusiyyətlər nə qədər çoxdursa, özünəməxsus əlamətlər də az deyil. Özünəməxsus olan cəhətlər həm söz birləşmələrinin struktur-semantik yaruslarında, həm də cümlə sintaksisinin adi danışq dilindən əldə etdiyi nisbi sərbəstliklə əlaqədardır.

*Qeyd: Nümunələrin əksəriyyəti «Vətən eşqi» qəzetinin 1992-ji il saylarından seçilmişdir.

Yazısı və ədəbi dili o qədər də inkişaf etməmiş dillərdə -qaqauz, xələc, karaim, kaşqay, o cümlədən Axısqa türklərinin dillərində sintaktik quruluşun nisbi sərbəstliyi, daha doğrusu, cümlə üzvlərinin və mürəkkəb cümlələri təşkil edən komponentlərin inversiya hadisəsinin indiyə qədər dilçilik ədəbiyyatında Hind-Avropa, eləcə də rus dilinin tə"siri ilə yarandığı göstərilmişdir.

Halbuki müasir oğuz qrupu türk dillərinin istər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlə sintaksisində cümə üzvləri və komponentlərin yerləşməsinin sərbəstliyi qədim türk dilindən, ondakı güclü informasiyavericiliklə bağlı olan analitizmdən irəli gəlir. Müəyyən sintaktik hadisənin ayrı-ayrı dövrlərdə

dilxarici tə"sirlərlə bağlı olaraq daha çox işlənməsi isə, dil-nitq sistemindəki hər hansı konkret bir faktı intensivləşdirə bilər, ancaq onu yarada bilməz. Bu baxımdan ən qədim türk dilinin sintaktik arxitoktenikasını müəyyənləşdirmək üçün qaqauz dili kimi yazısı və ədəbi dili o qədər də inkişaf etməmiş digər dillərin /Axısqa türkləri, xələc, karaim, kaşqay və s. türklər/ açıqlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [57, s. 11].

5.1.1. SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Axısqa türklərinin dilində söz birləşmələrinin müxtəlif tipləri işlədilir:

İsmi birləşmələr. Bu dildə ismi birləşmələrin ən çox yayılmış formaları bunlardır:

İsim + isim; Tavar oti, kalemkuşun yuvasi, camuşların səsi, taxun kanadı, dağ yolu, dədə-baba yurdi, meşə zolağı və s.

Yolumuz dəmür yolunun kənəriynən uzanan meşə zolağının arasından keçiyerdi /G.Şahin/; Odur ki, dədə-baba yurdumizi kendi gözləriminan görmağı qərara aldım /G.Şahin/; Dağ yolu uzanırdı /G.Şahin/ və s.

Axısqa türklərinin dilində də "isim+isim" modelinə uyğun gələn 3-cü növ tə"yini söz birləşmələrinin arasında müvafiq sözlər artırmaq olur. Məsələn: Orta Asiyanın çölləri - Orta Asiyanın yılan məliyan çölləri; Babamın səhhəti - Babamın ağır səhhəti; Ailənin qöskü - Ailənin dağlanan qöskü və s.

Sifət + isim: - Silahlı əsgərlər /Silahlı əsgərlər onları əvdüryerdi /Ş.Adıgünli/; Üstiaçux maşin /Üstiaçux bir maşin də qapının ağzını kəsdirmişdi /Ş.Adıgünli/; Savux Sibir, körpə cocuxlar /Savux Sibir, körpə cocuxlar, hələ yaraları sağalmamış əlsiz-ayaxsızlar /Ş.Adıgünli/, yanuxli hava /Yanuxli hava idi /Ş.Adıgünli/ və s.

Say + isim: Birinci maşin boşalan kimi ikinci maşini vaqona söykiyerdilər /Ş.Adıgünli/; Qara vaqonlar şaxtalı bir gündə iki yüz iyirmi kövi - onun dul qalan gəlinlərini, körpələrini, qavğadan yaralı dönənlərini, gücdən düşmüş qocalarını vətəndən ayırıb qara günlərə doğru götüriyerdi /Ş.Adıgünli/ və s.

Əvəzlik + isim: - Hələ heç kim belə hava eşitməmişdi /Ş.Adıgünli/; Bu səs bir anda bütün köyə yayıldı /Ş.Adıgünli/; Bütün canlılər göz yaşı içindəydi /Ş.Adıgünli/.

Fe"li sifət + isim: Gendimi anlayandan biyani, qocaman, ağsaçlı, arının hər qarışında Vətən həsrətinin qoyduğu, açıq- aşkar bilinan iltirab və əzəb izlərini bizdən gizlətməyə çalışan babamın hər kəlməsində Vətən sevgisi, Vətən həsrəti duyuyerdim /G.Şahin/; Yolumuz dəmür yolunun kənəriynən uzanan meşə zolağının arasından keçiyerdi /G.Şahin/;..cavanluxda bu yamyayıl yamaclarda kendilərini köçəcax qızlara göstərməxdən ötəri sabahdan axşama qədər qurşax tutduklarını xəyala gətirduxca, babam hərdən bir dərinədən of çekiyer/G.Şahin/və s.

Axısqa türklərinin dilində ismi birləşmələr daha çox sintetik yolla əmələ gəlir. Belə birləşmələrin tərəflərində ziyəlik və mənsubiyyət şəkilçiləri çox vaxt iştirak edir: Vaqonun nəfəsluğu, vətənin dağları, insanların yürəgi və s.

Analitik yolla əmələ gələn ismi birləşmələr də az deyil; belə birləşmələr "şəkilçisiz" struktura malikdir: Doğma Vətən, uzun yol, kiçik köv və s.

Axısqa türklərinin dilində də tə"yini söz birləşmələrinin üç tipi də işləkdir.

I növ: Qara kağızlar qaç ailənin qöskünü dağlıyerdı /Ş.Adıgünli/,... bu yol xəritəsi bizə doğma torpağımızda gərəksiz bir əşyaya çəvrüləcəkdir /G.Şahin/; Göz oxşaduxca uzanan bu egri-bügrü dağ yolu bizi bir yuvadan ayırıyorsa, başqa bir yuvaya yaxınlaşdıyerdı /G.Şahin/ və s.

II növ: dağ döşündən sızıltı ilə axan puvarlardan su içduklarını... xəyala gətirduxca, babam hərdən bir dərindən of çekiye /G.Şahin/, dağ yolu bizi bir yuvadan ayırıyerdı /G.Şahin/; Bənim və babamın həyatında dəyərdə qiyməti bilinməz dərəcədə bağışlanmış bir ne'mət, qırx yil həsrətinan alışıb yandığımız Vətən torpağını görməz idi /G.Şahin/ və s.

III növ: Babamın səhhətini nəzərə alaraq bu səfərə maşınaynan çıxmağı qərara aldu /G.Şahin/; Türbəluğun yanından keçəndə dad-fəryad daha da ucaldı /Ş.Adıgünli/; İtlərin, camuşların səsi kəsilməyirdi /Ş.Adıgünli/; Əvəzolunmaz bir həqiqətdür Vətənin cənnətlüğü /G.Şahin/ və s.

Fe

Digər türk dillərində olduğu kimi, Axısqa türklərinin dilində də fe"li birləşmələr fe"li bağlama, fe"li sifət və məsdərlə başqa sözlərin birliyindən təşkil olunur. Fe"li bağlama, fe"li sifət və məsdər birləşmənin ikinci komponentini təşkil edir.

Bu dildə -duxca şəkilçili fe"li birləşmələr geniş yayılmışdır. Məsələn: Göz işləduxca hər tərəf bam-bayaz idi /Ş.Adıgünli/; bu yaşlar onun nurani sıfatına süzülduxca nə qədər acı həyəcan hisləri keçuracağını təsəvvürə gətürməz olduxca çətin oliyerdı /G.Şahin/ və s.

-Əndə şəkilçili fe"li birləşmələr: Qatar tərpnəndə arxa vaqonların birindən zurna səsi eşidildi /Ş.Adıgünli/.

-an, -ən şəkilçili fe"li birləşmələr: Əli silah tutanların həppisi davada idi. Əvdə qalanlar qocalar, əlillər, çəl-çocuxlar idi /Ş.Adıgünli/; Qorxidən bayılanlar da oldı /Ş.Adıgünli/ və s.

-max şəkilçili fe"li birləşmələr: 37-ci yilə kimi Ömər Faiqləri olan bir xalqın elmini, mədəniyyətini, belki də kökünü kəsəməz üçün götürüyerdı /Ş.Adıgünli/, Yemax, yorğan-döşək götürməyi unutmayın! /Ş.Adıgünli/ və s.

Axısqa türklərinin dilində də adlarla fe"llərdən ibarət fe"li birləşmələrin formalaşmasında, hissələrin əlaqəyə girməsində hal şəkilçiləri də böyük rol oynayır.

Adlıq halda olan fe

-anda, -əndə şəkilçili adlıq hallı fe"li birləşmələr: Qatar tərpnəndə arxa vaqonların birindən zurna səsi eşidildi /Ş.Adıgünli/; Döğüləndə "Vətən" dedux, söğüləndə "Vətən" dedux /G.Şahin/.

-duxca, -düxcə şəkilçili adlıq hallı fe"li birləşmələr: Göz işləduxca hər tərəf bam-bayaz idi /Ş.Adıgünli/; Biz qocalduxca yükümüz də artıyer /G.Şahin/.

Axısqa türklərinin dilində -ib şəkilçisi adlıq hallı fe"li birləşmə yarada bilmir. Bu şəkilçili söz özündən əvvəl tə"sirlik halda olan söz tələb edir: cəməhət vaqonları görüb dəhşətə gəldilər /Ş.Adıgünli/.

-ib şəkilçili söz özündən əvvəl çıxışlıq halda olan söz də tələb edir: Qara vaqonlar şaxtalı bir gündə 220 gövi - onun gücdən düşmüş qocalarını vətəndən ayırıb qara günlərə doğru götürüyerdı /Ş.Adıgünli/.

Axısqa türklərinin dilində yönlük hallı fe"li birləşmələr də geniş yayılmışdır. Belə birləşmələrin birinci komponenti yönlük halda olan adlardan, ikinci komponenti isə fe"li bağlama və məsdərlərdən ibarətdir. Məsələn: Biliyerdim ki, hər dəfə bu sahəyə toxunanda babamın gözləri yaşınan doliyer /G.Şahin/; ... bu yaşlar onun nurani sıfatına süzülduxca nə qədər acı həyəcan hisləri keçuracağını təsəvvürə götürməz olduxca çətin oliyerdı /G.Şahin/, Qış yuxusuna gedən ağaclar da elə bil oyanmışdı /Ş.Adıgünli/.

Tə"sirlik hallı fe"li birləşmələr: Fələk bizi daraduxca, dariyer, qocalduxca yükümüz də artıyer /G.Şahin/.

Axısqa türklərinin dilində birinci komponenti yerlik hallı fe"li birləşmələrə də rast gəlmək olur: Yerdə qalan əsgərlərə hücum çəkildilər /Ş.Adıgünli/; Vaqonlarda qalan cəməhət qışqırışıyerdı /Ş.Adıgünli/.

Çıxışlıq hallı birləşmələr. Belə birləşmələrdə məkan əlaqəsi mühüm yer tutur. Burada birinci tərəf hərəkətin başladığı yeri, geniş sahədə hərəkətin başlanğıc nöqtəsini bildirir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi məkan bildiren sözlərlə, ikinci tərəfi isə, bir qayda olaraq hərəkət və iş fe"lləri ilə ifadə olunur [1, s. 86].

Türbəlugin yanından keçəndə dad-fəryad daha da ucaldı /Ş.Adıgünli/; Uzaqdan görəndə "can-can" diyardım, Balam, gülümə qurban diyardım /Xalid Acarli/, ...qocalarını vətəndən ayırıb qara günlərə doğru götürüyərdi /Ş.Adıgünli/ və s.

Qoşmalı fe"li birləşmələr. Belə birləşmələrin formalaşmasında qoşmaların da müəyyən rolu vardır. Kimi, üçün, tərəf və s. qoşmalar müstəqil mə"nalı sözlə fe"l arasında işlənərək qoşmalı birləşmələri əmələ gətirir: Bütün stansiyalardan güllə kimi keçən bu qatarlar, iki-üç gündən bir qarlı düzlərdə qısa fasilə ediyərdi /Ş.Adıgünli/; Öz peşinə palaz kimi sürütmüş, bilinmiyər izlərimiz nerədə /G.Şahin/; Allah fursant versa, onların yardımınan Vətən torpağını ziyarət etməx üçün səfərə çıxacağım /G.Şahin/, Artux kiminsə qapısından bir maşın tərpendi, öləni son mənzilə götürən kimi hönkürdilər /Ş.Adıgünli/ və s.

Axısqa türklərinin dilində I növ tə"yini söz birləşməsinin quruluşunda digər türk dillərindən bə"zi fərqli əlamət müşahidə edilir. Məsələn, böyük məmləkət I növ tə"yini söz birləşməsi bu dildə böyüklük məmləkət şəklinə işlədilir: Bu böyüklük məmləkətdə varlux ikən yoxa döndux /G.Şahin/.

Digər fərqli xüsusiyyətlərdən biri də III növ tə"yini söz birləşmələrinin birinci tərəfi arasında özünü göstərir. Belə ki, III növ tə"yini söz birləşməsində I şəxsin təkində uzlaşma əlaqəsi "bəni babam" şəklində olur. Yə"ni, bən şəxs əvəzliyi I şəxsin təkində "bənim" yox, "bəni" formasında işlədilir. Müqayisə et: Rəhmət sana, bəni babam! /G.Şahin/.

Bununla belə, bu dildə həmin əlaqənin /uzlaşmanın/ "bənim tamahım", "bənim həyatım" quruluşuna da rast gəlmək olur: Bu dünyada yoxdur bənim tamahım /G.Şahin/; Bənim həyatımın mə"nası anam! /Xalid Acarli/ və s.

"Dağ havası" tipli II növ tə"yini söz birləşməsi bu əhalinin dilində "dağlux havası" şəklində müşahidə olunur.

Köski gül qaşı qaradur,

Kendini bənə aradur,

Dağlux havası yaradur

Dağlar bənim yürəgimdə /c.Xalidov/.

Axısqa türklərinin dilində tərkiblər də geniş yayılmışdır.

1. Fe"li bağlama tərkibi: Bütün çətinlüklərə qatlaşaraq oni qorumağa qadir oldilər /Ş.Adıgünli/; Uzaqdan görəndə "can-can" diyardım /X.Acarli/; cəməhət vaqonları görüb dəhşətə gəldilər /Ş.Adıgünli/; Göz işləduxca hər tərəf bam-bayaz idi /Ş.Adıgünli/; Bir də görüşəndə kesarım quzi, Dağlar halal edin, biz gedər oldux /Nurəddin Sasiyev/.

2. Fe"li sifət tərkibi: Bişmişə həsrət qalan adamlar da lazudi, lobyay, arpay cik-cik yiya-yiya gediyyərdilər /Ş.Adıgünli/; Sizdəki hünərə şaşdım, coşa gəldi yatan aşxım /Yitgin Qomoroli/; Sancılmış bayrax dalğalanıyerdı /Y.Qomoroli/; Vətəndə doğulan çocux qundaxdaydı, biz sürüldux /İ.Şahzadə oğlu/, 68 bin məxetli türki yaşıyan Azərbaycanca cəmi 50 üzvlux bileti 2000 kösk nişanı paylanmışdır [70, 10.IV.1992].

3. Məsdər tərkibi: Sənin gül nəfəsin duymax üçün bən, quş olub havada uçeydim, Vətən! /G.Şahin/;
İslamın şərti 5-dür: namaz qılmax, kəlimeyi şəhadət gətirmək, oruc dutmax, zəkat vermax, haca getmax
[48, 03.VII.1992]; Bizi yola vurmağa az qala bütün köv yığılmışdı /G.Şahin/.

Axısqa türklərinin dili, daha çox məsdər tərkiblərinin birinci tərəfi qeyri-müəyyən tə"sirlik halda
müşahidə edilir, bu da danışiq dilinin tə"sirinin nəticəsidir. Məsələn, nəfəsin duymax /qeyri-müəyyən
tə"sirlik halda/ - nəfəsini duymaq /müəyyən tə"sirlik halda/.

5.1.2. CÜMLƏ KONSTRUKSIYALARI

Axısqa türklərinin dilində cümlə tiplərinin müxtəlif növləri yayılmışdır. Daha çox diqqəti cəlb edən cümlə tipləri bunlardır:

Nəqli cümlə. Nəqli cümlələr bu əhalinin dilində də geniş yayılan sintaktik vahidlərdəndir. Belə cümlələrlə mə'lumatlar, hökmlər verilir: Dava bu dağlardan çox-çox uzaxlarda gediyərdi. Bizim bir-birimiznan öz ana dilimizdə qonuşmamızı dünya malına - sərvətinə deyişmam [70, 27.III.1992]. Nəqli cümləyə məxsus adı, normal söz sırası, əsasən, bu dildə də saxlanılmışdır: Mənfur qapının möhürünü qırdı /Ş.Adıgünli/; Maşınlar uzun müddət yol gəlib Axısqa dəmiryolu stansiyasında durdilər /Ş.Adıgünli/. Nəqli cümlələrin xəbəri ən çox fe"lin xəbər şəkli ilə ifadə olunur: Silahlı əsgərlər onları əvdüryərdi. /Ş.Adıgünli/; Qış yuxusuna gedən ağaclar da elə bil oyanmışdı /Ş.Adıgünli/.

Nəqli cümlələrin xəbəri fe"lin vacib şəkli ilə də ifadə olunur: Biz bu mürəkkəb misalın cavabını, belki də böyük, əzəmətli və qırılmaz bir birluxda aramaliyux /M.Paşali oğlu/; Onlar ideya tərbiyəsinin əsasi olan qazetin yayılmasını ön plana çekməli, bu işi gündəlux işə çevürməlidurlar [70, 10.IV.1992]; Xalqımızın başına gələn və heç bir xıl ölçiyə sığmıyan fəlakətlər, biz türkləri daha sıx birləşməyə, bir məqsəd, bir amal uğrunda mübarizə etməyə yaxınlaşdırmalıdır [70, 10.IV.1992].

Axısqa türklərinin dilində də nəqli cümlələrin xəbərləri adlardan da ibarət olur. Məsələn: Bu münasibət Xirosima və Naqasaki fəlakəti ilə müqayisə ediləcəx dərəcədə dəhşətlidir [70, 27.III.1992]; Bir qaç günün ərzində həyatlarında hər şeylərini yütürmüş bu insanların dərdləri çox böyükdür [70, 27.III.1992]; Biz böyük türk xalqının əvlədləriyux [70, 10.IV.1992].

Sual cümləsi. Axısqa türklərinin dilində sual cümləsinin müxtəlif tipləri işləkdir. Sual cümlələri sual intonasiası, sual əvəzlilikləri və sual ədatlarının köməyilə formalaşır:

1. Sual intonasiası ilə formalaşan sual cümlələri: Fərqaqana hadisələri yuxuli gözlərimizi açdı, ama tam açmadı, tam oyanmadux? [48, 03.VII.1992]; Yaşamaya umut yeri qaldı? [70, 03.III.1992]; Mum dibinə işıx verməz? /əski söz/; Bu qarma-qaruşux yüng yığımıni daraxlardan dəramaliyux? [70, 27.III.1992].

2. Sual əvəzliliklərinin iştirakı ilə formalaşan sual cümlələri. Belə cümlələrin tərkibində nə, nədən, nayidi, nədə, kimdə, nasıl, nəyin, kimin, hanki, heç kimsə və s. sual əvəzlilikləri iştirak edir: Bizim qanad açan ilk qələmquşumuza nə arzu edərdim? [70, 27.III.1992], Nədən üstümüzə amansız cəllada döndi bu fəlakə?! Nayidi bizinən ardi-arasi kesilmax bilmiyan düşmənçiluxun son niyyati, bu qədər aff edilməz nə qüsur işləmişdux onun qarşısında? [70, 27.III.1992]; Heç kimsənin bilməduğu suç, iftira və yalanlar, bu ağır və çekilməz yük altından xilas olmax, iztirablar çərçivəsindən qara zəncirləri qırıp çıxmax bizə qismət olmayəcəx? [70, 27.III.1992], Fərğanadan nasıl yazmiyek? [70, 27.III.1992].

Bə"zən cümlədə sual intonasiasını daha da qüvvətləndirmək üçün bir neçə sual əvəzliyi təkrarlanır. Məsələn: Nədə, kimdə, nəyin və kimin günəhini nerada aramaliyux?, Belə təğdirin qara daşlar üstündə pozulması mümkün olmiyan hərflərlə yazılmasının səbəbini hanki, nasıl suçlar içində aramaliyux? [70, 27.III.1992] və s. Məntiqi vurğu belə cümlələrdə sual bildirən sözlərin üzərinə düşür. Belə cümlələrə cavab axtarmaq lazım bilinmir.

3. Sual ədatlarının köməyi ilə formalaşan sual cümlələri. Ədatlar belə cümlələri qüvvətləndirmək, sual anlayışını yüksəltmək üçün işlədilir.

mi-ədatının köməyiylə: Yəni bizdə belə ziyalı adı daşıyacaq adamlar yoxmudur? [70, 10.IV.1992]; ... daldan-dala köçməx, bizim məğdirimizmidür? [70, 27.III.1992]; Bu həxdə siza demadilarmi? [70, 27.III.1992]; Ancaq bu, demokratiyanın yengməsimidür? [70, 10.IV.1992]; Hax işimiz çoxmi çəkaçax - demiyermi?; Bu çocux bu sualı veriyersə, cavabını böyüklərdən beklilər, elə dəgülmü? [48, 03.VII.1992].

Sual cümləsinin xəbəri sual əvəzliyindən də ibarət olur: Onda bu sükutlux nadur? Əvvələn biz kimux? [70, 10.IV.1992].

Sual cümləsinin xəbəri fe"lin vacib formasında da çox işlədilir: Nə etməliyux?; Nasıl iş görax və ya nə etməliyux? /danışıqdan/.

Sual cümləsinin xəbəri fe"lin xəbər formasında da işlədilir: Bağımsız Dövlətlər Toplıluğunda, ham da Gürcistanda baş verən siyasi deyişuxluxlar bizim Vətən məsələmizin həllinə na kimi tə"sir göstərmişdir? [70, 10.IV.1992]; Axı burada - Azərbaycanca yaşayan 70 min türk xalqının ziyalıları nə düşünürlər?; Adıgün ziyalıları harada yaşayırlar? [70, XI.1992].

Bədii əsərlərin dilində ritorik-bədii suallardan da çox istifadə olunur. Belə suallar şe"rin tə"sirini yüksəldir, oxucunu düşündürür:

Vətənsizim, axır bən necə gedem?

Heç illəcim yoxdur, ya bən nə edem? /Laçın Sağrızeli/.

Vətənsiz o vari, dövləti nədə?

Məqamı gələndə atar da gedər /Meyyar Varxanlı/

Bu, zamanın hökmimidür? Yerimizdə, yurdumuzda başxaları at oynadur? Axi niyə bu müsibət başımıza gəlməliymiş? Türk olan şəxs, Vətəninə niyə gürcü olmalıymiş? /G.Şahin/, Rəhm et bizə, yeri-gögi yaradan, Bir xəbər ver Vətənimiz neredə? Neçə yigid ərlərimiz neredə? /G.Şahin/.

Bu xalqın Vətən haqqında axtarışları, düşüncələri daha çox ritorik sual cümlələri ilə öz ifadəsini tapır.

Əmr cümləsi. Belə cümlələr əmr, xahiş, öyüd, nəsihət, tələb, istək, arzu və s. semantik çalarlar ifadə edir.

-Sizə on beş daqqa vaxt verilyer! Qalın geyinin! Yemax, yorğan-döşək götürməyi unutmayın! Meşaya gediyeür! /Ş.Adıgünli/; - Durma! Vaxt buni tələb ediyer. Sibirə sürgün ediyerlər! /Ş.Adıgünli/.

Axısqa türklərinin dilində əmr cümləsinə elliptik formada da rast gəlirik:

- Vaqonlara! Vaqonlara! Vaqonların içində və qapısında yaranan dad-fəryad gögə qalxdı.

Təkrar olunan cümlədə /əmr cümlə/ "minmək" fe"li xəbəri buraxıldığı üçün cümlə elliptik şəkllə düşmüşdür.

Şe"r dilində də əmr cümləsi çox işlənir:

Uçma, ey quş, uçma, dayan,

Xoş görüşdux, xoş görüşdux /cabir Xalidov/;

Ey, dərədə gürlüyan çay

Yay, səs-sədən ellərə yay /cabir Xalidov/

Əmr cümləsinin xəbərləri bu dildə də fe"lin təsriflənən formalarından olan əmr, vacib, arzu, xəbər, bacarıq formaları ilə ifadə edilə bilər.

Fe"lin əmr formasında ifadə edilənlər:

Dərdə düşmüş xalqa xidmət etməyən, heç bir tədbirdə iştirak etməyib kənərdən seyir edən bizim ziyalılar, hay verin! [70, 03.III.1992].

Fe"lin xəbər formasında ifadə edilənlər:

Vətən yolunda çarpışmamızdan, didərginlərimizin yaşayışından, cəmiyyəti və qəzetin işini daha da gücləndürmə yollarından yazılarını, ədət və ən"ənələrimiz, türli-türli xalq yaradıcılığı nümunələri, ozan aşixlar və el şairlərindən dərləmələr, dədə-babalarımızın müdrik sözlərindən, tariximizə, Vətənimizə aid materiallar toplayıb bizə yollamağınızı Sizdən xahiş edirik [70, 03.III.1992].

Məsdər və məsdər tərkiblərindən ibarət olan əmr cümləsi: - Tariximizi araşdırmaq və təbliğ etmək; - Yerimiz-yurdumuzu çocuklarımıza ögrətmaq; - Adət-ən"ənələrimizi ögrənib üzə çıxarmaq; - Türk dili dərslərlərinin tərtibatına nail olmaq; - xalqımızın ayrı-ayrı regionlarında türk dilinin tədrisini həyata keçürmaq! [70, 03.III.1992].

Fe"lin vacib forması ilə ifadə edilənlər: Biz türk kimi də kendi tariximizi, mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı, dilimizi və milli bənlüğümüzü müəyyən etməliyik [70, 03.III.1992]; Bizim qeyrətli, vətən həsrətli ziyalılarımız cəmiyyətin gələcək həyat yolunu işıqlandırmalı, xalqımızı işıqlı bir gələcəyə çıxarmaya yardım etməlidür [70, 03.III.1992]; - Oğul, bu torpağın havasından yutan, suyundan içən hər bir türk oğli, bu yurdu göz-bəbəği kimi qorimalıdır. Heç vaxt onu unutmamalıdır /G.Şahin/.

Nida cümləsi. Başqa türk dillərində olduğu kimi, Axısqa türklərinin cümlə sintaksisində nida cümlələri də mühüm yer tutur.

Nida cümlələri də bu dildə müxtəlif vasitələrlə əmələ gəlir:

1. Nidaların köməyilə: Eh oğul! üşütdilər, üşümiyan qəlbimizi /G.Şahin/. Uçma, ey quş, uçma, dayan! /cabir Xalidov/. Ah ayrılıx, ah ayrılıx! /Məhəmməd Paşalı oğli/; Nikabli avladın nera kaçajak. Ey, callad cavab ver, boqun özunda! /Ramiz Ataşli/; Sən, ey əziz baba yurdum, xoş görüşdük, xoş görüşdük /cabir Xalidov/; Ey türk oğli! Ayağa qax! /Yitgin Qomoroli/ və s.

Göründüyü kimi, verilmiş nida cümlələrinin tərkibində daha çox çağırış bildirən ey nidası işlənmişdir.

2. İntonasiyanın köməyilə: Axı ziyalı-ışıqlı, nurlı deməxdür, xalqına, işıqlı, nurlı yol göstərən deməxdür! [70, 10.IV.1992]; Müqəddəs cənnət! Əvəzolunmaz bir həqiqətdür /G.Şahin/; Bunda dava başlanıyır! /Ş.Adıgünli/; Bir maşın üç əvədür! /Ş.Adıgünli/; Kafirlər bizi vətəndən çıxardıyrlər. Sizdən ayırıyrlər! /Ş.Adıgünli/ və s.

Nida cümləsinin əmələ gəlməsində nidaların təkrarı da mühüm rol oynayır. Təkrarlar ifadəni gücləndirir:

Aman allah, aman, qaldıx biçərə!

Yandıx, allah, yandıx, bizə bir çarə

/Şimşək Sürgün Kaxaretli/;

Ah ayrılıx, ah ayrılıx!

İcad etdi, kimlər səni? /Məhəmməd Paşalı oğli/.

Nida cümlələrinin bə"zisi istək, arzu mə"nalarında işlənir:

Qırx beş il Vətənsiz, bəxtsiz yaşadıx,

Gör Vətən təqdirin can Azərbaycan!

Analar sızlayır, heç gülməz yüzi,

Babalar dərđini bil, Azərbaycan! /Müsəddin/.

Xitab da belə cümlələrin formalaşmasında bədii vasitə rolunu oynayır:

Ey türk ođli! Ayağa qax!

Vətənə satuxunmi çıxax? /Yitgin Qomoroli/.

İXTİSARLAR

5.1.3. ƏLAVƏLƏR.

Axısqa türklərinin dilində özündən əvvəlki üzvün daha aydın, daha dəqiq ifadəsinə xidmət edən əlavəli cümlələrə də rast gəlmək olur. Bu dildə əlavələrin müxtəlif növləri işlədilir.

Əlavəli cümlələr bədii əsərlərin dilində də geniş yayılıb: Doğma ocax, doğma yurd, doğma torpax - Vətən həsrəti, yürəklərdə alışıb sönmək bilmiyan elə bir məhəbbət mə"şəli ki, nə tufan, nə çovğun, nə də yillərin savux yüzgərləri oni söndürməz /Məhəmməd Paşalı oğlu/.

"Vətən həsrəti" əlavəsindən hiss edilir ki, bu əhalinin çəkdiyi həsrət doğma ocaq, yurd və torpaqdır.

Qəzet məqalələrinin başlıqları da əlavələrdən düzələ bilir: "Tale yazısı - bədbəxtlux".

Axısqa türklərinin dilində ayrı-ayrı cümlə üzvlərinin əlavəsi də geniş yayılmışdır.

Mübtədanın əlavəsi: Xar toy - duqunun safalı qeçardi, şenniqin turkiyan çayır biçardi /Nasim Dunmas/;
Qatarlar - sürgün qatarları, zulum qatarları adresi bəlli olunmiyan tərəfə gediyerdi /Ş.Adıgünli/;
Basmaçılar - daşnaklar hücum etdilər, günəhsiz türkləri oda atdilər /Müsəddin/.

Xəbərin əlavəsi: Bura Orta Asiyadır - yılan məliyan çöllərdir.

Zərfliyin əlavəsi: Bu yilin fevral ayının 14-15-də Kabarda - Bolqariya Respublikasının başkəndi Nalçik şəhərində sürgündə olmuş xalqların Konfederasiyasının fəvqə"adə qurultayı keçürüldi [70, 27.III.1992].

Tamamlığın əlavəsi: Qara vaqonlar şaxtalı bir gündə 220 kövi - onun dul qalan gəlinlərini, körpələrini, qavğadan yaralı dönənlərini, gücdən düşmiş qocalarını vətəndən ayırıp qara günlərə doğru götürüyərdi /Ş.Adıgünli/; Bizdən - tarixçilərdən, hüquqçılardan, siyasətçilərdən, elmlər doktorlarından, professorlardan bizim çocuxların gələcağı asilidur [70, 03.III.1992].

Xüsusiləşmiş əlavənin bir növü də əlavə ilə özündən əvvəlki üzvün arasına "əsəs" sözünün işlənməsidir. Bu söz xüsusiləşməni daha da qüvvətləndirir. Məsələn: Xalqa, əsəs də, ziyalılara mürəciətimiz cavabsız qaliyer [70, 10.IV.1992].

İXTİSARLAR

5.1.4. CÜMLƏDƏ SÖZLƏRİN SIRASI /INVERSIYA/.

Axısqa türklərinin dilinin cümlə sintaksisində danışq dilinin tə"siri daha çox hiss edilir. Bu tə"sir bədii əsərlərin dilinə də sirayət etmişdir. cümlədə «ilə» qoşmasının yerinə «nan», «nən» ünsürünün işlədilməsi adi haldır; Yolumuz dəmür yolunun kənəriynən uzanan meşa zolağının arasından keçiyerdi /G.Şahin/; Əsgər də avtomatın qundağıynan onun başını yarı /Ş.Adıgünli/; Padişah vəziriyənən seyrə çıxmış, gəziyerdi /»Padişah və vəziri» nağılından/; Allah fürsant versa, onların yardımınan Vətən torpağını ziyarət etmax üçün səfərə çıxacağım /G.Şahin/; Əhalisi yüz bindən yoxarı olan bu xalq başqa millətlərinən arxa- arxaya verib çalışiyerdilər /Ş.Adıgünli/.

Belə cümlə formalarına Azərbaycan dilinin dialektlərində rast gəlmək olur.

cümlədə -ıb fe"li bağlama şəkilçisinin yerinə də ədatının işlənməsi. Bu xüsusiyyət də Axısqa türklərinin dilinin cümlə sintaksisində yeni görünür. Nümunələrə diqqət yetirək:

Etmə bizi qürbətlərdə padişah,

Vətənimdə torba tax da /taxıb/ diləndür

/İlyas İdrisov/;

Zurnaçi zurnasını vaqonun nəfəsluğundan çıxardı da /çıxarıb/ vətən dağlarına doğru səsləndüriyerdi /Ş.Adıgünli/; Çocuxlar da onlara qoşuldu da /qoşulub/ dad-fəryad qopariyerdilər /Ş.Adıgünli/.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində bu tipli cümlələrə rast gəlmək olur: - Ağ meydanın ortasında baxdı turdı /baxıb durdu/; Buğa dəxi oğlana sürdü gəldi /sürüb gəldi/ [38, s. 36].

Prof. Kamal Abdullayev bu tip cümlələri köhnə cümlə formaları hesab edir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilindən gətirdiyi «Rəsul Əleyhüssəlam dövrünə yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata derlər /deyilən/ bir ər qopdu» cümləsinə istinad edərək həmin növ cümlələrin formal baxımdan iki predikativ nöqtəsinin mövcud olduğunu göstərir, bir nöqtə «derlər» elementi ilə ifadə olunur, o biri nöqtə «qopdu» elementi ilə. Buna baxmayaraq, cümlənin quruluşunu bütövlükdə mürəkkəb cümlə kimi müəyyənləşdirmək mümkün deyil, çünki buradakı predikativ elementlərdən biri olan «derlər» orta mərhələyə xas səciyyə kimi digər predikativ element olan «qopdu»dan zəifdir, onların predikativlik dərəcəsi eyni deyil. «Derlər» elementi cümlədə kvazipredikativ element kimi çıxış edir. Beləliklə, ilkin mərhələnin məhsulu kimi cümlənin quruluşunda iki predikativ nöqtə mövcuddur, bunlardan birini tam predikativ nöqtə kimi, o birini kvazipredikativ nöqtə kimi səciyyələndirmək mümkündür. Kvazipredikativliyin yaranmasının səbəblərindən ən başlıcası uyğunsuzluqdur. Elementin strukturunun, formasının onun funksiyasına, cümlə

daxilindəki mövqeyinə, vəzifəsinə uyğunsuzluğu üzündən burada predikativlikdən kvazipredikativliyə keçidin şahidi olur [2, s. 15].

Geniş müşahidə edilən sintaktik hadisələrdən biri inversiyadır. Bu dildə də cümlə üzvləri nitqdə kontekstdən, kommunikasiyadan və ekspressiv ifadə funksiyasından asılı olaraq yerlərini dəyişir. Aktualılıqla bağlı olaraq əksinə sıra - inversiya meydana çıxır. Məsələn: Soradan ardi-arasi kəsilmədi bu məktüblərin. Bir qız Adıgünnən gəlin köçiyer Qule kövünə. Uğuldaşiyerdi maşınlər, uliyerdi itlər, səs-səsə vermişdi tavux-çuçullar, mələşiyerdi uzun-uzadı mal-qara. Gediyeux meşaya! Yillar keçdi savux-savux /G.Şahin/.

cümlədə mübtədə və xəbər sırası. Bu əhalinin dilində də sadə cümlədə mübtədanın və xəbər yeri iki cür olur:

3. Normal sıra: Mübtədə + xəbər sırası:

Onlar da yatiyerlər /İ.Şahzadə oğlu/; Qız səpətə meyvə yığar /cabir Xalidov/.

4. Qeyri-normal sıra; xəbər + mübtədə sırası: Bitmədi Fələgin ayrılux qəmi /Məhəmməd Paşalı oğlu/; Tükənməzdi gəlib-gedan qonağı /G.Şahin/; Vətəndədir hər insanın həyat adli nuri oğul! /G.Şahin/; Sicağ idi Vətən torpağı /G.Şahin/.

cümlədə tamamlığın yeri. Tamamlığın sıralanmasında diqqəti cəlb edən cəhət odur ki, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqların sırası son dərəcə sabit, müəyyən vasitəsiz tamamlıqların, eləcə də vasitəli tamamlıqların sırası bir qədər sərbəstdir [1, s. 228].

Axısqa türklərinin dilinin cümlə sintaksisində tamamlıqlar xəbərdən əvvəl və sonra gələ bilər. İki cür sıra meydana çıxır:

5. Normal sıra; tamamlıq + xəbər sırası: Qapiləri möhürləmişdi. Maşinə yüksəlsinlər /Ş.Adıgünli/.

6. Qeyri-normal sıra; xəbər + tamamlıq sırası: Tez süpürdüm yolları. Sürgün ediyerlər bizi /Nurəddin Sasiyev/.

cümlədə zərfliklərin yeri

7. Normal sıra; zərflik + xəbər sırası: Meşaya gediyeux. Gürcüstanın cənubunda, Türkiyadan uzanıb gələn Ərzurum dağlarını, köskündə məskən salmış köyləri, meşələri, dərələri qar basmışdı. Bizi Sibirə sürgün ediyermişlər! /Ş.Adıgünli/.

8. Qeyri-normal sıra; xəbər + zərflik: Bu səs yayıldı köyə /Ş.Adıgünli/; Xizəklərdə aşardux dağ aşsağı /G.Şahin/ və s.

Sonuncu iki cümlədə köyə, dağ aşsağı zərflikləri inversiya nəticəsində xəbərdən sonra gəlmişdir.

Inversiya nəticəsində həmcins zərfliklər cümlənin sonunda işləyə bilər. Bu halla ən çox şe"r dilində qarşılaşırıq. Məsələn, Güləhməd Şahinin «Babam diyardı ki» adlı mənsur şe"rində belə cümlələr çox işlənmişdir: Bağladılar hər tərəfdən açılmıyan, qırılmıyan, zencirlənməyən yolumuzi, izimizi. Məcbur oldux geca-gündüz. Vətəndən düşdux ayrı, yürəkimiz daraldı. Başxaları at oynadur yerimizdə, yurdumuza /G.Şahin/.

cümlədə tə"yin yeri. Axısqa türklərinin dilinin cümlə sintaksisində tə"yin sırası da normal və qeyri-normal vəziyyətdə ola bilər.

9. Normal sıra. Tə"yin + mübtədə sırası: Bağbansız bağ gül açmıyer /G.Şahin/; Kötü hava düzəlür, kötü insan düzəlməz; Bu toprax Ana kimi ölməz bir varlux, təmüz bir insan və dirillux rəmzi olan zəməzəm suyudur /G.Şahin/; Qara qüvvələr qara niyyətlərinə nail olsalar da, qaragünli cəməhətin qəlbindən bir şey silinmədi /Ş.Adıgünli/ və s.

Tə'yinlərin sırasındakı bu sabitlik ondan irəli gəlir ki, sırası pozulan tə'yinlər isimlə ifadə olunan başqa üzvlərin tə'yininə, fe'llə ifadə olunan üzvün zərfliliyinə çevrilmək, həmçinin substantivləşərək mübtədə və ya qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olmaq təhlükəsi qarşısında qalar. Bu hal gözlənilmədikdə inversiya hadisəsi baş verir, tə'yin qeyri-normal sıraya keçir, yəni tə'yin etdiyi sözdən sonra gəlir.

10. Qeyri-normal sıra. Qucağıma alıb gizlətdim körpə çocuğumi [70, 27.III.1992], Sibir savux, çocuxlar körpə, hələ yaraları sağalmamış əlsiz-ayaxsızlar /Ş.Adıgünli/.

Bu cümlələrin birincisində «körpə çocux» normal sıra olduğu halda, «çocuxlar körpə», «Sibir savux» ifadələri qeyri-normal sıraya aiddir. İnversiya nəticəsində sonuncu iki ifadədə tə'yin etdiyi sözdən /Sibir, körpə/ sonra gələ bilmişdir.

Axısqa türklərinin dilinin sintaktik quruluşunda diqqəti cəlb edən əlamətlərdən biri də idi hissəciyi ilə bitən cümlələrin çox yayılmasıdır. Biz bu cəhəti həmin əhalinin dilinin analitikliyə meyli ilə əlaqələndiririk. Belə ki, müasir Azərbaycan dilində «Ağlaşanlar təkəcə camaat deyildi» - cümləsi onların dilində - «Ağlaşanlar təkəcə cəmähət dægül idi» şəklində öz ifadəsini tapır. Azərbaycan dilində bu hissəciyin qısaldılmış şəklindən, Axısqa türklərinin dilində isə bütöv formasından istifadə olunur.

İXTİSARLAR

5.1.5. CÜTTƏRKIBLI VƏ TƏKTƏRKIBLI CÜMLƏLƏR. CÜTTƏRKIBLI CÜMLƏ.

Axısqa türklərinin dilində cüttərkibli sadə cümlənin bir neçə tipi işlədilir.

1. Yalnız təşkeidici üzvlərdən ibarət olan cüttərkibli sadə cümlələr: Mal-qara mələşiyərdi. Maşınlar uğuldaşiyərdi. Dava gediyyərdi və s.

2. Təşkeidici üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvləri də olan cüttərkibli sadə cümlələr: Dava bu dağlardan çox-çox uzaxlarda gediyyərdi /Ş.Adıgünli/; Silahlı əsgərlər onları əvdüryərdi /Ş.Adıgünli/; Qatarlar adresi bəlli olunmiyan tərəfə gediyyərdi /Ş.Adıgünli/ və s.

3. Şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədası işlənməyən cüttərkibli sadə cümlələr: Vətən eşxininən yanıyerux. Vətəndən düşdux ayri, yürəgimiz daraldi /G.Şahin/; Qocaldım, gedər oldum, güc-qüvvətin qori oğul! /G.Şahin/; Sabaha qədər bizdə oturub məsləhətləşdilər /G.Şahin/ və s.

Bu cümlələrin birincisində "biz", ikincisində "bən", üçüncüsündə isə "onlar" mübtədası buraxılmışdır. Buraxıldığına baxmayaraq belə cümlələr də cüttərkibli [14].

Təktərkibli cümlə. Axısqa türklərinin dilinin cümlə sintaksisində həm xəbər, həm də mübtədə qütbi əsasında formalaşan təktərkibli cümlələr də əsas yer tutur. Bu dildə də mübtədasız təktərkibli cümlənin şəxssiz, qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı növləri fərqləndirilir.

Şəxssiz cümlə. Belə cümlələrdə mübtədə olmur və təsəvvürə də gəlmir.

Şəxssiz cümlənin xəbəri ismi və fe"li olur. İsmi xəbər adlarla, ismi söz birləşmələri (II, III) ifadə olunur. Məsələn: Heç bişə də dözüüm yox idi. Yanuxlı hava idi. Yeni havaydı. Gecənin ortasıdır.

Şəxssiz cümlənin xəbəri məsdərlə də ifadə edilir: Hərəkətimizin üçüncü qoli beynəlmiləlləşdurmax [70, 10.IV.1992]; - Tariximizi araşdurmax və təbliğ etmax; - Yerimiz-yurdumizi çocuxlarımıza ögrətmax [70, 03.III.1992].

Şəxssiz cümlənin xəbəri şəxssiz fe"llərlə də ifadə olunur: bizim məsələ haxda marağı (əlaqəsi) olan ölkələrin başçiləri qarşısında BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə və Azluxda qalan xalqların müdafəsi və Diskriminasiyadan (ayri-seçkiluxdan) Qoriyan komissiyalarında baxılacax [70, 10.IV.1992].

Axısqa türklərinin dilində şəxssiz cümlə məsdər + lazım quruluşunda da müşahidə edilir: Şimdi "cəmiyyəti" hangisinin əvəz etmax lazım? [70, 10.IV.1992].

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlə. Təktərkipli cümlənin bu növündə iş görən qeyri-müəyyən olur və belə cümlələrin mübtədasi faktiki olmur, lakin təsəvvür edilə bilər. Təsəvvürə gətirilən III şəxsin cəmi ilə (onlar - əvəzliyi) ifadə olunan mübtədadir. Məsələn: Şennik sığağ yuxasından tökülüşən kimi qapıları möhürlədilər. Elə o daqqa əli güclü olan adamları neresə götürdülər (Ş.Adıgünli).

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlə sual formasında müşahidə edilir: - Sizidəmi meşaya götüriyerlər? (Ş.Adıgünli); - Bizi niyə süriyerlər? (Ş.Adıgünli).

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlə əmr formasında müşahidə edilir: - Sizi Sibirə sürgün ediyerlər! (Ş.Adıgünli).

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlə nida cümləsindən ibarət ola bilər: "Bizi Sibirə sürgün ediyermişlər"! (Ş.Adıgünli).

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlə xəbər şəklinin müxtəlif zaman formalarında işləyə bilər. Axısqa türklərinin dilində belə formalara da tez-tez rast gəlmək olur: 1936-cı ildə babası molla Dursuni də Sibirə sürgün etmişdilər (Ş.Adıgünli); Artux kiminsə qapısından bir maşın tərpendi, ölənə son mənzilə götüren kimi hönkürdilər, saç yeldilər, yaxa çırdılar (Ş.Adıgünli); Sizdən ayırıyerlər! (Ş.Adıgünli).

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin xəbəri bu dildə də fe"lin vacib şəkli ilə də ifadə olunur: Bu yurdi göz-bəbəgi kimi qorimalidurlar (G.Şahin).

Ümumi şəxslə cümlə. Bu cür təktərkipli cümlələrdə işi görən - icra edən bütün şəxslərdir - hamıdır. Mübtədə belə cümlələrdə ümumi şəkildə təsəvvür edilir. Ümumi şəxslə cümlələr ən çox hökmlərdən ibarət olur: Anasına bax, tanasını al. Ayıb söyləyənin ayıbını söyerlər. Bişmiş aşa su qatma. Vaxtsız ötən xorozin başını kəsərlər. Verən əli kəsməzlər. Qapiyə gələnə qataxlamazlar. Dəmüri sicax-sicax döğərlər və s.

Axısqa türklərinin dilində ümumi şəxslə cümlələr xəbərin ifadə formasına görə 2 cür olur:

1. Xəbəri II şəxsin təkində olan fe"llərlə ifadə olunanlar: Eski şəhərə təzə nırx qoyma. Edəcəğindən söyləmə, etduğundan xəbər ver. Zorun var isə, zurnacıbaşı ol.

2. Xəbəri III şəxsin cəmində olan fe"llərlə ifadə olunanlar: Qapiyə gələnə qataxlamazlar. Yilani yaralı buraxmazlar. Namusi altuna değısməzlər. Xastayı buza yollamazlar. Aşığı sözə yollamazlar.*

*Qeyd: Ümumi şəxslə jümlələrə aid verilən nümunələr Asif Hajılının «Qəribəm bu vətəndə» (Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti: Gənjlilik, Bakı, 1992, s. 108-119) kitabından götürülmüşdür.

Bu ümumi şəxslə cümlələrin xəbərləri III şəxsin cəmində işlənsə də, məzmun bütün şəxslərə və kəmiyyətlərə aid edilə bilər.

Adlıq cümlə. Mübtədə əsasında əmələ gələn təktərkipli cümlənin tiplərindən biridir. Belə cümlələr adlıq hallı isimlərlə, substantivləşmiş digər söz qrupları ilə və adlıq halda olan tə"yini söz birləşmələri ilə ifadə edilir.

Adlıq cümlələrdə müxtəlif hadisə və proseslərin yalnız adı çəkilir. Məsələn, Axısqa türkləri birinci dəfə 14 noyabr 1944-cü ildə, Qazaxıstan çöllərinə sürgün edilmişlər. Bu hadisə Ş.Adıgünlinin "Ayrılux havası" adlı hekayəsinin birinci cümləsində adlıq cümlə şəklində öz ifadəsini tapmışdır: 14 noyabr 1944-cü yil. Noyabr gecəsi. Sabah namazına yaxın gecənin içində vahiməli bir canlanma vardı.

Adlıq cümlələr toponimik vahidlərdən ibarət olur: Tise köyi. Bu köy Türkiyə sərhəddinə çox yaxundur (Ş.Adıgünli).

Adlıq cümlələr söz və həmin sözdən yaranmış söz birləşmələrindən formalaşır: Qatarlar. Sürgün qatarları, Zülüm qatarları. Adresi bəlli olmiyan tərəfə gediyerdi. Orta Asiyanın yılan məliyan çölləri. Bu xalqı belə yerə səpələdilər (Ş.Adıgünli).

Adlıq cümlə ilə bu xalqın bədii yaradıcılığında - nəsr dilində çox rastlaşmaq olur.

Adlıq cümlələrdə nəzəri cəlb edən cəhətlərdən biri məzmunca yer və zaman bildirməsidir. Məsələn: Sibirə sürgün. Məndüfün gövdəsi boşlaşdı. 1944-ci yılın qışı. Mesxeti türkləri bu tarixi heç vaxt unutmayacaqlar.

5.1.6. YARIMÇIQ VƏ ELLIPTİK CÜMLƏLƏR.

Axısqa türklərinin sintaktik sistemində cütlərkibli yarımçiq cümlələr geniş yayılmışdır. Bu cür yarımçiq cümlələr cütlərkibli bütöv cümlələrin funksiyasını yerinə yetirir, ünsiyyət prosesində böyük rol oynayır. cütlərkibli yarımçiq cümlələr daha çox dialoqlarda reallaşır, dildə kommunikativ vahid kimi informasiya verir. Dialoji nitqin cütlərkibli yarımçiq cümlələri, əsasən, müəyyən sualların tələbindən doğur. Sual əsasında əmələ gəldiyindən belə cümlələr cütlərkibli cavab yarımçiq cümlələr adlanır. Axısqa türklərinin dilində yarımçiq cümlənin bu cür quruluşu digər türk dilləri üçün ümumi olan, həm də spesifik xarakter daşıyan sual əvəzlilikləri ilə əmələ gəlir.

Mübtədanın suallarına əsasən əmələ gələn cavab yarımçiq cümlələr: Kim haray - həşir qopardı? - Qarilər; -Kim bizi vətəndən çıxardıyer? - Kafirlər.

Xəbərin sualları ilə əlaqədar işlədilən cavab yarımçiq cümlələr. - Günahımız nədür, ilahi? - Günahsızlığımız (Ş.Adıgünlü); Bu qürbət ellərin, de, kimiyux biz? - Bir ovuc torpağın yetimi (M.Paşalı oğlu).

Tə"yinin suallarına əsasən işlədilən cavab yarımçiq cümlələri: - Nasıl xəbər idi? - Dəhşətli.

Zərfliyin suallarına əsasən işlədilən cavab yarımçiq cümlələri: Nədə, kimdə, nəyin və kimin günəhini nerada aramaliyux? - Bu qarma - qaruxux yüng yığımında (M.Paşalı oğlu).

Axısqa türklərinin dilində cütlərkibli cavab yarımçiq cümlələr ədatların köməyilə də düzəlir. Xüsusilə, "mı" ədatının türk dillərində yarımçiq cümlələri formalaşdırmaqda rolu böyükdür [84, s. 11]. Bu ədat sual cümləsinin mə"nasını daha da qüvvətləndirir. Məsələn: - Bura Axıxadurmi? - deyib yaxından baxmax üçün məşinin yan şüşasını aşağı endirdi. - Axıxadur.

Ki ədatı da Axısqa türklərinin dilində cavab yarımçiq cümlələrin formalaşmasında müəyyən rol oynayır: - Özün gördün ki? - Gördüm (G.Şahin).

Axısqa türklərinin dilində cütlərkibli cavab yarımçiq cümlələr intonasiyanın köməyilə də qurulur. Sual əvəzliliklərlə əmələ gələn cavab yarımçiq cümlələrdən fərqli olaraq, intonasiya və ədatlarla qurulan bu tipli cavablarda məzmunca təsdiqlik və inkarlıq ehtiva olunur.

Bu əhalinin dili üçün səciyyəvi olan ümumi qanunauyğunluqlardan biri belədir: sual cümləsində olan xəbər cavab yarımçiq cümləsində yenidən təkrar edilir: Belə çıxıyer ki, bizdəmi dağılmaliyux? - Dağılmaliyux; - Bunun çıxış yolu varmı? - Var.

Türk dillərində cavab yarımçiq cümləsi yeni üzv nəticəsində əmələ gəlir [89, s. 16]. Yeni üzv nəticəsində əmələ gələn cavab yarımçiq cümlələr mübtədadan, xəbərdən, tamamlıqdan, tə"yindən ibarət olub, bu əhalinin dilində dialoqları tə"min edir.

Mə'lumdur ki, türk dilləri başqa dillərdən həm də sintaktik quruluşun kompleksivliyinə görə fərqlənir. Hind-Avropa dillərindəki mürəkkəb sintaktik konstruksiyalar bu dillərdə (o cümlədən, Axısqa türklərinin dilində) çox zaman sadə quruluşda ifadə edilir. Bu baxımdan Axısqa türklərinin sintaktik quruluşunda "çevik" və "yığcam" bir kommunikativ vahid kimi yarımçıq cümlələrin ekspressiv - üslubi imkanları maraqlıdır.

Axısqa türklərinin sadə cümlə sintaksisində, onun dialoqlarında nere-ora, ne zaman - o zaman, nə qədər - o qədər və s. korrelyativ cümlələr paralel olaraq işlənir, bunlardan birincisi sual cümlələrində olur, o biri isə cavab yarımçıq cümlə kimi fəaliyyət göstərir: - Misəfir nere keçiyerdi? - Ora.

Dialoqun sual cümləsində olan bir üzvlə cavab yarımçıq cümləsi informativ şəkildə bağlanır. Məsələn: Nerəyə götürüyerlər? - Meşaya. Bu dialoji nitqdə "nerəyə - meşaya" cümlələri informativ şəkildə sual və cavab cümlələrini bir-birinə bağlamışdır.

Axısqa türklərinin dilində cümlə quruluşu yarımçıq cümlələrin quruluş xüsusiyyətlərindən biri də onların təkrarən işlənməsidir. Belə yarımçıq cümlələrə ən çox emosional və həyəcanlı nitqdə rast gəlirik: Hani Məndüf? - Anbara qirdi, anbara qirdi; - Qatarlar nerədən gəlir? - Uzax Sibirdən, uzax Sibirdən (danışıqdan).

cavab yarımçıq cümlələri həmcins üzvlərdən də qurula bilər: Bişmişə həsrət qalan adamlar nə yeyirdi? - Lazud, lobay, arpay (danışıqdan).

Bu dildə əlavədən ibarət olan yarımçıq cümlələr də çox işlənir. Əlavələr yarımçıq cümlənin daxilində özünü göstərir. Yarımçıq cümlənin əlavəsi də yarımçıq olur. Əlavədən ibarət olan cavab yarımçıq cümləsi özündən əvvəlki yarımçıq cümləni məna cəhətdən konkretləşdirir. Məsələn: Adıgün ziyalıları neredə yaşayırlar? - Axısqada - Çıldır elində, - Qapıları kim möhürləmişdi? - Əli avtomatlılar - əsgərlər (danışıqdan).

Axısqalılarda cavab yarımçıq cümlələrin struktur imkanlarından biri də onların söz-cümlə ilə yanaşı işlənməsidir. Yarımçıq cümlə konkretləşdirici olduğu üçün o, söz-cümlədən sonra gəlir: Sizidəmi məşaya götürüyerlər? - Yox, götürmüyerlər (danışıqdan).

Sadə cümlələr arasında maraqlı quruluş xüsusiyyətlərinin böyük bir hissəsi söz sırası ilə bağlıdır. Sadə cümlə sistemində, o cümlədən də yarımçıq cümlələrdə bu əhalinin dilinin söz sırası nisbi sərbəstliyə malikdir. Bu əlamət qaqauz dilində də özünü göstərir. Qaqauz dilində cümlə üzvlərinin yerləşməsindəki sərbəstliyi tədqiqatçılar slavyan dillərinin təsiri hesab edirlər [126, s. 22; 120, s. 258; 160, s. 68]. Bu fikirlə müəyyən məna razılaşmaq olar. Doğrudan da, həm qaqauz, həm də keçmiş SSRİ ərazisində yaşayan Axısqa türklərinin dilinin başqa slavyan dilləri ilə yaxın təmasda olması, onlarla bir regionda yerləşməsi belə bir fikrə haqq qazandırır [33, s. 13]. Bununla bərabər, hər iki dildə qaqauz və Axısqa türklərinin dilində yazılı ədəbi ənənələrin olmaması, qaqauz dilinin 50-ci illərə qədər danışıq dili kimi formalaşması da onun, eləcə də yazılı olmayan dillərin sintaktik sistemində söz sırasının sərbəstliyinə səbəb olan başlıca faktorlardandır.

Müəyyən bir üzvün buraxılması yarımçıq cümlə üçün əsas və başlıca sintaktik əlamət hesab edilir. Bu əhalinin dilinin cavab yarımçıq cümlələrində ayrı-ayrılıqda mübtəda, xəbər, tamamlıq və zərfliklə yanaşı, bir neçə üzv birlikdə də buraxıla bilər.

cavab yarımçıq cümlələri dialoji şəraitdə üç vəziyyətdə ola bilər: 1. Başlanğıc vəziyyətdə; 2. Orta vəziyyətdə; 3. Son vəziyyətdə.

Bu vəziyyətlər buraxılmanın kəmiyyətinə görə müəyyən edilir. Başlanğıc vəziyyətdə bir üzv, orta vəziyyətdə iki üzv, son vəziyyətdə isə daha çox üzv buraxılır.

Başlanğıc vəziyyətdə mübtəda buraxılır: Hani Məndüf? - Anbara girdi.

Başlanğıc vəziyyətdə xəbər, tamamlıq və zərflik də ayrı-ayrılıqda buraxılır.

Orta vəziyyətdə baş üzvlər birlikdə /mübtədə + xəbər/ buraxılır. Buraxılmış mübtədə və xəbər dialoqun sual cümləsində olur: - Nereyə gedəcək bəy əfəndi? - Xastanevə..

Üç üzvün birlikdə buraxılması son vəziyyətdə olur. cümlədə bir neçə üzvün buraxılması cümlə üzvlərinin çoxluğu ilə bağlıdır. Sual cümləsində dörd üzv iştirak edir, cavab cümləsində onlardan biri qalır, yerdə qalanlar isə buraxılır. "Tə"yin + tamamlıq + zərflik" qrupu bu dildə - bu dilin cavab cümlələrində buraxılır: Bu cəməhəti kövdə gördün? - Gördüm /danışıqdan/.

Təktərkiibli yarımçıq cümlələr. Axısqa türklərinin dilinin sadə cümlə sintaksisində təktərkiibli yarımçıq cümlələr də əsas yer tutur. Mübtədə əsasında formalaşan adlıq cümlə bədii əsərlərin dilində çox işlənir. Məs.: 14 noyabr 1944-cü yil. Noyabr gecəsi. Sabah namazına yaxın gecənin içində vahiməli bir canlanma vardı. Tise köyi. Bu köy Türkiyə sərhəddinə çox yaxundur. Qatarlar. Sürgün qatarları. Zulum qatarları. Adresi bəlli olunmayan tərəfə gediyərdi. Orta Asiyanın yılan məliyan çölləri. Bu xalqın belə yerə səpələdilər /cümlələr Ş.Adıgünlinin "Ayrılux havası" adlı hekayəsindən götürülmüşdür [70, XI.1992].

Göründüyü kimi, adlıq cümlələr bu dildə də adlıq halda olan adlarla, tə"yini söz birləşmələri ilə /sadə və mürəkkəb/ ifadə olunur. Burada həmin xalqın başına gələn faciəli hadisələrin zamanı, yeri və s. göstərilir, lakin onlar barədə heç bir informasiya verilmir.

Söz əhatəsinə görə də adlıq cümlələr bu dildə müxtəlif və geniş formalarda özünü göstərir.

Yalnız bir baş üzvdən ibarət olan adlıq cümlələr müxtəsərdir. Məs.: Axısqa dərəsi... Qara puvar... Geniş adlıq cümlələrdə baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir. Məs.: 1978-ci yil. Bu yil bənim və babamın həyatında dəyərdə qiyməti bilinməz dərəcədə bağışlanmış bir ne"mət, qırx yil həsrətinan alışıb yandığımız Vətən torpağını görmax idi /G.Şahin/.

Təktərkiibli cümlələrin bir qismi xəbər əsasında formalaşır və bunlar da dialoji nitqdə reallaşa bilər. Adlıq cümlədən başqa. Dialoji nitqin sual cümləsi təktərkiibli olduqda, onun cavab cümləsi də təktərkiibli və yarımçıq olur. Məs.: - Əskərlərin kimə hirs tutub? - Molla Dursuna /Ş.Adıgünli/ dialoji vahidlərində iki təktərkiibli cümlə var. Birinci cümlə - sual cümləsi təktərkiibli şəxssiz cümlədir, onun tələbilə işlədilən cavab cümləsi də - "Molla Dursuna" təktərkiibli şəxssiz cümlədir. Lakin bu cümlə eyni zamanda yarımçıqdır, daha dəqiq desək, "Molla Dursuna" cümləsi mübtədanın olmamasına görə şəxssiz, xəbərin buraxılmasına görə isə yarımçıqdır. Axısqa türklərinin dilində təktərkiibli cümlələrin yarımçıq növləri aşağıdakılardır:

a/ Şəxssiz yarımçıq cümlələr. Xəbərin ifadəsinə görə şəxssiz yarımçıq cümlənin də aşağıdakı növlərinə rast gəlmək olur.

1. Xəbəri məsdər + olar; (olmaz) quruluşlu şəxssiz yarımçıq cümlələr. Bu tipli şəxssiz yarımçıq cümlələr tam və natamam quruluşlu xəbərdən ibarət olur.

Tam quruluşda olanlar: - Əhalisi yüz bindən yoxarı olan bu xalqı öz kəndi vətəninə qaytarmax olar? - Qaytarmax olar /İ.Şahzadə oğlu/.

Natamam quruluşda olanlar: - Bu xalqı aldatmax olar? - Olmaz.. /İ.Şahzadə oğlu/.

Bu cür şəxssiz yarımçıq cümlələr olar, olmaz fe"li xəbərindən ibarət olur. Burada xəbərin məsdər hissəsi iştirak etmədiyindən bunlar natamam quruluşlu şəxssiz yarımçıq cümlələr adlanır. Natamam quruluşlu şəxssiz yarımçıq cümlələr yüksək hiss-həyəcanla deyildə təkrarlanır. Məs.: - Yerli cəməhətin səsinə kəsmax olmaz? - Olmaz, əfəndim, olmaz /Ş.Şahzadə oğlu/.

2. Xəbəri məsdər + gərək, lazım quruluşlu şəxssiz sual cümlələri əsasında şəxssiz yarımçıq cümlələr törəyir. Bu cür şəxssiz yarımçıq cümlələr tamamlıqdan və zərflikdən ibarət olur. Bu quruluşda olan şəxssiz yarımçıq cümlələrdə xəbər tam /bütövlükdə/ buraxılır. Məs.: - cəməhəti nerdə aramaq lazım? - Vaqonlarda /G.Şahin/.

3. Xəbəri məsdərlə ifadə olunan şəxssiz yarımçıq cümlələr. Xəbər bu növdə natamam /bir hissə/ buraxılır. A.N.Baskakov türk dilində olan belə cümlələri «masdarnie odnosostavnie predlojenia» adlandırmış,

bunun iki növündən /"nominativnie masdarnie predlojenia" və "modalğnie masdarnie predlojenia"/ bəhs etmişdir [88, s. 6-24].

Axısqa türklərinin dilində şəxssiz yarımçıq cümlənin bu növü geniş yayılmışdır. Məs.: - Susmax və tanriya iltica etmək! Bir istiraba son vermax! /İ.Səfil/.

4.Buraxılmış xəbəri fe"lin vacib şəklində olan şəxssiz yarımçıq cümlələr. Məs.: - Ne zaman əvə dönülməli? - Axşam /İ.Şahzadə oğlu/.

5.Buraxılmış xəbəri şəxssiz növ fe"llərlə ifadə olunan şəxssiz yarımçıq cümlələr. Bu cür şəxssiz yarımçıq cümlələr ikinci dərəcəli üzvlərdən /zərflikdən, tamamlıqdan/ ibarət olur. Məs.: - Məsələni nə vaxt baxıldı? Yarın /İ.Şahzadəoğlu/.

Qeyri-müəyyən şəxslə yarımçıq cümlələr. Bu cür yarımçıq cümlələrin özünəməxsus səciyyəvi quruluş xüsusiyyəti xəbərin buraxılması və ikinci dərəcəli üzvlərinin saxlanmasıdan ibarətdir. Axısqa türklərinin dilində qeyri-müəyyən şəxslə yarımçıq cümlələr ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olur.

1. Tamamlıqdan ibarət olanlar. Məs.: Qəsəbədən istiyerlər. - Kimi? - Bəni /S.Toraman/.

Monoloji nitqin yarımçıq cümlələri. Yarımçıq cümlələrin monoloqla bağlı bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri Axısqa türklərinin dilində də müşahidə edilir. Axısqa türklərinin dilində bu sintaktik vahidlərin qəzəb, fikri təsdiq və inkar edən, dəqiqləşdirən, xahiş, arzu və çağırış məzmunlu monoloqlarda işləndiyi, ekepressiv - üslubi imkanlara malik olduğu özünü göstərir.

Monoloji nitqin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də burada dialoji vahidlərin işlənməsidir. Lakin dialoji nitqdən fərqli olaraq, monoloji nitqdə sual verən yarımçıq formada özü cavab verir. Məsələn: Kesə yolun nə olduğunu düşünmüyülmü? Bəncə, düşünüyürlər /İ.Şahzadə oğlu/; Belə çıxıyer ki, bizdəmi dağılmalıyux? Yox! Dağılmamalıyux /İ.Səfil/.

Monoloji nitqin yarımçıq cümlələri özündən əvvəlki cümlədə olan bir üzvün yenidən təkrar edilməməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, Xızır yanaşıyer. Bir çocuğu yumruqla vurıyer öldürer /"Xızır və Musa" hekayəsindən/.

İkinci cümlə ona görə yarımçıqdır ki, bunun buraxılmış mübtədası əvvəlki cümlədə mövcuddur. Əvvəlki cümlədə adı çəkildiyindən /Xızır/ sonrakı cümlədə onun təkrarı lazım bilinməmiş, "o" şəxs əvəzliyi ilə də əvəz edilməmişdir.

Monoloji nitqin yarımçıq cümlələri mürəkkəb cümlələrin tərkibində iki yolla əmələ gəlir.

1. Müstəqil yolla əmələ gələnələr. Bu yolla əmələ gələn yarımçıq cümlələr bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkibində işlədilir. Bu cür yarımçıq cümlələr Axısqa türklərinin dilində qarşılaşdırma, müqayisə və iştirak məqamlarında əmələ gəlir. Məsələn: Gəlin xəmir daşıyer, qari çorpa.

Axısqa türklərinin dilində monoloji nitqin yarımçıq cümlələrinin struktur - semantik cəhətdən kontekstual və elliptik növləri fərqləndirilir.

Kontekstual cümlələrdə mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflik və bir neçə üzv buraxılır.

Xəbərin buraxılması daha çox müşahidə olunur: Ağanın vari gedər, xizmətkarın canı /əski söz/; Allah bin dərt vermiş, bin bir də dərman /əski söz/; Ana qızına taxt vermiş, baba qızına baxt /əski söz/; Bayazın adı var, qaranın dadi /əski söz/ və s.

Kontekstual yarımçıq cümlənin qoşulma tipi. Bu cür yarımçıq cümlələr dilçilik ədəbiyyatında göstərilmiş adi yarımçıq cümlələrdən fərqlənir. Türk dillərində qoşulma yarımçıq cümlələr, demək olar ki, az tədqiq edilmişdir. Rus dilçiliyində P.V.Kobzevin, V.N.Kudimovanın yarımçıq cümlənin bu tipinə dair tədqiqatları bizə Axısqa türklərinin dilindəki belə cümlələri əsaslı şəkildə öyrənməyə istiqamət verir [132; 135].

Qoşulma yarımçıq cümlə məsələsi dilin sintaktik sistemində mövcud olan parselyasiya hadisəsi ilə sıx bağlıdır.

Parsellərə bölünmüş cümlədə iki tərəf-qoşan və qoşulan tərəf olur. Qoşan tərəf əsas tərəfdir, bu bazis cümlə də adlanır. Qoşulan tərəf isə parselyatdır, remaya uyğun gəlir. Əslində qoşulan tərəf qoşan tərəfin bir hissəsidir. Qoşulan tərəf, adətən, quruluşca yarımçıq olduğu üçün belə cümlələri qoşulma yarımçıq cümlə adlandırmaq olar.

Axısqa türklərinin dilində parselyat qoşulma yarımçıq cümlələr kənara çıxma yolu ilə əmələ gəlir. Əsas cümlədən kənara çıxan hissə qoşulma yarımçıq cümlədir. Məsələn: Hər şey kövrək idi. Daş da, torpax da... Qaragünli cəməhətin qəlbindən bir şey silinmədi. Türk adı, türk mədəniyyəti! Dərd kəliyerdi. Türk əvlədinin başına eylanması uzun çəkəcəx bir dərd /Ş.Adıgünli/.

Axısqa türklərinin dilində qoşulma cümlələrin əksəriyyəti əvvəlki cümlədə olan fikri, üzvü daha da aydınlaşdırmaq, konkretləşdirmək və dəqiqləşdirmək məqsədilə işlədilir.

Qoşulma cümlələr struktur-semantik bütövlüyünü mətn daxilində saxlaya bilir. Belə cümlələr mətnsiz yaşaya bilmir. Buna görə də bu cür cümlələrin yaratdığı semantik çalarlar çoxşaxəlidir. Bunlar aydınlaşdırıcı, konkretləşdirici, dəqiqləşdirici, izahedici, ümumiləşdirici və s. mə"nalara malikdir.

Axısqa türklərinin dilində olan bu tip sintaktik konstruksiyalar mətnin komponentlərinin həm qrammatik, həm semantik cəhətdən əlaqələnməsində, onun kommunikativ bir vahid kimi müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır.

Elliptik cümlələr. Elliptik yarımçıq cümlələrdə xəbər "sifir variant"da olur. Buraxılmış xəbər relyativ - nisbi xarakter daşıyır. Xəbər struktur - semantik cəhətdən fərqlənən aşağıdakı tip cümlələrdə elliptik xarakter daşıyır:

1. Atalar sözlərindən ibarət olan cümlələrdə xəbərin ellipsisi.
2. Əmr - çağırış xarakterli cümlələrdə xəbərin ellipsisi.
3. Arzu mə"nalı cümlələrdə xəbərin ellipsisi.

Atalar sözlərində xəbər qarşılaşdırma və müqayisə məqamında buraxılır [213, 1954, N 4, s. 87].

Məsələn: Atda qarın, yigitdə burun /.../*

Ac gezmədən tox ölmax /eydür - ismi xəbəri buraxılıb/; Qarisiz əv - susuz dəgirman /"kimi" qoşması buraxılmışdır./.**

*Qeyd: Mö

**Qeyd: «Uşaqsız ev - dəyirmansız daş» /Azərbaycan dilində/.

"Bəllidür" xəbərinin buraxılması: Qutli gün toğuşundan /əski söz/.

"Çürüməx" xəbərinin buraxılması: Dəmür nəmdən, insan qəmdən /əski söz/.

"Kərək" /dir/ xəbərinin buraxılması: Azan kurda kızan köpək /kərəkdir/.

Əmr - çağırış xarakterli elliptik cümlələrdə iş və hərəkət fe"lləri buraxılır. Məsələn: Müdirin odasına...; Bögündən qəsəbəyə! və s.

Arzu mə"nası elliptik cümlələrdə də bə"zi fe"li xəbərlər buraxılır. Məs.: Saqlıqla... Bənim saqlıqıma!
/danışiq dilindən/.

İXTİSARLAR

5.1.7. XÜSUSİLƏŞMƏ.

Axısqa türklərinin dilində xüsusiləşmənin bir neçə tipi işlədilir. Həmin tiplərdən biri, sözlərin və söz birləşmələrinin əvvəlində gələrək qüvvətləndirən, seçib qeyd edən ələlxüsus, əsəs sözlərdir.

Bu üsulla müxtəlif cümlə üzvü xüsusiləşir. Məsələn: Nadansa axır vaxtlar, ələlxüsus Türkiyə səfərindən sonra bir növ arxayınçılıx və süstlük yaranmışdır /G.Şahin/; Eyni zamanda bu ziyalılarımızın məs"uliyətsizliyindən, ələlxüsus onların el arasında nüfuzlarının aşağı səviyyədə olmasının nəticəsidir ki, işimizin nə başlanğıcı, nə də sonu görünmüyür /G. Şahin/; Xalqa, əsəs də, ziyalılara müraciətimiz cavabsız qalır [70, 10.IV.1992].

5.1.8. XITAB VƏ ARA CÜMLƏLƏR

5.1.8. Xitab və ara cümlələr. Axısqa türklərinin dilinin cümlə sintaksisində müraciət məqsədilə işlədilən sözlərə - xitablara da çox rast gəlirik. Xitablar ən çox insanlara müraciətlə işlədilir, Vətənə çağırış, Vətənə dönmək, əsasən bu xitabların məzmununu ifadə edir: Gəlin, cəməhət, az bişə olsa da hər birimiz Vətən üçün çalışax /F.Şəhriyev/; Ay baba, Vətənə misəfir gedax /G.Şahin/; Əziz həmvətənlərimiz! Əli qələm dutan, sözi ötgün ziyalılarımız, söz sizindir /S.Toraman/.

Xitablardan şe"r dilində də çox istifadə olunur:

Usta Mürtəz, iştərsin dünya vəfasın

Sındırma heç vaxtı könül qafasın [70, XI.1992].

Ara cümlələr. Axısqa türklərinin dilində cümlə daxilində əlavə cümlələr də işlənir. Bunlar mö"tərizə içərisində verilir. Belə cümlələrlə danışan əlavə qeydlər edir, müəyyən dəqiqləşmələr aparır. Bu cür cümlələrdəki fikir ya əsas cümlədəki fikirlə bağlı olur, ya da həmin cümlədəki hər hansı bir sözün ifadə etdiyi hadisə barədə əlavə mə"lumat verir. Məsələn: Xalqımızın başına gələn və heç bir xıl ölçiyə sığmiyan fəlakətlər, biz türkləri /Kendini bir türk kimi tanımışə/ daha sıx birləşməyə, bir məqsəd, bir amal uğrunda mübarizə etməyə yaxınlaşdurmaldır /İ.Səfil/.

5.1.9. MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr. Tabesiz mürəkkəb cümlə. Axısqa türklərinin dilində mürəkkəb cümlənin tabesiz və tabeli növləri işləkdir. Lakin tabeli mürəkkəb cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlələrlə müqayisədə çox yayılmışdır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr, demək olar ki, bu dildə sadə cümlələrlə ifadə olunur. Yə"ni, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini təşkil edən sadə cümlələr mürəkkəb strukturda özünü az göstərir. Bununla belə, tabesiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif struktur - semantik tiplərinə də bu dildə rast gəlmək olur.

Tərkib hissələri sadə cümlələrdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr nisbətən çoxdur. Məs.: Ölən öldi, qalan qaldı /G.Şahin/. Bu cümlədə iki tərkib hissə vardır. Tərkib hissələr sadə cümlələrdən qurulmuşdur. Bu tərkib hissələrdə mübtədə substantivləşmiş fe"li sifətdən ibarətdir.

Axısqa türklərinin dilində dörd sadə cümləli tabesiz mürəkkəb cümlələr də vardır. Məsələn: Maşınlar uğuldaşiyerdi, itlər uliyerdi, tavux-çuçullar səs-səsə vermişdi, mal-qara uzun-uzadı mələşiyerdi /Ş.Adıgünli/. Dörd sadə cümləli tabesiz mürəkkəb cümlələrin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, onlarda daha çox zaman əlaqəsi özünü göstərir. Bu fərqi prof. A.Axundov belə göstərir: Dörd sadə cümləli tabesiz mürəkkəb cümlələr öz xüsusiyyətlərinə görə üç sadə cümləli tabesiz mürəkkəb cümlələrdən o qədər də fərqlənmir. Onların arasında əsas fərq bundan ibarətdir ki, üç sadə cümləli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ən çoxu iki mə"na əlaqəsi özünü göstərə bildiyi halda, dörd sadə cümləli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə üç mə"na əlaqəsi də özünü göstərə bilir [1, s. 337].

Axısqa türklərinin dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında aşağıdakı mə"na əlaqələri özünü göstərir:

Zaman əlaqəsi. Bu əlaqədə işlədilən cümlələrdə əhvalat, hadisə eyni zaman daxilində baş verir: Maşın ehmalca yırgalanur, babam mürgiliyerdi /G.Şahin/; Zulum qatarları adresi bəlli olmiyan tərəfə gediyer, vaqonların içindəkilər tövşüyürdilər /Ş.Adıgünli/; Savuğa dözmüyan çocux anasının qucağında tir-tir əsiyer, bir gürcü gəlini qarda yırıla-yırıla əviyerdi /Ş.Adıgünli/; Maşınlar uğuldaşiyerdi, itlər uliyerdi, tavux-çuçullar səs-səsə vermişdi, mal-qara uzun-uzadı mələşiyerdi /Ş.Adıgünli/.

Ardıcılıq əlaqəsi. Bu əlaqədə baş verən hərəkət ardıcıl icra olunur, tərkib hissələri arasında sistematiklik özünü göstərir. Məsələn: Bişmişə həsrət qalan adamlar lazudi, lobyay, arpay cik-cik, yiya-yiya gediyer, Əzrayıl də onlardan əl çəkmiyer /Ş.Adıgünli/; Kəsildi gəduklər, bağlandı yollar /Laçın Sağrızelı/.

Səbəb-nəticə əlaqəsi. Mə"na əlaqəsinin bu növündə birinci cümlə - komponent səbəb, ikinci gələn komponent isə nəticədir: Birdən-birə motor susdı, maşın Axısqa dəməryoli stansiyasında durdı /danışqdan/.

Aydınlaşdırma əlaqəsi. Mə"lumdur ki, aydınlaşdırma cümlə üzvlərinə - mübtədaya, xəbərə və tamamlığa görə müəyyənləşir: cəməhətin ahi-naləsi dağda-daşda əks-səda verdi: Bizi sürgün ediyermişlər; Məndüf

maraqlı şeylərdən danışıyirdi: 37-ci yildə onun babasını Orta Asiyanın yılan məliyan çöllərinə sürmüşdilər. Qar üstündə qan ləkələri yarandı; qarilər haray-həşir qopardı /danışq dilində/.

Ziddiyyət əlaqəsi. Bu mə"na əlaqəsi ziddiyyət, qarşılaşdırma və fərqləndirmə meyarına görə müəyyənləşir: Zurnaçi zurnasını səsləndürüyürdü, cəmähət nələr çəkirdi /Ş.Adıgünli/, Artux kiminsə qapısından bir maşın tərpendi, ölni son mənzilə götürən kimi hönkürdülər, saç yoldilər, yaxa çırdilər, çocuxlar da onlara qoşulub dad-fəryad qoparıyirdilər /Ş.Adıgünli/, Məndüf qapının möhürünü qırdı, əsgər də avtomatın qundağıynan onun başını yardı /Ş.Adıgünli/.

Birləşdirmə əlaqəsi. İkinci tərkib hissə /komponent/ birinciyə əlavə kimi qoşulur. Belə cümlələri parselyat - qoşulma mürəkkəb cümlələr adlandıranlar da vardır.

Axısqa türklərinin dilində belə cümlələr də geniş yayılmışdır:

Tise eyi bir köy idi, özü də Türkiyə sərhəddinə çox yaxındır.

Axısqa türklərinin dilində bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələr nisbətən azlıq təşkil edir. Buna baxmayaraq, ama, lakin qarşılıq bildirən bağlayıcı mürəkkəb cümlələrə rast gəlmək olur. Məs.: Fərqa hadisələri yuxulu gözlərimizi açdı, ama tam açmadı, tam oyanmadux! /F.Şəhriyev/, Bütün gecə yatmıyan babam, maşın ehmalca yırgaladuxca mürgileyirdi, lakin o tez-tez gözünü açıb: - hələ çoxmi var? /G.Şahin/.

Tabeli mürəkkəb cümlə. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Axısqa türklərinin dilində tabeli mürəkkəb cümlələr çox geniş yayılmışdır. Demək olar ki, budaq cümlələrin hamısına bu dildə rast gəlmək olur. Bu dildə işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirməkdə əvəzliliklərin, intonasiyanın mühüm rolu vardır.

1. Tərkib hissələrini əlaqələndirməkdə əvəzliliklərin rolu.

Oni- əvəzliyi tamamlıq budaq cümləsini baş cümlə ilə əlaqələndirir: Stalinizm siyasətindən başlıyan və yenidənqurma perestrojka ilə qurtaran bu yüzdən irax "siyasət" in nəticələri oni göstərir ki, indiyəcən yarımız özbək, yarımız qazax, yarımız qırğız, yarımız kabardin- balkar olmuşdux /İ.Səfil/.

Bağlayıcı sözün rolu: Kim bu yolda perspektiv yol biliyirsə, buyurub öz fikirlərini qazet arxalı diya bilur /İ.Səfil/.

Kim bağlayıcı sözü mübtədə budaq cümləsinin komponentlərini bir-birinə bağlamışdır.

İntonasiyanın rolu: Uli babalarımız gözəl demişlər: "Balım olsun pətəgi Bağdadan gəlür" /İ.Səfil/.

Göründüyü kimi, tamamlıq budaq cümləsinin tərkib hissələri bir-birinə intonasiya ilə bağlanmışdır.

Şəkilçilərin rolu:

sa, -sə: Əgər fəallarımız belə işləyirsə, başxalarından nə omax? /S.Toroman/. Qarşılaşdırma budaq cümləsinin tərkib hissələri sə ədatı ilə əlaqələndirilmişdir.

Axısqa türklərinin dilində budaq cümlənin aşağıdakı növləri işlədilir.

Mübtədə budaq cümləsi. Axısqa türklərinin dilinin sintaktik quruluşu öyrənilmədiyi üçün həmin dildə budaq cümlələrin təsnifi də aparılmamışdır.

Bədii dildən müəyyənləşdirilmiş nümunələr göstərir ki, bu dildə də digər türk dillərində olduğu kimi, iki tip mübtədə budaq cümləsi işlədilir. Tədqiq edilən dil vahidlərinin analitik, sintetik, habelə analitik-sintetik üsullarla baş cümləyə bağlanan və funksional baxımdan fərqləndirilən hər iki tipinin bu və ya digər şəkildə işlənməsi türk dillərində mürəkkəb cümlə sisteminin əsas sintaktik oxşarlıqlarındandır.

I tip. a/ Baş cümlədə mübtədə buraxılır; baş cümlə kontekstual "yarımçıq" cümlələrdən ibarət olur, budaq cümlə onun buraxılmış mübtədasını əvəz edir. Budaq cümlə baş cümləyə daha çox "ki" bağlayıcısı, bə"zən də -sa2, -mı4 formaları ilə bağlanır. Məs.: Yaxşı olur ki, imkanlı adamlar, idara, kolxoz rəhbəri olan sözi, hörməti keçən adamlarımız bu işdə "Vətən" cəmiyyətinə yardım etsinlər /S.Toraman/; Məktübdə deyilə ki, işlər SSRİ-nin, işlərsə də respublikaların konstitusiyalarında millətindən və irqindən asılı olmaları bütün adamların hüquq bərabərliyi nəzərdə dutiliyer [70, 27.III.1992]; Məktübdə daha sonra göstərilir ki, Salsk mebel kombinatının işçiləri Mesxet türklərinin taleyində dərinə qəmləniyərlər [70, 27.III.1992]; Dini rəvayətlərdə söyləniyə ki, allah insana zulum edanda əvvəl onun malını, sora haxlıni, axırda da canını aliyer /Xalid Taştanov/; Bu yaxınlarda "Vətən" cəmiyyəti Mərkəzi Şurasından alduğumuz bir sənəddə göstərilir ki, ilk təşkilatlar ham da kendilərin ən əsas işi olan təşkilatçılıx işini da zayıf təşkil ediyərlər /S.Toraman/, Həppimizə bəllidür ki, çox şənikimiz uçux yapıldə, əski binalarda, məktəblərdə, kulublarda, çadırlarda ağır vəziyyətdə yaşayir /Firdun Şəhriyev/; Nəzərdə dutiliyer ki, ilk zamanlar 150 ailə Ardahan və İldır vilayətlərinə alsınlar [70, VIII.1992].

Bu cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə yalnız "ki" bağlayıcısı ilə bağlanmışdır.

II tip. Bu tipli budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir. Budaq cümlədə bağlayıcı söz, baş cümlədə isə ona qarşı adlıq halda əvəzlik /mübtədə vəzifəsində/ iştirak edir. Budaq cümlə ümumilik, baş cümlə isə konkretlik bildirir. Bağlamaqda rolü olan kim bağlayıcı sözün hansı halda, hansı cümlə üzvü vəzifəsində işlənməsinin fərqi yoxdur [1, s. 359].

Axısqa türklərinin dilində bağlamaqda ən çox "kim" bağlayıcı sözü fəallıq göstərir: Kim bu yolda daha perspektiv yol biliyəsə, buyurub öz fikirlərini qazet arxalı diya bülür /İ.Səfil/.

Budaq cümlənin xəbərində sa, -sə şəkilçisi işlədilir. Bə"zən baş cümlədə şəxs əvəzliyi mübtədanın qəlibi kimi ya işləni, ya da nəzərdə tutulur. Belə cümlə qəliblərinə digər türk dillərində də rast gəlmək olur. Məs.: Azərb. dili. cümə günü Mələkə cəlalyyənin hüzuruna kim nə istəyə girsə, əliboş, naümid geri qayıtmayacaq /"Azərbaycan" jurnalı/; Türk dili: Oni kim soylemisse, dureduz hattetmis.. /A.Nesin/; Qaqauz dili: ...kim istaarsa, o qelsin yaşasın Budjakta.. /Budjakdan seslər/; Türkmən dilində: Kim grbet aydın aytsa, şol utansın ... /A.Qurbanov/ [56, 1985, № 2, s. 76-80].

Baş cümlədə mübtədə vəzifəsində "o" şəxs əvəzliyi də işləni. Bu tip mübtədə budaq cümləsi Axısqa türklərinin dilində də vardır: Bu, o deməxdür ki, dilimiz aşındıkən yitməyə başlamışdır, yarın -öbürgün də dinimiz yitər /F.Şəhriyev/. Bu tip müasir Azərbaycan dilində də işləkdir. Məs.: O doğrudur ki, kəndlilər soyulur, O doğrudur ki, atam heyvan kimi işləyir /c.cabbarlı/ və s.

Xəbər budaq cümləsi. Axısqa türklərinin dilində xəbər budaq cümləsinin bir neçə tipi işlədilir. Bu tiplər baş cümlədəki xəbərə görə müəyyənleşir.

a/ xəbər "idi" şəklində: Bu bir yana, iki gün idi ki, köylərə silahlı əsgərlər doluşmuşdi, cəməhəti siyahıya aliyərdilər /Ş.Adıgünli/.

b/ "dur" şəkilçisinin baş cümlənin xəbərində işlənməsi: İlk təşkilatların belə zayıf işləməsinin nəticəsidür ki, mərkəzi Şuranın hesabında qalan paraynan fəaliyyət göstərmax mümkün degül /S.Toraman/.

v/ Xəbər "budur" şəklində: Silahlı əskərlərin məqsədi budur ki, cəməhəti meşaya götürsünlər /Ş.Adıgünli/; - Bənim məqsədim budur ki, Vətənə dönəm /G.Şahin/ və s.

Tamamlıq budaq cümləsi. Axısqa türklərinin dilində ən çox işlədilən budaq cümlə növlərindən biridir. Bu dildə də tamamlıq budaq cümləsi fe"li sifətə, fe"li bağlamaya, məsdərə, şərt şəklinə, sifətə və ismə də aid olur.

Axısqa türklərinin dilində tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə 2 yolla - həm intonasiya, həm "ki" bağlayıcısı ilə bağlanır.

1. İntonasiya ilə bağlananlar: Bu yolla əmələ gələn tamamlıq budaq cümləsi vasitəsiz nitqdən ibarət olur. Məs.: Soruşanda diyerdilər: "Davaynan əlaqəlidür" /Ş.Adıgünli/; Belə yerdə demişlər: Zərəlin nerəsindən dönsən xeyirdür /İ.Səfil/.

Bu tamamlıq budaq cümləsi fe"li bağlamaya aiddir.

2. "ki" bağlayıcısı ilə bağlananlar: Birdən yoldaşım Məhəmməd gəlib dedi ki, çocuxlardan muğayat ol [70, 27.III.1992].

Axısqa türklərinin dilində də tamamlıq budaq cümləsi təsriflənən fe"llərə də aid olur. Məsələn; Bilmam ki, sabahsızlux yüzündənmi, nadansa bu yollar olduxca narahat olmuşdi /G.Şahin/; Ağniyamiyerux ki, qazet o adresa çatiyer, ya çatmiyer /S.Toraman/.

Fe"li bağlamaya aid olan tamamlıq budaq cümləsi; Soruşanda ki, belə niya ediyersiz, diyer ki, siz çox uzun yolu dutmuşsiz /İ.Şahzadəoğlu/; Təsriflənən fe"lə aid olan tamamlıq budaq cümləsi: Siçan baxiyer ki, çox qısa bir yoldur /İ.Şahzadəoğlu/: Atatürk sual ediyer ki, nəsil oldi ki, təkbaşan ağırlux mərmiy qaldura bildin. Əskər cavab veriyer ki, paşam sağ olsun, oni bən qaldurmadım /İ.Şahzadəoğlu/.

Vacib şəklinə aid olan tamamlıq budaq cümləsi: Bu mənfi hallara cavab vermax üçün biz ziyalilər bütün xalqlara isbat etmaliyux ki, bizim kökümüz türkdür [70, 03.III.1992].

Xəbər şəklinə aid olan tamamlıq budaq cümləsi: Həppiz çox ey biliyersiz ki, çox çətinluxlardan sora 1991-ci yil mart ayında dünyaya göz açmış "Vətən eşqi" qazetinin mərəmi Vətən yolunda çarpışmalarda xalqın yardımçısı olmaxdur [70, 03.III.1992]; Diyerlar ki, atmiyacaxlar; O dedi ki, babasi uzun yillar Türkiyəyə köçəndən sora, hər yil Ardahan dağlarına gediyermiş [70, VIII.1992], Zaniyerım ki, bu xalqımız üçün də, bizim üçün də yaxşı olur /G.Şahin/.

Şərt şəklinə aid olan tamamlıq budaq cümləsi: Adamın biri qaxıb bir çoxluğun qarşısında desə ki, canım nə əllərimizi qoynumuza yığıb kənərdən baxiyerux /İ.Səfil/.

Məsdərə aid olan tamamlıq budaq cümləsi: Başa düşmək gərək ki, bir qrup ziyalı heç bir işi çatdıra bilməz /G.Şahin/. Azərbaycan dilində bu budaq cümlə "başa düşmək lazımdır ki" şəklində daha çox işlənir: Kəndliləri başa salmaq lazımdır ki, niyə Hacı Atakişinin var-dövləti həddən aşır /Ə.Abasov/.

Fe"li bağlamaya aid olan tamamlıq budaq cümləsi: Yoxsa qış yuxusuna girib gözləyəkm ki, başımıza nələr gələcək? /G.Şahin/.

Çox geniş şəkildə işlədilən tamamlıq budaq cümləsinin Axısqa türklərinin dilində bir neçə tipi vardır.

I tip: Budaq cümlə baş cümlədən qabaq gəlir, tərkibində bağlayıcı sözlər iştirak edir, baş cümlədə isə tamamlığın "qəlibi" olan əvəzlilər bağlayıcı sözlərlə qarşı-qarşıya işlədilir. Budaq cümlədə "heç kim" bağlayıcı sözü işlədilir. Məsələn: Heç kim deməsin ki, bögün bən ey yaşıyırım, əvim var, iş sahəbiyim, bənə vətən lazım dəgül /F.Şəhriyev/.

Budaq cümlədə "hər zaman" bağlayıcı sözü işlədilir: Hər zaman diyardi ki, oğulların böyümüş, onları oğul-uşaq sahibi etmişim /G.Şahin/.

II tip: Axısqa türklərinin dilində bağlayıcılarla əmələ gələn tamamlıq budaq cümlələri də çox işlənir. Bu cür tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə əvvəl gəlir, baş cümlədən sonra "ki" bağlayıcısı, sonra isə budaq cümlə işlədilir. Baş cümlədən tamamlığın sualları çıxır, budaq cümlə həmin sualların cavabı olur.

Baş cümlədə oni əvəzliyi tamamlıq vəzifəsində çıxış edir: Ancaq oni demaliyux ki, bu sahədə cəmiyyət konkret heç bir iş görməmişdür /M.cəlilov/.

Budaq cümlədə oni əvəzliyi tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: Əskər cavab veriyer ki, oni bən qaldurmadım /İ.Şahzadəoğlu/.

Tərzi-hərəkət budaq cümləsində olduğu kimi tamamlıq budaq cümləsində fe"li xəbərdən əvvəl elə /ela/ sözü işlənir. Bunları qarışıq salmaq olmaz. Ə.Abdullayev bu haqda yazır ki, Azərbaycan dilində xəbəri düşünmək, zənn etmək, bilmək /düşünmək mə"nasında/, anlamaq və b.k. təfəkkür fe"lləri ilə ifadə olunan baş cümlələrdə həmin fe"llərdən qabaq elə /belə/ sözü ya işlənər, ya da işlənməz. Bu iki hal arasında mə"na fərqi də nəzərə çarpır. Elə, belə iştirak edən baş cümlələr budaq cümlədəki fikrin real olmadığını,

şübhəli olduğunu bildirirsə, onlar iştirak etməyən cümlələr isə reallıq və qətiyyət ifadə edir [1, s. 371]. Bu tip cümlələr Axısqa türklərinin dilində də vardır: Ela biliyerdux ki, artux hər keş birinci nömrəy aldı /S.Toraman/.

Tə"yin budaq cümləsi. Mə"lumdur ki, türk dillərində tə"yin budaq cümləsinin üç tipi mövcuddur. Axısqa türklərinin dilində isə aşağıdakı tiplər vardır.

I tip. Baş cümlədə "elə bir" sözləri "qəlib" kimi iştirak edir. Məsələn: Bu elə bir yerdur ki, hər qarış torpağını müqəddəs sayarlar, murdal və pinti insanların bu torpaxlara ayax basmalarına yol verməzlər /G.Şahin/; Bu elə bir cənnətdur ki, hər qarış torpağını cəh-cəh vurur, dağlarının ən uca zirvələrində qartallar məskən salur, torpağında isə insanlar od-ocaq qalar, firavan yaşarlar /G.Şahin/; Fikrimcə, həlli mümkün olmiyan elə bir şey yoxdur ki, axırı cavabsız olsun /M.Paşalı oğlu/; Aşında elə bir vəziyyətə gəlib çıxdux ki, nə etdux, nə qaldux və nə etməliyux kimi çətin suallara cavab bulmadan irali gedamazdux /İ.Səfil/; Elə bir yerdə oturub isinmax, deyib-gülmax isitiyerux ki, bir də baxiyen əzrəyilin qara dişi düz başımızın üstündə furlaniyer [70, 27.III.1992].

Baş cümlədə "bir" sözü "qəlib" kimi işlənir. Məs.: İçarida bir bağırtı var idi ki, allah irəğ etsin [70, 27.III.1992]; Qazetdən gəlduğuni eşidanda isə bir ağlaşma qopdı ki, Allah heç kimsaya göstərməsin [70, 27.III.1992].

II tip. Baş cümlədə tə"yin kimi o işarə əvəzliyi işlənir, sonradan budaq cümlənin işlənəcəyinə işarə edir. Budaq cümlə həmin əvəzliyin məzmununu açmaqla ondan sonrakı ismi də tə"yin eləmiş olur. Məsələn: Hətta o vəziyyətə gəlmişux ki, ayri-ayri zonalarda yaşiyən ziyalılarımız görüşduxda gəndi fikirlərini, hissələrini bir-birinə ağınatmaq üçün rus dilini, rus sözlərini qullaniyerlər [44, IV-V.1992].

Zərflik budaq cümlələri. Bunun cümlənin bu növünün aşağıdakı görüntüləri işləkdir:

Zaman budaq cümləsi. Baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya hökmün zamanını bildirən və zaman zərfliyinin suallarına cavab verən zaman budaq cümləsinin Axısqa türklərinin dilində bir sıra tipləri işləkdir.

Baş və budaq cümlələrdə korrelyativ cütlük kimi nə vaxıt, o vaxıt sözləri işlədilir. Bu cür əmələ gələn zaman budaq cümlələri, bir qayda olaraq, baş cümlədən əvvəl gəlir. Baş cümlə budaq cümləyə -sa, -sə şəkilçisi ilə bağlanır. Məsələn: Nə vaxıt "Vətən" cəmiyyəti müvəffəqiyyət qazaniyersə, o vaxıt "gürçüləşənlər" ortaluğa çəpər atiyer /İ.Şahzadə oğlu/.

Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəlir. Baş cümlədə "onda" sözü işlənir. Məs.: Əliboş kor-pişman geri dönərsin ki, onda görürsün bağırıb xalqınən "iş" görmax itiyən kim imiş /İ.Səfil/.

Yer budaq cümləsi. Hal-hərəkətin yerini bildirən və yer zərfliyinin suallarına cavab verən bu budaq cümlənin Axısqa türklərinin dilində bir neçə tipinə rast gəlmək olur. Belə tiplərdən biri budaq cümlədə nərə, baş cümlədə isə ora korrelyativ cütlüklərinin işlədilməsidir. Məs.: Kim nərə çıxıyer, ora çıxsın /İ.Şahzadə oğlu/.

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi. Baş cümlədəki hərəkətin icra tərzini və ya hal-vəziyyətin meydana çıxma tərzini bildirən bu budaq cümlənin Axısqa türklərinin dilində bir sıra tipləri işlədilir. Ən çox işlənən və digər türk dillərində müşahidə edilən tip baş cümlədəki elə sözünün məzmununu açmağa xidmət edən formadır. Elə sözü baş cümlədə işlənir, baş cümlədə işlənən hərəkətin, hal-vəziyyətin tərzini və onun nəticəsini bildirir. Aşağıdakı cümlələr bu baxımdan xarakterik sayıla bilər: Bu yıl onsuz da timinən torpağımın arası sayca az olan xalqımızı bir avuc taxıl dəni kimi hər tərəfə elə səpələdi ki, 47 yildur bir yerə yığışamirux /Məhəmməd Paşalı oğlu/; Səfərimizdən çox razıyıq, bənə elə gəlir ki, məhsuldar işləyə bildik /İ.Şahzadə oğlu/; Bizə elə gəliyer ki, "təşkilat" termini həm məzmunca, həm də formaca işimizə daha yaxındur /M.cəlilov/.

Yuxarıdakı cümlələr tərz-hərəkət budaq cümləsinin mə"naca nəticə növünə aid edilə bilər.

Tərz-hərəkət budaq cümləsinin məqsəd məzmununu bildirən növündə belə sözü "qəlib" kimi baş cümlədə işlənir. Məs.: Belə çıxıyer ki, dağılmaliyux? /İ.Səfil/.

Kəmiyyət budaq cümləsi. Baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya əlamətin kəmiyyətini bildirən bu budaq cümlənin Axısqa türklərinin dilində yalnız bir tipi işlənir. Budaq cümlədə nə qədər bağlayıcı sözü, baş cümlədə isə "qəlib" kimi - onun korrelyatı kimi bir o qədər sözü işlənir. Məs.: Dünyaya gələn hər bir əvlət nə qədər sevinc, nə qədər möhübbət bəxş ediyersə, bir o qədər də əvlət qayğıları yüzə çıxardiyer /İ.Səfil/.

Şərt budaq cümləsi. Baş cümlənin ümumi məzmununa aid olub, ondakı hal-hərəkətin və ya hökmün asılı olduğu şərti bildirən şərt budaq cümləsinin Axısqa türklərinin dilində bə"zi tipləri işlədilir. Bu tiplərdən biri budaq cümlənin xəbərində sa, -sə şəkilçisi, onun əvvəlində isə əgər bağlayıcısının işləndiyi tiptir. Belə budaq cümlələrin baş cümlələrində isə onda sözü də iştirak edir. Məsələn: Əgər bu mesxeti türk xalqının vahid təşkilatıysa, onda onların həppisi 16 yaşına çatan kimi bunun üzvi olmalıdır /M.cəlilov/; Əgər bizim cəmiyyət Beynəlxalq status alsə, onun güci artar, ham da tə"sir diapozonu genişlənməmiş olur /İ.Səfil/.

Səbəb-nəticə budaq cümləsi. Axısqa türklərinin dilində səbəb-nəticə budaq cümləsinin əvvəlcə baş cümlə, sonra bağlayıcı, daha sonra isə budaq cümlə gələn tipi daha çox işlənir. Baş cümlədə "qəlib" kimi üçün sözü iştirak edir. Məs.: 37-ci yilə kimi Ömər Faiqləri olan bir xalqın elmini, mədəniyyətini, belli ki, kökünü kesməx üçün götürüyərdi ki, zaman bir daha belə şəxslər yetişdirməsin /Ş.Adıgünli/.

Qarşılaşdırma budaq cümləsi. Baş və budaq cümlənin məzmununu bir-biri ilə qarşılaşdırən qarşılaşdırma budaq cümləsi Axısqa türklərinin dilində ən çox işlənən budaq cümlə növüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu budaq cümlə də tamamlıq budaq cümləsi kimi həmin dildə çox işləkliyi ilə fərqlənir.

Budaq cümlə baş cümlədən qabaq gəlir. Demək olar ki, qarşılaşdırmanın güzəştli, ziddiyyətli, fərqləndirici, müqayisəli və şərtli növləri bu dildə də yayılmışdır.

Güzəştli-ziddiyyətli qarşılaşdırmada budaq cümlə baş cümləyə -sa da, -sə də göstəricisi ilə bağlanır. Məsələn: Bu qara vaqonların son qaraltısı gözdən yitsə də, o qara zurnanın son nələsi yerdə qalan cəmaatin qulaxlarından çəkilmədi /Ş.Adıgünli/.

Ziddiyyət bu cümlədə qara vaqon - qara zurna arasındadır.

Aşağıdakı budaq cümlədə isə qara qüvvələrlə qaragünlü camaat qarşılaşdırılıb: Qara qüvvələr qara niyyətlərinə nail olsalar da, qaragünlü cəməhətin qəlbindən bir şey silinmədi /Ş.Adıgünli/; Allah fürsant versa, onların yardımınan Vətən torpağını ziyarət etməx üçün səfərə çıxacağım /G.Şahin/; Bən kendim hələ tələbə olan vaxtlarımdan, kendimizin tarixi keçmişimizə aid olan hər şeyi, gizli qazet və jurnallardan, el ağsaqqallarından ögürənsəm də, bu bəni qane etmiyərdi /G.Şahin/; Ömür bənə gün vermişsa, Vətənimə görəcəğim /G.Şahin/.

Fərqləndirici qarşılaşdırma: Göz oxşaduxca uzanan bu egri-bügrü dağ yolu bizi bir yuvadan ayırıyorsa, başxa bir yuvaya yaxınlaşduriyərdi /G.Şahin/.

Şərtli qarşılaşdırma: Yolumuz ağır yol olsa da, Tanrı tərəfindən verilmişdür /G.Şahin/.

Budaq cümlədə nə qədər bağlayıcı sözü iştirak edir, budaq cümlənin xəbəri şərt şəklindən və da, -də ədatından ibarət olur. Məsələn: Yollarımızın üstündən nə qədər qara buludlar toplansa da, fırtınalar qopsa da, getməliyix /G.Şahin/.

Elə qarşılaşdırma budaq cümlələrinə də rast gəlirik ki, belələrində budaq cümlə baş cümlədəki işin hansı şəraitdə icra olunduğunu da bildirir. Bu cür budaq cümlədə əgər bağlayıcısı və -sa, -sə ədatı iştirak etsə də, şərt məzmunu zəif, qarşılaşdırma mə"nası ilə çox üstün olur. Ona görə də belə budaq cümlələri qarşılaşdırma budaq cümlə saymaq olar.

Aşağıdakı tip budaq cümlələr bu qəbildəndir: Əgər əvlədin tərbiyəsi, davranışı, hərəkətləri, işgüzarluğı, hörməti, savadı, dini və dünyagörüşü bu kimi müsbət halları, keyfiyyətləri səni razi salmıyarsə, "qız-bibisinə, oğlan dayisinə dönmüş" deməynən iş düzəlmıyer (İ.Səfil); Əgər köküz əl vermıyersə, əgər içəriz ey dəğülisə, sizi istıyerlər dünyanın ən ey yerində yaşatsalar da, xeyri olmiyacax (İ.Səfil); Əgər aşşaxdakilər sözüməzə baxmasa, yoxarılərəcən gedəğın (İ.Səfil) və s.

Bu dildə mürəkkəb sintaktik bütövlər geniş mətnləri formalaşdırır. Məsələn, aşağıdakı mətndə "cənnət" sözünün aktuallaşması ilə bütöv bir mətn yaranmışdır: Müqəddəs cənnət! Əvəzolunmaz bir həqiqətdür Vətənin cənnətluğu. Bu elə bir cənnətdür ki, hər qarış toprağını cəh-cəh vurur, dağların ən uca zirvələrində qartallar məskən salur, toprağında insanlar od-ocaq qalar, firavan yaşarlar. Bu elə bir yerdir ki, hər qarış toprağını müqəddəs sayarlar. Bu toprax Ana kimi ölməz bir varlux, təmüz bir insan və dirilux rəmzi olan zəməm suyidir (G.Şahin).

istifadə edilmiş ədəbiyyat

AZT.CƏSİ

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə, Bakı, "Maarif", 1972, s.476.
2. Abdullayev Kamal. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, "Maarif", 1998, s.308.
3. «Açıq söz» qəzeti (Azərbayc. dilində), 18 yanvar 1917-ci il.
4. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973, s.305.
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərbaycan EA-nın nəşri, 1964, s.479.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı, Elm, 1980, s.576.
7. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, Azərbaycan EA-nın nəşri, 1955, s.255.
8. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 1 c., Bakı, 1976.
9. Babaxanov N. Mesxet türkləri kimdir?, "Kommunist" qəzeti, 2 mart 1990-ci il.
10. Bahaəddin Ögəl. Böyük Hun imperiyası. Bakı, "Gənclik", 1998, s.407.
11. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, «Maarif», 1978, s. 176.
12. Behbudov S.M. Zəngilan rayonu şivələrində isim düzəldən şəkilçilər. - Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Məqalələr məcmuəsi. Bakı, Azərbaycan EA-nın nəşri, 1967, s.172-178.
13. Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1992, s.200.
14. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyatı, 1967, s.222.
15. Kitabı Dədə Qorqud. Azərbaycan nəşri, Bədii ədəbiyyat şöbəsi., Bakı-1939, 179 s.
16. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, API-nin nəşri, 1959, s.157.
17. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, Elm, 1995, s.244.

18. Eyvazova R. «Sak» mənşəli adlar haqqında. Filologiya məsələləri. I. Nəzəriyyə və metodika. Bakı, 1994, s.58-60.
19. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 27 oktyabr 1989-cu il.
20. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı, «Gənclik», 1984, s.124.
21. Əhmədov Tofiq. Azərbaycan toponimiyasının əsasları. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1997, s. 312.
22. Əlibəyzadə Elməddin. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi (İslamaqədərki dövr), Bakı, "Gənclik", 1998, s.524.
23. Əlibəyzadə E. Mesxeti türkləri. "Elm" qəzeti, 29 iyul 1989-cu il.
24. Ənsarov Əlipasa. Ahıska türkləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996, s.56.
25. Əsgərov Hüseyn. Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası. Nam. dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1995, s.35.
26. Əzizov Elbrus. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, s.354.
27. Hacılı Asif. Qərübəm bu vətəndə (Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti), Bakı, "Gənclik", 1992, s.216.
28. Hacıyev Asif. "Gəl, dönəlim o yerlərə arkadaş!... "Ulduz" jurnalı, 1989, № 7, s.69-72.
29. Hacıyev T.İ. Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, «Maarif», 1983, s.187.
30. Hacıyev Tofiq, Əzizov Elbrus. Buntürklər kimdir? "Ulduz" jurnalı, 1989, № 2, s.89.
31. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, «Maarif», 1978, s.319.
32. Xasıyev Zirəddin. Tovuzun toponimik dünyası. Bakı, «Sabah», 1997, s.112.
33. Xeyriyyə Süleymanoğlu Yenisoy. Tarix boyunca Slavyan - Türk dil əlaqələri. Nam. diss., avtoreferatı, Bakı, 1996, s.31.
34. Xəlilov Buludxan. Fellərin ilkin kökləri. Bakı, 1998, s.222.
35. Xəlilov Ə.Ə. Bağlayıcı. - Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1980, s.439-446.
36. Kazımov İsmayıl. Axısqa türklərinin dili. Bakı, Elm, 1999, s.278.
37. Kazımov Q.Ş. Yazıçı və dil. Bakı, API-nin nəşri, 1975, s.228.
38. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, "Yazıçı", 1988, s.265.
39. Qasımlı Məhərrəm. Bizim ellər yerindəmi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, s.74.
40. Qəhrəmansoy Mahar. Gürcü-Azərbaycan dil paralelləri. Bakı, «Təbib» nəşriyyatı, 1992, s.164.
41. Quliyev H.K. Qoşma və köməkçi adlar. - Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1980, s.407-416.
42. Qumilyov Lev. Qədim türklər. Bakı, «Gənclik», 1993, s.536.
43. Qurbanov Şamil. Məhsəti türkləri. (I məqalə). "Vətən eşqi" qəzeti. 10 aprel 1992-ci il.

44. Qurbanov Şamil. Məhsəti türkləri. (II məqalə). "Vətən eşqi" qəzeti. aprel, may 1992-ci il.
45. Qurbanov Şamil. Məhsəti türkləri (tarixi-xronoloji öçerk). - «Vətən eşqi» qəzeti, 3 mart 1992-ci il.
46. Lomsadze Ş. «Bizim tarixin ən ağırılı səhifələri». «Kommunist» qəzeti, 27 iyun 1989-cu il.
47. «Mesxet türklərinin dili tədqiq edilir», «Həyat» qəzeti, 23 aprel 1991-ci il. (Azərinformun məlumatı).
48. «Mesxet türklərinin dili tədqiq edilir», «Vətən eşqi» qəzeti, 3 iyul 1992-ci il.
49. Məmmədli Nadir. Alınma terminlər. Bakı, Elm, 1997, s.314.
50. Məmmədov Teymur. "Tarix təkəri"nin izi ilə. "Azərbaycan" jurnalı, 1988, N 1, s.153-154.
51. Məmmədov Yunis. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı, API-nin nəşri, 1979, s.113.
52. Məmmədov Yunis. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı, API-nin nəşri, 1981, s.110.
53. Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1996, s.42.
54. Mirzəzadə Hadi. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, «Azərtədrisnəşr», 1962, s.372.
55. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Dərslik, işlənmiş və əlavələr edilmiş 2-ci nəşri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1990, s. 376.
56. Musayev Mehman. Oğuz qrupu türk dillərində mübtəda budaq cümləsi. - Azərbaycan EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1985, № 2, s.76-80.
57. Musayev M.M. Türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlə. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1994, s.64.
58. Nemanzadə Ömər Faiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazıçı", 1983, s.150.
59. Nemanzadə Ömər Faiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazıçı", 1992, s.241.
60. Paşayev A. Türk mənşəli erməni antroponimləri haqqında. AOP, VII, Bakı, 1999, s.8-11.
61. Rəcəbov Əbülfəz, Məmmədov Yunis. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, «Yazıçı», 1993, s.400.
62. Rəhimov Mirzə. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, Azərb. EA nəşri, 1965, s.266.
63. Rusca-Azərbaycanca lüğət, III cild, R-Ə, Bakı, Elm, 1978, s.555.
64. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1965, s.320.
65. Seyidov M. Azərbaycanlıların milli soykökü. Bakı, Elm, 1985, s.289.
66. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərb. EA-nın nəşri, 1968, s.306.
67. Şükürlü Əlisa. Qədim türk abidələrinin dili. Bakı, "Maarif", 1993, s.336.
68. Təqvim: Ahıska türklərinin sürgün yılı. 55. (1944-1999).
69. Tütünnikov Vadim. Mesxetiya türkləri kimlərdir? «Dialog» jurnalı, №1, 1989, s.14-15.

70. "Vətən eşqi" qəzeti, (Axısqa türklərinin dilində), 1991, 1992.
71. Voroşil Q. Qafqaz Albaniyası. Bakı, "Öyrətmən" nəşriyyatı, 1993, s.104.
72. Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, Elm, 1984, s.152.
73. Zeynalov Fərhad. Türkologiyanın əsasları. Bakı, "Maarif", 1981, s.347.
74. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasi. Adlar. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1974, s.142.
75. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasi, Fellər. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1975, s.132.

RUS DİLİNDƏ

76. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII-XI века. – Алма-Ата, 1971, 121 с.
77. Акбаев Ш.Х. Сравнительно-исторический метод в тюркологии и генезисе балкарского цоканья. – "СТ", 1971, № 2, с. 98-104.
78. Алиев Ф. Очерки по лексике турок Казахстана. Алма-Ата, 1978, 98 с.
79. Алиев Х. Тюркские по происхождению этнооронимы юго-восточных районов Грузии. Баку, АКД, 1992, 29 с.
80. Алияров С.С. Об этногенезе Азербайджанского народа. - К проблеме этногенеза Азербайджанского народа. Баку, "Элм", 1984, с. 3-44.
81. Аристов Т.Ф. Из истории возникновения современных курдских селений в Закавказье. – "Советская энциклопедия", Москва, 1962, №2, с. 20-23.
82. Асамутдинова М. Названия одежды и её частей в узбекском языке. Ташкент, АКД, 1969, 20 с.
83. Ахиньянов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алма-Ата, 1989, 192 с.
84. Векилов А.П. Турецкая диалектология. Часть 1, Изд-во Ленинградского Университета, 1973, 113 с.
85. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., Изд-во «Восточная литература». 1960, 242 с.
86. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., «Высшая школа», 1969, 383 с.
87. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика и структура тюркских языков. М., 1975, 274 с.

88. Баскаков А.Н. Типы односоставных предложений в современном литературном турецком языке. - Односоставные предложения в восточных языках. М., Изд-во "Наука", 1976, с. 6-24.
89. Баскаков А.Н. Предложения в современном турецком языке, М., Изд-во "Наука", 1984, 200 с.
90. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в "Слове о полку Игореве", Москва, "Наука", 1985, 207 с.
91. Бартольд В.В. Сочинения. Том 2, часть 1, Москва, "Наука", 1963, 266 с.
92. Бугай Н.Ф., Гонов А.М. Кавказ: Народы в эшелонах (20-60-е годы), Москва, «Инсан», 1998, 368 с.
93. Будагов Б.А., Гейбуллаев Г.А. Толковый словарь азербайджанских населенных пунктов Армении. Баку, 1998, 312с.
94. Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. Ы, СПб., 1869, 1150 с.
95. Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарски наречий Т. Ы, В 2-х томах, 1960, 819 с.
96. Векилов А.П. Турецкая диалектология. Часть 1, Изд-во Ленинградского Университета, 1973, 113 с.
97. Вопросы исторического развития лексики тюркских языков. М., Изд-во "Восточной литературы", 1960, 27 с.
98. Гагаузского-русско-молдавский словарь. М., Изд-во "Советская энциклопедия", 1973, 664 с.
99. Гадьиев Т.И. Джебраильский говор азербайджанского языка. Баку, АКД, 1962, 17 с.
100. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа (V-X вв.). Л., Изд-во ЛГУ, 1979, 216 с.
101. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (Историко-этнографические исследования). Баку, "Элм", 1986, 192 с.
102. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, "Элм", 1991, 549 с.
103. Горгидьанидзе П. История Грузии. Перевод Р.К.Кикнадзе и В.С.Путуридзе. Тбилиси, 1990, 363 с.
104. Гузев В.Г. Староосманский язык. М., Наука, 1979, 95 с.
105. Гукасян В.Л. Об Азербайджанско-грузинских языковых контактах. "СТ", 1980, Н 4, с. 20-33.
106. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., «Наука», 1967, 500 с.
107. Дъавахшивили И.А. Экономическая история Грузии. Т. Ы, Тбилиси, 1930, 250 с.
108. Дъалилов Сабирдъан. Особенности склонения имен существительных в месхетском диалекте турецкого языка. – Изв. АН Груз ССР, сер. Инст. яз. и лит-ры, 1982, № 1 с.122-128.
109. Дъангидзе В.Т. Дманский говор казахского диалекта азербайджанского языка. Баку, Изд-во Академии Наук Аз. ССР, 1965, 154 с.
110. Дъангидзе В.Т. Различные рефлексy сагырнуна в турецком и азербайджанском языках. ТТГУ, № 116, В серия, Востоковедения, Тбилиси, 1965, с. 265.
111. Дъафаров Ю. Гунны и Азербайджан. Баку, «Элм», 1985, 124 с.

112. Дъикия С.С. К названию месяцев в месхетском диалекте турецкого языка. – «Вопросы тюркологии», Баку, 1971, с. 116-122.
113. Дъикия С.С. К образованию повелительного наклонения в турецких диалектах Восточной Анатолии. Сообщения АН ГССР, т. В, № 2, Тбилиси, 1944, с. 831-839. (на груз. языке, резюме на русском языке).
114. Дъикия С.С. К происхождению слова “Лазут”. – Сообщения АН Груз. ССР. Т. 4, Тбилиси, 1944, с. 227-235.
115. Дъикия С.С. Об одном морфологическом явлении в ахалцихском наречии анатолийского языка. ТГУ, т. VI, Тбилиси, 1937, с. 115-122.
116. Дъикия С. Турецкая хрестоматия. Выпуск VI, Тбилиси, Издательство "Ганатлеба", 1965, 176 с.
117. Дъуаншерияни Дъуаншер. Ђизнь Вахтанга Горгасала. Перевод Цулая Г.В. – Тбилиси, 1986, прим. 39.
118. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., Л., «Наука», 1948, 276 с.
119. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., Изд-во "Восточной литературы", 1962, 607 с.
120. Древнетюркский словарь. Л., «Наука», 1969, 672 с.
121. Еремеев Д.Е. Этногенез турок. М., 1971, 107 с.
122. Иззатов М. Лишенные родины. «Вятан ешги» гязети, 2 август 1992-жи ил.
123. История Туркменской ССР. Т. VI, кн. VI, Ашхабад, 1957, 270 с.
124. Источники Грузинских летописей. Три хроники. Перевод Такайшвили Е.С. – «Сборник материалов для описания летописей и племен Кавказа». – вып. XXVVI, Тифлиси, 1900, с. 1-5.
125. Калякина Т.Г. Порядок слов в простом предложении гагаузского языка. М., 1955, 186 с.
126. Караимско-русско-польский словарь. М., «Рус. яз.», 1974, 688 с.
127. Каракалпакско-русский словарь. М., ГИС, 1958, 892 с.
128. Картлис Цховреба. т. 1. Тбилиси, 1955. (на груз. языке), 85 с.
129. Карцев Ю.С. Заметки о курдах. – Тифлиси, 1896, 73 с.
130. Климов Г.Я. Этимологический словарь картвельских языков. М., Изд-во Академии наук СССР, 1964, 304 с.
131. Кобзев В.П. Непольные предложения присоединительного типа в современном русском литературном языке. Ленинград, АҚД, 1966, 19 с.
132. Кобычев В.П. Некоторые вопросы этногенеза и ранней этнической истории народов Кавказа: финно-угры на Кавказе. – “Кавказский этнографический сборник”, М., 1989, вып. VI, с. 10-18.
133. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., Л., Изд-во Академии наук СССР, 1956, 569 с.
134. Кудимова В.Н. Структурно-семантическая соотносительность полных и неполных предложения в современном русском языке. Киев, АҚД, 1980, 21 с.

135. Летопись Картли. Перевод Цулая Г.В. – Тбилиси, 1982, 126 с.
136. Марр Н.Я., Марр Ю.Н. Заметки о турецком языке окрестностей Абастумани. М.-Л., Изд-во Академии Наук СССР, 1937, с. 27-31.
137. Марр Н.Я. Грамматика чомского (лазского) языка, Тифлис, 1910, 240 с.
138. Мамедов Х. Населенные пункты в “Дафтари-муфассали-аяляти-Тифлис”. – «Азәрбайжан филолозийасы мясяляляри», Баку, 1984, выпуск 2, с. 156-163.
139. Мамбетов Г.Х. Материальная культура сельского населения Кабардино-Балкарии (вторая половина XIX-60-е годы XX века), Нальчик, 1971, 259 с.
140. Марр Н.Я. Толкование Песни Песней. СПб. 1901, с. 1-12.
141. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М., Л., Изд-во Академии наук СССР, 1951, 108 с.
142. Махмутова Л.П. Опыт исследования тюркских диалектов: Мишарский диалект татарского языка. Москва, “Щаука” 1978, 272 с.
143. Меликшвили Г.А. К истории древней Грузии. – Тбилиси, Изд-во Акад. Наук Груз. ССР, 1959, 507 с.
144. Менгалива Г. Сакарский диалект туркменского языка. Ашхабад, АКД, 1964, 21 с.
145. Мерперт Н.Я. Авары в Восточной Европе. - Очерки истории СССР. М., Изд-во Академии наук СССР, 1958, с. 569-586.
146. Моисей Хоренский. История Армении. Пер. Н.О.Эмина. М., 1993, 342 с.
147. Мровели Леонти. Бизнь картлийских царей. Пер. Г.В.Цулая. М., 1979, 132 с.
148. Мусаев К.М. Лексике тюркских языков в сравнительном освещении, М., "Наука", 1975, 358 с.
149. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М., Л., Изд-во Академии Наук СССР 1959, 111 с.
150. Народы Кавказа. "Этнографические очерки". Т. ЫЫ. М., 1962, 263 с.
151. Никонов В.А. Введение в топонимику. М., "Наука", 1965, 179 с.
152. Никонов В.А. Личные имена современных уйгуров. - Тюркская ономастика. Казахской ССР, Алма-Ата, Изд-во "Наука", 1984, с. 192-203.
153. Осипов А.Г. Основные направления изменений в самосознании и культуры ахалцихских (месхетинских) турок (20-е гг. XIX, 90-е гг. XX в.). Москва, АКД, 1993, 23 с.
154. Отаров И.М. К этимологии некоторых названия пищи в Карачаево-Балкарском языке.- Проблемы этимологии тюркских языков. - Алма-Ата, "Ылым", 1990, с. 127-133.
155. Отаров И.М. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка. Книжное издательство «Эльбрус», Нальчик, 1978, 108 с.
156. Пагиров Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Издания Кавказского Военно-Топографического Отдела. Тифлис, 1913, 64 с.
157. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. Т. ЫЫЫ, М., 1959, с. 2509-3858.

158. Персидско-русский словарь. Т. Ы-ЫЫ, М., Изд-во «Советская энциклопедия», 1970, т. 1 – 805 с., т. 2 – 929 с.
159. Пигулевская Н.В. Культура сирийцев в средние века. Наука, 1979, 248 с.
160. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., «Наука», 1978, 298 с.
161. Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. – Ленинград, 1969, 282 с.
162. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. Т. Ы-ЫЫ, М., ГИС, 1959, т. 1 – 718 с., т. 2 – 1284 с.
163. Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата, "Ылым", 1990, 395 с.
164. Радъабов А. Язык Орхоно-енисейских памятников. Баку, АКД, 1966, 22 с.
165. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. Ы, М., Изд-во «Вост. лит.», 1963, 968 с.
166. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. ЫЫЫ, ч. 2, 1963, 1261 с.
167. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1956, 208 с.
168. Самойлович А.Н. Названию дней недели у турецких народов. "Яветический сборник", Т. ЫЫ, № 2, 1923, с. 100-104.
169. Сарваров Ю. Подлости и лиъемерие – удел изменников. «Вятян ешги» гязети, 3 март 1992-жи ил.
170. Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика, Морфология. М., 1969, 347 с.
171. Толковый словарь русского языка. Под ред. Д.Н.Ушакова. Т. ЫВ, М., 1940, - 924 с.
172. Турецко-русский словарь. М., 1977, 604 с.
173. Турки-месхетинцы: долгий путь к реабилитации. Сборник документов. Составитель Бугай Н.Ф. Москва, 1994, 160 с.
174. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О.Н.Трубачева. 2-е изд. М., «Прогресс», 1986, 672 с.
175. Хабичев М. Карачаево-балкарское именное словообразование (опыт сравнительно - исторического изучения), Черкесск, 1971, 189 с.
176. Хасанов Б. Языки народов Казахстана и их взаимодействие. Алма-Ата, Изд-во «Наука», 1976, 216 с.
177. Царевич Вахушти. География Грузии. Перевод Дъанашвили М.Г. – Тифлис, 1904, 107 с.
178. Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: «Хронография Феофана», «Бревиарий» Никифора. Текст и перевод. М., 1980, 212 с.
179. Шенгелия Н. Сельдъуки и Грузия в ХЫ веке. Тбилиси, «Мецнереба», 1968, 437 с. (текст на груз. яз.).
180. Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М., "Наука", 1986, 152 с.

181. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976, 301 с.
182. Ширалиев М.Ш. Диалекты и говоры Азербайджанского языка. Баку, "Элм", 1983, 197 с.
183. Ширалиев М.Ш. О творительном падеѐе. «СТ», 1980 № 6, с. 20-22.
184. Шор Р.И. К вопросу о яветическо-турецком языковом смешении. ДАН-В, 1930, с. 43-44.
185. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М., Л., Издательство Академии Наук СССР, 1962, 266 с.
186. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя), Л., "Наука", Ленинградское отделение, 1977, 191 с.
187. Юнусов Ариф. Ахыскинские (Месхетинские) турки: Двады депортированный народ. – «Центральная Азия и Кавказ», № 1-2, 1999, с. 161-172.
188. Юнусов Ариф. Месхетинские турки: Двады депортированный народ. Баку – 2000, 164 с.

İngilis dilində

189. Brosset M. Historie de la Georgie. II, Partie, 1851, 203 r.
190. David Marşhal Lang. Armenia Çradle of çivilization. London, 1970, 103p.
191. Meskhetian Turks. Solution and Human Seçurity. The Forçed Migration Projeçts of the Open Sosity İstitute, 1998, 88 p.
192. Yunusof Arif. Meskhetian Turks: twije deported people. Baku, 2000, 92r.
193. Peter B. Qolden. Khazar Studies (An Historijo-Phmologijal Inquiru into the origin of the Khazars) Volumel, Budapest, 1980, 188 r.

TT.CESI

194. Ali Arslan. "I Dünya Savşı ve Milli Mücadele Döneminde Ahıska Ahılkelek" (1914-1921), Kafkas Araştırmaları, III, İstanbul, s. 93-115.
195. Avşar Z., Solak F., Yorulmaz F. Yeni Bir Yüzyılın Eşiğinde Türkiye ve Türk Sümhuriyyetleri. Ankara, 1994, 226 s.
196. Avsar B.Z., Tuncalp Z.S. Ahıska Turkleri. Ankara, 1994, 80 s.
197. Azərbaycan Türk Kültür Derçisi. 268. Ankara, 1989, s. 13-17.
198. Ahıska turkleri. Nazırlayan: Kiyas Aslan. Ankara, 1995, 87 s.

199. Ahmet B. Ercilasun. Kars ili ağızları – Ses Bilgisi. Ankara, 1983, 221 s.
200. Ahmet B. Ercilasun. Meshet türkleri hakkında. – Türk kültürü. Sayı 315, Vıl XXVII, Temmuz, 1989, s. 389-390.
201. Deny c. Türk dili qrammatikası. Ankara, 1960, 603 s.
202. Divanü Lügat-it-türk. “Terçümesi”. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, 366 s.
203. Divanü Lügat-it-türk. “Terçümesi”. Cilt III, Geviren Besim Atalay, Baskı: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, 452 s.
204. Dogru A.M. Yukarı Kur Boylarının Yeradları üzerinde Bir Araştırma. – “Türk dünyası Araştırmaları”, İstanbul, 1985, s. 137-142.
205. Zeyrek V. Dünden bugüne: Ahıska Türklüğü. Frankfurt, 1995, 36 s.
206. Zeki A., Togan V. Türkiye-Türkistan tarihi. 1942-1947. İstanbul, 178 s.
207. Kırzioğlu M.Fahrettin. Kars tarihi, Ankara, 1960, 205 s.
208. Kırzioğlu Fahretin. Gürcüstan‘da Eski-Türk inanç ve Geleneklerin izleri. I Uluslararası Türk Folklor Kongresi Vildirileri. İstanbul, 23-30, VI.1975, s. 141-166.
209. Kırzioğlu F.M. Yuxarı-Kur ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar. Ankara, 1992, 58 s.
210. Madanov H., Musin c. Ulı Dala Tarihi. Almatı, 1994, 157 s.
211. Miziev İ. Merkezi Qafqaz‘ın Etnik Tarihinin köklerine doğru (terç.: S.Eliyarlı, M.Abdulla). İstanbul, 1993, 93 s.
212. Mustafa Kalkan. Ahısqa Türklerinin menşei ve tarihi gelişim seyirleri. – Biliq. Sayı 7, 1998, s. 160-170.
213. Çaferoğlu A. Anadolu ağızlarındaki metathese gelişmesi. Türk dili araştırmaları yıllığı. Bülleten. Ankara, 1955, s. 1-7.

TÜRKMƏN TÜRKCƏSİ

214. Anannurov A. Türkmen nakıllarında ve atalar sözünde xabarıñ düşüp qalışı. İzv. AN TSSR. Ser. obh. nauk, 1954, № 4, s. 87-91.
215. Türkmen dilinin sözlüqi. Aşqabat, 1962, 393 s.

ƏRƏB DİLİNDƏ

216. Al-Balazuri. Kitab futux al-buldan. Kair, 1957 (ərəb dilində).

